

12/4.
1302/55

ਕਾਬ ਰਜਬ ਅਲੀ

ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਅਨਮੋਰ ਸਿੰਘ

Prof. Dr. Harbans Singh Shan
Principal Project Investigator
U. G. C. Research Project on Sikhism
405, Sector 16, Chandigarh

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ

Prof. Dr. Harnam Singh Shan
Principal Project Investigator
U.S.C. Research Project on Btchiam
605, Sector 16, Chandigarh.

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਲੜੀ ਨੰ. 51

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ

ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਡਾ. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

©

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

BABU RAJAB ALI : JIWAN TE RACHNA (*Punjabi*)

by

DR. AJMER SINGH

M. A., Ph. D.

Reader, Deptt. of Punjabi Literary Studies
Punjabi University, Patiala

1986

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1100

ਮੁੱਲ : 20-75

ਸਰਚਾਰ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੰਗ, ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ
ਮੈ/ਸ. ਯੋਸਮੈਨ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ ਦੁਆਰਾ ਮੁਦ੍ਰਿਤ

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ 1967 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਲੜੀ' ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਹੁਣ ਤੱਕ 50 ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਲਗਭਗ 63 ਸਾਲ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪਰਚਾਇਆ। ਕਿੱਤੇ ਵਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਓਵਰਸੀਅਰ ਸੀ ਪਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਮੋਹ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲਗਭਗ 81 ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ, ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਨ, ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਉਸ ਦੀ ਨਿਖੜਵੀਂ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਘੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਲਵਈ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੰਗਣ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੈ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਵਡ-ਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਲਿਖਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਪਟਿਆਲਾ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ
ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ

ਭਾਬੁ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਾਈ (ਦਸਮੇਸ਼ ਦੌਰਾ)

ਭਾਬੁ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਾਈ (ਦਸਮੇਸ਼ ਦੌਰਾ)

ਭੂਮਿਕਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਲੜੀ' ਵੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਬਾਬਾ ਮੋਹਰਬਾਨ, ਦਮੋਦਰ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਕਵੀ ਮਾਝੂ ਦਾਸ, ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ, ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਵਾਏ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮੋਗਾ ਜਿਲਾ ਦੇ ਸਾਹੁ-ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ 1894 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 1979 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ 85 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ 63 ਸਾਲ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਓਵਰਸੀਅਰ ਸੀ ਅਤੇ 26-27 ਸਾਲ ਉਸ ਨੇ ਨਹਿਰ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਧੇਰਾ ਸਮਾਂ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਰਿਹਾ। ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਜਨਮਿਆ ਰਜਬ ਅਲੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਲਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਸਤਾਦ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ, ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਸਾਗਿਰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਛੇ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ

ਅਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਈਸਾਈ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ : ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ 63 ਸਾਲ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਸਮਾਂ ਅਣ-ਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਸਮਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਸੱਚ ਨੇ 1979 ਵਿਚ ਸਾਹ-ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ 'ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਦਨ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਲਗਭਗ 81 ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ, ਰੁਮਾਂਚਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਤੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਆਦਿ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਚੰਟਕ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਸਨੇਹ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਮਿਆ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਕ ਲੋਕ ਕਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪਿਆਰਾ ਗੁਝੇਵਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਰਚੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਵੈ-ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਕੇ, ਕੁਝ ਸਿੱਤਰਾਂ/ਸੱਜਣਾਂ ਦੀਆਂ ਫਰਮਾਇਸ਼ਾਂ ਧਰਕੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਕਰਕੇ ਰਚੇ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਸਰੋਤਿਆ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਰੂਪ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਨੰਤ ਵਾਰ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਸੁਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਰਜਬ ਅਲੀ ਇਕ ਸੁੱਚਜਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਛੰਦ-ਗਤ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵੀ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰੀ ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਅਤੇ ਤਰਜਮਾ ਵੀ ਜੋੜੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵਿਭਾਗੀ ਕੰਮ ਲਈ ਦੋਰੇ ਉਤੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਸਦਾ ਘੋੜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਫੁਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਘੋੜੀ ਦੀ ਮੱਤੀ ਜਾਂ ਤੇਜ਼ ਚਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਛੰਦ-ਬੰਦੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਟਿਲਾਕੇ ਦੀ ਬਿਬਾਵਲੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਘੜ ਕੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਲਵਈ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਟਿਕੋਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਲਵਈ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸਤਰਿਤ ਕੋਸ਼ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਇਹ ਮੌਨੋਗ੍ਰਾਫ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਛਾਪਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਰਾਏ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ।

ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਸਾਡੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਗੇ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖੀ

Prof. Dr. Harnam Singh Shan
Principal Project Investigator
U.G.C. Research Project on Sikhism
605, Sector 16, Chandigarh.

ਵਿਸ਼ੈ-ਸੂਚੀ

	ਦੋ ਸ਼ਬਦ (ਵੀ. ਸੀ. ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ)	(v)
	ਭੂਮਿਕਾ (ਵਿਭਾਗ ਮੁੱਖੀ ਵਲੋਂ)	(vii)
1.	ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ	1
2.	ਰਚਨਾਵਲੀ	27
3.	ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਧਿਐਨ	86
4.	ਕਵੀਸਰੀ ਕਲਾ	109
5.	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ	135
	ਅੰਤਿਕਾ 1—ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ	142
	ਅੰਤਿਕਾ 2—ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਚੇਲੇ	144
	ਸਹਾਇਕ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ	147

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵੀ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਦਰਪਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਧਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਲਘੂ ਸਾਇਰਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਦੜਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਜਿੱਥੇ ਸਿਖਾਵਰੂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਇਰਾਂ ਲਈ ਆਸਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਨਮੂਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਸਾਇਰ ਲਈ ਚਣੌਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਵੀ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਭਰੀ ਮੌਲਿਕ ਛਾਪ ਵੀ ਲਗਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕਿਸਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ, ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਦੁਜਾ, ਕਵੀਸਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਜਲੌਅ। ਸਾਇਰ ਕੌਮ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦਿਲ, ਅਨੁਭਵੀ ਆਤਮਾ, ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਬੁੱਧੀ, ਚੇਤਨ ਮਨ, ਉੱਚੀ ਕਲਪਣਾ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਜਬਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਿੱਖੇਰੀ ਸਮਝ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਵਰਗੇ ਸਿਰੜ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਵੀਸਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਆਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਨਕਸ਼ ਬਣਾਏ ਤੇ ਸੰਵਾਰੇ।

ਕਵੀਸਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਕਾਵਿ-ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਭਰਿਆ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। 'ਸਾਹੋਕੇ' ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਧੁੰਨੀ ਕੋਲ ਤਹਿਸੀਲ ਮੋਗਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਤਰਕੀਬਨ 30° - 37° ਉੱਤਰ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਅਤੇ 74° - 57° ਪੂਰਬ-ਰੇਖਾਸ਼ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਾਹੋਕੇ ਮੋਗਾ ਤੋਂ ਕੋਟਕਪੂਰਾ ਜਾਂਦਿਆਂ ਪੰਜ ਗਰਾਈਆਂ ਕਤਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਪੰਜ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹ ਵਿਚ 'ਪੰਜ ਗਰਾਈਆਂ-ਖਰਦ' ਅਤੇ 'ਮੱਲਕੋ' ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਸਘਿਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭੱਲਣਾ (ਦੇਹਾਂਤ 1643 ਈ.)² ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜ-ਗਰਾਈਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪੰਜ ਗਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਭੱਲਣ ਦੇ

ਚਾਚੇ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। 'ਸਾਹੋਕੇ' ਨੂੰ ਯਦੂ ਵੰਸ਼ੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾ ਜੈਸਲ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜ ਦੇ ਚਸਮਿ ਚਿਰਾਗ ਸਾਹੋ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਸੀ³। ਰਾਜਾ ਜੈਸਲ ਨੇ 1156 ਈ.⁴ ਵਿਚ ਜੈਸਲਮੇਰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਭੱਲਣ ਦੇ ਭਰਾ ਲਾਲੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (1628-1708 ਈ.) ਨੇ 1661 ਈ. ਵਿਚ ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ ਵਸਾਇਆ⁵। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਾਲਵਾ ਫੇਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਸਾਹੋਕੇ' ਤੋਂ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂਸਰ ਰਾਏ। ਸਾਹੋ ਪਿੰਡ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਦ ਕਥਾ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ⁶।

ਖਾਨਦਾਨੀ ਪਿਛੋਕੜ : ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਰਿਆਹ ਗੋਤ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਰਾਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਰਿਆਹ ਰਾਜਪੂਤ ਪੂਰਬੀ-ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ⁸। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਸੈਫੁਲ ਸਿੱਧੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਗਰ ਫੂਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਬੜਾ ਬਹਾਦਰ, ਸਖੀ ਤੇ ਮਿਲਾਪੜਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬੂਟੇ ਖਾ ਨੂੰ ਸਾਹੋਕੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਧੂਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਧਰਮ ਭਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧੂਮ ਸਿੰਘ ਫੂਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 1860 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਧੂਮ ਸਿੰਘ ਬੂਟੇ ਖਾ ਨੂੰ 140 ਘੁਮਾ ਜਮੀਨ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸਾਹੋਕੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਫੂਲ ਤੋਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਰਮਦਾਸੀਆ ਤੇ ਇੱਕ ਲਹਾਰ ਵੀ ਸਾਹੋਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਮੀਨ ਦੀ ਏਨੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਧੂਮ ਸਿੰਘ ਬੂਟਾ ਖਾਨ ਵਰਗੇ ਅਣਖੀਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਸਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਧਿਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੂਟੇ ਖਾ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਅਤੇ ਹਾਜੀ ਰਤਨ ਖਾ ਸਨ। ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਆਪ ਕਵੀਸਰ ਸੀ ਇਸ ਨੇ 'ਹੀਰ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਪ ਹੋਕ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਵੀਰੂ ਜੁਲਾਹਾ ਛਪਾਰ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਅਲਗੋਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਨੂੰ ਕਵੀਸਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੰਗਲਾ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ; ਇਹ ਬੜਾ ਹਸਮੁਖ, ਹਾਜਰ ਜਵਾਬ, ਟਿੱਚਰੀ, ਖੁੱਲ-ਦਿਲਾ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਾਣਚਾਰੀ ਉੱਤੇ ਘਰ ਲੁਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਖੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਨੂੰ ਦੰਗਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਝੱਲ ਵਰਗਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਾਹੋ ਵਿਚ ਦੰਗਲ ਕਰਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਧੂਮ ਮੱਚ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕ 'ਸਾਹੋ' ਨੂੰ 'ਧਮਾਲੀ ਵਾਲੀ ਸਾਹੋ' ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ।

ਜਨਮ : ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਵਰਗੇ ਕੀਰਤੀਵਾਨ ਕਵੀਸਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਡੰਕਾ ਰੋਹੀ ਤੋਂ ਪੁਆਧ ਤੱਕ ਵਜਦਾ ਸੀ, ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ, ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਲੜਾ ਕੈਂਠਾ ਤੇ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਲਈ ਮੱਝ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਦਾਨੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਘਰ ਚਾਰ ਧੀਆਂ (ਬੀਬੀ ਭਾਗੀ, ਬੀਬੀ ਸਯਾਦੀ, ਲਾਲ ਬੀਬੀ, ਬੀਬੀ ਰਜਾਦੀ) ਪਿੱਛੋਂ ਵੱਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 10 ਅਗਸਤ, 1894 ਈ. ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਜਿਉਣੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਇਕ ਚੰਨ ਵਰਗਾ ਸੁੰਦਰ ਹੋਣਹਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਰਜਬ' ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਇਸ

ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਖਲੀਫੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਜਬ ਬਹਿਸਤ ਵਿਚ ਪਗਟੇ ਨਿਰਮਲ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਜਲ ਰਜਬ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰੱਜੇ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਧਮਾਲੀ ਖਾਂ ਦੀ ਇਸਲਾਮ ਵਲ ਗਹਿਰੀ ਸਰਧਾ ਤੇ ਸਮਝ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰੱਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿੱਕਾ ਸਿਕਦਿਆ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਈਦ ਦੇ ਚੰਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਸੁਖਦਿਆਂ ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤਾਲਾ ਨੇ ਬੇਟੇ ਦੀ ਦਾਤ ਦਿਤੀ। 'ਰਜਬ ਅਲੀ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ 'ਰਜਬ ਅਲੀ ਖਾ' ਤੇ 'ਰਜਬਲੀ'⁹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਕਵੀ ਦਾ ਇਸਮਿ ਮਾਅਫਾ ਹੈ, 'ਖਾ' ਉਸ ਦਾ ਲਕਬ ਹੈ। 'ਰਜਬਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਰਜਬ + ਅਲੀ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਵਰ ਸੰਧੀ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਉੱਡ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਬਾਬੂ' ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਕਿੱਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਨਹਿਰ ਦਾ ਓਵਰਸੀਅਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬਾਬੂ ਜੀ'¹⁰ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ 'ਬਾਬੂ' ਸ਼ਬਦ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ 'ਕੁੱਸਾ', ਤਹਿਸੀਲ ਮੋਗਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਰਜਬ ਤਾਂ ਬਹਿਸਤ ਦਾ ਦਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਰਜਬ ਅਲੀ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਮਾਰੂ ਰੋਹੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਕਦਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਉਹ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਹਿੰਦਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵੀ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੀ। 'ਪ੍ਰਤੀ ਗੰਢ ਪਵੇ ਸੰਸਾਰ'¹¹ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕਲੌਤੇ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਤੇ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਲਗਾਏ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਮੇਲੇ ਵਰਗਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਣ ਘਿਉ ਤੇ ਦੋ ਬੱਕਰੇ ਇਨਾਮ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ। ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਨੇ ਇਸ ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਲਗਾਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਨਗਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਅਖਾੜੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਜਾਰੀ ਰਖੀ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਜਨਮ ਜਿਨ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਮੇਲੇ ਵਰਗੀ ਸਕਲ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਚਪਣ : ਰਜਬ ਅਲੀ ਮਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੋ ਪਾਣ, ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾ ਦੀ ਧੜਕਣ, ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਨੂਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸਣਾ ਲਾਡਾਂ, ਚਾਅਵਾ ਤੇ ਮਲਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਬੜਾ ਕਰਮਾ ਵਾਲਾ ਜੀਅ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਚਪਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਭੋਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਣਾ ਤੇ ਕੱਕੇ ਰੇਤੇ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲੀਆਂ ਵਿਚ ਤੁਰਨਾ ਸਿਖਿਆ।

ਵਿੱਦਿਆ: ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖਾਂ ਲੱਧੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸੋਕ ਸੀ। ਸਾਹਿਬੇ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮੀਲ ਭਰ 'ਬੰਬੀਹੇ ਭਾਈ ਕੇ' ਪਿੰਡ ਦੇ ਡੀ. ਬੀ. ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਦੇ ਸੌਂਕ ਦਾ ਇਹ ਆਲਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਤੇ ਫਿਰ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ

ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ ਅਵੱਲ ਰਹਿ ਕੇ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ¹²। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :¹³

"ਮੈਂ ਛੇ ਸਾਲ ਕੀ ਉਮਰ ਮੇਂ ਬੰਬੀਹਾ ਭਾਈ ਗਾਉਂ, ਜੋ ਏਕ ਮੀਲ ਕੇ ਫਾਸਲੇ ਪਰ ਹੈ, ਕੇ ਸਕੂਲ ਮੇਂ ਦਾਖਲ ਹੂਆ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਮੇਂ ਅਵੱਲ ਰਹਿਤਾ ਥਾ। ਪਾਂਚਮੀ ਜਮਾਤ ਮੇਂ ਵਜੀਫੇ ਕੇ ਲੀਏ ਮੋਗਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਗਿਆ। ਵਹਾਂ ਤਮਾਮ ਤਹਿਸੀਲ ਕੇ ਲੜਕੇ ਥੇ। ਸਭ ਸੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿਸਾਬ ਕੇ ਚਾਰ ਸਵਾਲ ਲਿਖਾਏ। ਮੇਰੇ ਚਾਰੇਂ ਹੀ ਠੀਕ ਥੇ। ਫਿਰ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖਾਈ। ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਾ ਥੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਮਜ਼ਾਮੀਨ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਮੇਂ ਸਭ ਸੇ ਅੱਛੇ ਨਿਕਲੇ ਔਰ ਵਜੀਫਾ ਹਾਸਲ ਕੀਆ।"

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਗੋ. ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਮੋਗਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ :

ਪੰਜ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਵਗ ਗੇ ਮੋਗੇ, ਮਾਪੇ ਜ਼ਿਉਦਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਖ ਭੋਗੇ,
ਪੈਸੇ ਖਾ ਮਠਿਆਈਆਂ ਬਚਦੇ, ਰਹਿੰਦੇ ਸੜਕ ਪਰ ਨਚਦੇ,
ਨੂੰਮ ਨੂੰਮ ਚੁਕਦੇ ਪੱਬ ਤਾਂ ਜੀ।

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਬਚਪਣ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋਸਤ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ¹⁴। ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਰਕਮ ਗਲਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਅੱਠਵੀਂ ਵਿਚੋਂ ਵਜੀਫਾ ਨਾ ਲਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਸ ਨੇ ਏਨੀ ਸ਼ਰਮ ਮੰਨੀ ਕਿ ਮੋਗੇ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਨਾਮ ਕਟਵਾ ਕੇ ਬਰਜਿੰਦਰਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ¹⁵ ਅਤੇ ਸੰਨ 1912 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸੈਕਿੰਡ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਉਸ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈਡ ਮਾਸਟਰ ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਤੇ ਵਿਦਿਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਗੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੀ ਕ੍ਰਿਕਟ ਟੀਮ ਦਾ ਕਪਤਾਨ ਸੀ।¹⁶

ਮਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ : ਰਜਬ ਅਲੀ ਜਦੋਂ ਮੋਗੇ (ਫਰੀਦਕੋਟ) ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਨੇ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲਈ। ਮਾਂ ਪ੍ਰਾਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਰ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜ਼ਿਉਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਅਹੁਤੀ ਦੇ ਕੇ ਲਾਡਲੇ ਪੁੱਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਭਾਵੀ ਸਾਇਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੁਨਰਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਰਜਬ ਅਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :¹⁷

ਕੁਦਰਤੀ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਬਿਮਾਰ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋਣੇ ਕੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਾ ਥੀ। ਚੂੰਕਿ ਮੈਂ ਵਾਲਦੇਨ ਦਾ ਇਕਲੋਤਾ ਬੇਟਾ ਥਾ ਇਸ ਲੀਏ ਮੇਰੀ ਵਾਲਦਾ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਅਜ਼ਹਦ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਜਬ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਕੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਾ ਰਹੀ ਤੋਂ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵਾਲਦਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਲੰਘ ਦੇ ਗਿਰਦ ਸਾਤ ਚੱਕਰ ਲਗਾਏ ਔਰ ਕਹਾ 'ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਲੈ ਲੀ'। ਐਨ ਉਸੀ ਵਕਤ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਚਾਰਪਾਈ ਪਰ ਪੜ ਗਈ ਔਰ ਮੈਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਗਿਆ.....।"

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਭੈਣ ਬੀਬੀ ਭਾਗੀ ਨੇ ਸਾਹੋਕੇ ਵਿਚ ਠਹਿਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਬੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਤੇ ਜਜਬੇ ਗੁੱਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਓਵਰਸੀਅਰੀ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ : ਆਪਣੇ ਹੈਡ ਮਾਸਟਰ ਪੰਡਤ ਰਾਮਨਿਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਰਸੂਲ¹⁸, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਇੰਜਨਿਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਓਵਰਸੀਅਰੀ ਦੇ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1914 ਈ, ਵਿਚ ਓਵਰਸੀਅਰੀ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਲਾਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਾ ਵਧੀਆ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਓਵਰਸੀਅਰ ਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਕੀਤੀ।

ਉਸਤਾਦ ਧਾਰਣਾ : ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ :

ਬਹੁਤਿਆਂ ਫੜ ਉਸਤਾਦਾਂ ਮਿਧਿਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਪੜ ਲੀ ਵਿਦਿਆ।

(ਵਿਚ ਖੜੇ ਕਚਿਹਰੀ ਦੇ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।¹⁹ ਉਸਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ²⁰ ਦੇ ਪਿੰਗਲ ਪੜ੍ਹੇ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਮਾਣਵਾ ਦੇਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ²¹ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਸ਼ਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਸਤਾਦ ਧਾਰਿਆ²²। ਬਾਬੂ ਜੀ ਓਸ ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਆਖਦਾ ਹੈ :

ਮਾਨ ਸਿਉਂ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਐ। ਬੋਧਕ ਗਰਾਮਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਐ।

ਸੱਚ ਕਹਾ ਖਾਵਾਂ ਕੂੜ ਦੀ ਸੁਗੰਧਿ ਨਾ। ਦੋਊ ਜੋੜ ਸਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮਾਰੀ ਬੰਦਨਾ।

(ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਉਸਤਾਦ ਕਵੀਸ਼ਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ : ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਬੁਰਜ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਨੇੜੇ ਭੁੱਚੋ-ਮੰਡੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਤ ਦਾ ਜੱਟ ਅਤੇ ਗੋਤ ਦਾ ਸਿੱਧੂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 26 ਦਸੰਬਰ, 1873 ਈ. ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਜਿਉਣ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ²³। ਇਸ ਦੇ ਦਾਦੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਸਾਧਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੇ ਉਰਦੂ ਤੇ ਮੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ 1895 ਈ. ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਕੋਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਲੜਕੇ ਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।

ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਝੀ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਪਿੰਗਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਹਿਕਮਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰੈਣ ਦਾਸ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਸ ਨੇ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਵੀਸਰੀ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਕਵੀਸਰੀ ਜੱਥਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਖਾੜੇ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਝਪਾ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤੋਰਾ-ਵਾਲਾ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੂੜੀਆ, ਤੋਤਾ ਕੱਚੀ ਭੁੱਚੇ। ਮੰਗਲਦਾਸ ਬਦਰਾ ਵੀ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹਾਂਗਕਾਗ, ਸਿੰਘਣੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਸਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀਸਰੀ ਗਾਈ। ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਖੁਦ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਕਵੀਸਰੀ ਗਾਉਣ ਲਈ ਨਾਡੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ : ਪੱਤਲ²⁴ (1898 ਈ.) ਬੌਧਿਕ ਪਿੰਗਲ, ਧਰਮ ਯੁੱਧ।

ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ²⁵ : ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ, ਕੀਮਾ ਮਲਕੀ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜਾਦੇ, ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਉਸਤਿਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਗਉਂ ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1921 ਈ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਉਸਤਾਦ ਧਾਰਿਆ। ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਬਾਬੂ ਜੀ ਕੋਲ, ਚੱਕਾ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਦਾ ਜਿਕਰ ਬੜੇ ਮਾਨ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਗੁਰੂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।²⁶

ਨੌਕਰੀ : ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਬਤੌਰ ਓਵਰਸੀਅਰ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗਣੇਸ ਬੰਗਲਾ ਗੌਹਾਟੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਮਰਦਾਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਪਠਾਣਾਂ ਤੇ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਤਨਖਾਹ ਨਾਲੋਂ 25 ਰੁਪਏ ਅਲਾਉਂਸ ਵੱਖਰਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ²⁷। ਬਾਬੂ ਜੀ ਕੋਲ ਉਸ ਦਾ ਚਚੇਰਾ ਭਾਈ ਨਵਾਬ ਖਾਂ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਲੇਠੀ ਰਚਨਾ 'ਹੀਰ' ਲਿਖੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਵੰਗਾਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹ ਦੇ ਵਰਗੀ ਹੀਰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿਖਾਏ। ਸੰਨ 1915 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬਦਲੀ²⁸ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਬੰਗਲੇ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂਯੁਧ ਫ਼ਿਤ ਜਾਣ ਕਾਰਨ 1916 ਈ. ਵਿਚ ਜੰਗੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਇਹ ਬਸਰੇ²⁹ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਰਾਕ ਦੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕੋਹਕਾਫ਼ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸਬਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੈਰ ਕੀਤੀ।

ਸੰਨ 1917 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਬਗ਼ਦਾਦ ਤੋਂ ਸਾਹੁਕੇ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਦੀ ਨਹਿਰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਅਬੋਹਰ ਬਰਾਰ ਉੱਤੇ ਮਹਾਵੱਧਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਵਿਉਂਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਮਹਾਂਵੱਧਰ (ਤਹਿਸੀਲ ਮੁਕਤਸਰ) 1917-18 ਈ., ਮੁਕਤਸਰ 1918-19 ਈ.,
ਢੈਪਈ (ਨੇੜੇ ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ) 1919-21 ਈ., ਕੈਰਾ ਕੋਠੀ (ਬਠਿੰਡਾ ਬ੍ਰਾਂਚ) 1921-24
ਈ., ਰਾਮਪੁਰ (ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ) 1924-26 ਈ., ਬਿਸਟਪੁਰ (1926-29 ਈ.), ਤਿਉਣਾ-
1929-32 ਈ., ਮਾਹੁਆਣਾ-1932-35, ਈ. ਛਿੱਪਾ ਵਾਲੀ (ਤਹਿਸੀਲ ਫਾਜ਼ਲਿਕਾ)
1935-39 ਈ., ਨਹਿਰ ਭੇਰਾ (ਜਿਲਾ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ) 1939 ਈ.। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਪਾਣੀ
ਰਾਸ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ 1940 ਈ. ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈ
ਲਈ। ਉਸ ਨੇ 26/27 ਸਾਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ 46 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੈਨਸ਼ਨ
ਲੈ ਲਈ।³⁰ ਕਈ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਖੀਰ ਵੇਲੇ ਐਸ.ਡੀ.ਓ. ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ
ਪਰ ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬੂ ਜੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਖਤੋਂ ਖਿਤਾਬਤ ਵਿਚ
ਦਸਤਖਤਾ ਹੇਠ ਓਵਰਸੀਅਰ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ
ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਵਾਂਗ ਰੜਕਣ ਲਗ
ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਸਮਕਸ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਨੇ
ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਲੈ ਲਈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੱਘੇ ਲਗਾ ਕੇ ਜੱਟਾਂ
ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੈਂਠ
ਬਣਾਈ :

ਠੇਕੇਦਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ, ਬੜੇ ਸੁੱਖ ਭੋਗੇ।
ਜੱਟ ਦਿਲੋਂ ਭੁਲਾਉਂਦੇ ਨਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾ ਤੇ ਦਾਸ ਨੇ ਮੱਘੇ।

(ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਠੇਕੇਦਾਰੋਂ ਮਾਰਿਓ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਵਰਤੇ।
ਚੰਗੇ ਮੱਘ ਲਾ ਦਿਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੱਕਾਂ ਨੂੰ, ਬੜੇ ਨਿਹਾਲ ਕਰਤੇ।

(ਦਹੁਦ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਖੇਤੀ ਕਰਨੀ : ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ ਵਿੱਚ ਚੰਨੀ (70 ਘੁਮਾ) ਜੱਦੀ
ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੈਲੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮੋਹਕਮ ਵਾਲਾ ਤੇ ਪਿੰਡ
ਕਾਲਾ ਟਿੱਬਾ ਵਿਚ ਖਰੀਦੀ³¹। ਉਸ ਕਾਲੇ ਟਿੱਬੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਮਕਾਨ ਬਣਾਇਆ
ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਗਿਰਦਾਂ ਨੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ
ਨੇ ਆਪ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕਰਵਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸ਼ਾਦੀਆਂ : ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਸ਼ਾਦੀਆਂ
ਕਰਵਾਈਆਂ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਜੀਰਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ
ਲੜਕੀ ਭਾਗੋ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਲੜਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੱਬਬ ਇਹ
ਬਣਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਮੁਕਤਸਰ ਓਵਰਸੀਅਰ ਲਗ ਕੇ ਗਿਆ ਉਹ ਮੁਕਤਸਰ
ਦੇ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡ ਗੰਦੜ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਲੜਕੀ ਫਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਦੀਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।
ਧਮਾਲੀ ਖਾਂ ਨੇ ਫਾਤਮਾ ਦੇ ਗਰੀਬ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਕ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਾਤਮਾ ਦੇ
ਕੋਈ ਉਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਰਨੀ ਰਬ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋਈ ਕਿ ਭੈਣਾ ਵਾਂਗ ਰਲ ਕੇ

ਵਸਦੀਆਂ ਫਾਤਮਾਂ ਤੇ ਭਾਗੋਂ ਉਪਰੋ-ਬਲੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬੱਚੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਪੋਸਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਰਹਿਮਤ ਬੀਬੀ ਨਾਲ ਤੀਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ ਜੋ ਪਿੰਡ ਕਾਲਾ ਟਿੱਬਾ ਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਖੋਂ ਦੋ ਲੜਕੇ ਤੇ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਚੌਥੀ ਸ਼ਾਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਲੀ ਦੌਲਤਾਂ ਬੀਬੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਭਾਗੋਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਦੌਲਤਾਂ ਉੱਤੇ ਰਬ ਨੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਇਸਦੇ ਅਨੂਠੇ ਰੂਪ ਉੱਤੇ ਆਸਕ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਖੁਦ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ-ਭੇਦ ਤੇ ਨਖਸਿਖ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੌਲਤਾਂ ਬੀਬੀ ਦਾ ਹੁਸਨ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ³² :

“ਵਾਰਿਸ ਸਾਹ ਦੀ ਲਗਨ ਵਾਗੂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਲੀ ਨਾਲ ਦੌਲਤ-ਬੀਬੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਜਨਾਨੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ ਦੌਲਤ ਬੀਬੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਹੀ ਮਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬੜੀ ਹੁਸੀਨ ਸੀ।”

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਸੰਤਾਨ : ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਅਦਾਲਤ ਖਾਂ, ਆਕਲ ਖਾਂ, ਸਮਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਅਤੇ ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਬੇਗਮ ਤੇ ਸਮਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ ਸਨ ਜੋ ਰਹਿਮਤ ਬੀਬੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਤੇ ਚੌਥੀ ਪਤਨੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਫਾਤਮਾ ਬੀਬੀ, ਦੌਲਤਾ ਬੀਬੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਅਦਾਲਤ ਖਾਂ ਤੇ ਆਕਲ ਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਦੋ ਧੀਆਂ ਹਨ। ਆਕਲ ਖਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਲਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਦੇ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਖਾਂ ਤੇ ਆਕਲ ਖਾਂ ਬੱਤੀ ਚੱਕ ਉਕਾੜੇ ਵਿਚ ਵਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।³³

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਮਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਅਤੇ ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਦੋਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬੱਤੀ ਚੱਕ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਹਨ। ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਖੁਰਸੀਦ ਬੇਗਮ ਮੀਆਂ ਚੱਕ 46115 ਐਲ/ਐਨ (ਜਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ) ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਹਨ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਧੀਆਂ ਸਮਸ਼ਾਦ ਤੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਭੈਣ ਲਾਲ ਬੀਬੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਇਆ³⁴। ਸਮਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ ਦਾ ਵਿਆਹ 1937 ਈ. ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਰਸੀਦ ਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜੋ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਲਾਲ ਬੀਬੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬੈਰਮ ਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਸਮਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬੜੀ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਾਜ ਦੇ ਕੇ

ਕੀਤੀ ਸੀ।³⁵

ਭੈਣਾਂ : ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਭੈਣਾਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭਾਗੀ, ਜੋ ਨੀਵੀਂ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਆਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਜਿਉਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਅਮੀਰ ਖਾਂ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੇ 20.4.1957 ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਭੈਣ ਸਯਾਦੀ ਬਠਿੰਡੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਫਤਹਿ ਖਾਂ ਅਤੇ ਅਕੀਸ਼ ਖਾਂ³⁶ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਤੀਜੀ ਭੈਣ ਲਾਲ ਬੀਬੀ ਮੋਹਕਮ ਵਾਲੇ ਦੇ ਤਕੜੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਚੱਕ 39/ਈ. ਗੀ., ਤਹਿਸੀਲ ਆਰਿਫ ਵਾਲਾ, ਜਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬੈਰਮ ਖਾਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਜਵਾਈ ਸੀ। ਚੌਥੀ ਭੈਣ ਰਜਾਦੀ ਮਸੀਤੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਧਮਾਲੀ ਖਾਂ ਦਾ ਹੰਗਾਮਾ : ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਧਮਾਲੀ ਖਾਂ ਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ, ਹੰਗਾਮਾ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਬਜ਼ਰਗ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੰਗਾਮਾ ਸੱਤ ਦਿਨ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।³⁷ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਜੀ ਸੇਰ ਮਿਠਿਆਈ ਵੰਡੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਟੜੀ ਫੇਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਠਿਆਈ ਵੰਡੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਏਨਾ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਫੈਦਪੋਸ਼ ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬੂ ਇਸ ਹੰਗਾਮੇ ਬਾਰੇ ਆਪ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਦਸ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਨਿੰਦੇ, ਅਜੇ ਥਾਪੀਆਂ ਪਏ ਦਿੰਦੇ,
ਲਾਤੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਜਿੰਦੇ, ਪੁਛ ਲਓ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੋਂ।
ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਨਾ ਸਫੈਦਪੋਸ਼ ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਤੋਂ।

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭੱਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਖਰਚ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ : ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਰਾਜ-ਨੀਤਿਕਾਂ ਦੀ ਸੋਫੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਲੁਜ਼ੋਂ ਪਾਰ ਭੇਜਣਾ ਸੀ, ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਾਂਭ ਸਾਂਭ ਰੱਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਅੱਖ ਦੀ ਪੁੱਤਲੀ ਨੂੰ ਸਾਂਭਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਲਹੂ ਸਫੈਦ ਤੇ ਬਰਫ ਵਰਗਾ ਨੰਡਾ ਤੇ ਪੱਥਰ ਵਰਗਾ ਨਿਰਜਿੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਾਹੋਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਸਮਾਂ ਬੁਝਣ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਰੋਂਦਾ ਰੋਂਦਾ ਉਸ ਅਲਬੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਆਇਆ। ਰੋਂਦਾ ਰੋਂਦਾ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ

ਵਤਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਚੁੰਮਦਾ ਦੀਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਬਠਿੰਡੇ ਵਾਲੀ ਭੈਣ ਲਾਲ ਬੇਗਮ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਕਵੀਸਰ ਅਜੀਜ ਖਾਂ ਵੀ ਸਾਹੋਕੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਗਿਰਦ ਬੜੀ ਸੰਭਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹੋਕੇ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਹੋਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 9 ਮਹੀਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਭ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਸੁਖੀ ਸੰਦੀ ਗਹਿਣੇ ਗੱਟੇ, ਕਪੜੇ ਲੱਤੇ ਤੇ ਨਕਦੀ, ਮਾਲ, ਭੰਡਾਰ, ਤੇ ਰੁਪਈਆਂ ਸਮੇਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਟਿਕਾਣਾ : ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਮਸ਼ੀਬਤਾਂ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਉਕਾੜੇ ਦੇ ਬੱਤੀ ਚੱਕ ਗਰਾਮ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਮੁਰੱਬੇ ਸਾਹੀਵਾਲ ਤੇ ਦੋ ਦੋ ਦਿਆਲਪੁਰ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ :^{੧੮}

ਸੱਚੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆ ਗੇ ਉਜੜ ਨਗਰ ਵਿਚੋਂ,
ਆ ਗੇ ਜਿਥੇ ਨਗਰੋਂ ਨਗਰ ਕਈ ਕੋਸ ਤਾਂ।
ਬੱਤੀ ਚੱਕ ਗਾਮ ਹੈ ਉਕਾੜੇ ਦੀ ਤਸੀਲ ਵਿਚ,
ਜਿਥੇ ਬਾਬੇ ਜਿਨਾਹ ਬਹਾ ਤੇ ਪਲੋਸ ਤਾਂ।
ਪੰਜ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਫਿਕਰ ਵਿਚ,
ਆਈ ਨਾ ਖੁਸ਼ੀ ਹਾਲੀ ਰਿਹਾ ਸਖਤ ਅਫਸੋਸ ਤਾਂ।

(ਜੰਮਲ-ਫੱਤਾ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਚੋਂ ਉਜਾੜੇ ਸੀ।
ਅੰਨ ਜਲ ਲੈ ਗਿਆ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਕਾੜੇ ਸੀ।
ਬੱਤੀ ਚੱਕ ਮਿਲ ਗਿਆ ਟਿਕਾਣਾ ਛੇਕੜ ਐ।
ਮਿਲ ਗਈ ਜ਼ਮੀਨ ਉਥੇ ਚਾਲੀ ਏਕੜ ਐ।
ਦਰਿਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ।
ਜਿਥੇ ਬਾਹਲੇ ਖੇਤ ਧਾਨ ਤੇ ਕਮਾਦ ਦੇ।
ਲਗੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਪਰਦੇਸ ਜਾ।
ਹੋ ਗਈ ਸੱਠ ਏਕੜ ਅਲਾਟ ਏਸ ਜਾਅ।

(ਰਾਮਾਇਣ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਵਤਨ ਵਿਛੋੜਾ : ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਕਵੀਸਰ ਚੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਵੀਸਰੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੜਫ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟੀ ਮੱਛਲੀ ਤੜਫਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਮੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੰਬੀ ਉਦਾਸੀ, ਗਹਿਰੀ ਚੁੱਪ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਦੀਵਾਨਗੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਛਾਈ ਰਹੀ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੁੱਖ ਭਰੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਹ ਖਲ੍ਹੀ ਬਾਂਹ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦਾ ਹੈ :

ਦੇਵਾਂ ਤਿਫਲ ਤਸੱਲੀਆਂ ਮੈਂ, ਨਹੀਂ ਦਿਲ ਵਿਰਦਾ, ਨਹੀਂ ਦਿਲ ਵਿਰਦਾ।
ਮੂੰਹੋਂ ਆਹਾ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਜੀ, ਲੋਕ ਕਹਿਣ ਕਮਲ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਦਾ।

ਹੋ ਦਰਦ ਮੱਠਾ ਜਿਹਾ ਜੀ, ਫਰਕ ਨਾ ਵਾਲ ਬਰਾਬਰ ਪੈਂਦਾ ।
 ਰਿਹਾ ਭੇਜ ਸਲਾਮਾਂ ਨੂੰ, ਏਸ ਪਿੰਡ ਜੰਮਿਆ, ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦਾ ।
 ਬਾਬੂ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਤਨ ਦੇ, ਤੇ ਨਗਰ ਸਾਹੋ ਜੀ ।
 ਰਲ ਕੇ ਮੇਲੇ ਦੇਖੀਏ ਰਤਨ ਦੇ, ਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਗਾਹੋ ਜੀ ।
 ਟੁੱਟ ਫੁੱਟ ਟੁੱਕੜੇ ਬਣ ਗਏ ਦਿਲ ਦੇ,
 ਹਾਇ! ਮੈਂ ਭੁੱਜ ਗਿਆ ਵਾਂਗੂੰ ਖਿੱਲ੍ਹ ਦੇ,
 ਭੁੱਤਬਾ ਬਣ ਗਈ ਦੇਹੀ ਐ ।
 ਵਿਛੜੇ ਯਾਰ ਪਿਆਰੇ ਬਣੀ ਮੁਸੀਬਤ ਕੇਹੀ ਐ ।
 ਮੈਨੂੰ ਰੱਖ ਲੈ ਨਗਰ ਮੇਂ ਜੀ, ਨਗਰ ਦੇ ਲੋਕੋ ਨਗਰ ਦੀਆਂ ਬਾਂਹੋ ।
 ਬਾਬੂ ਜਾਣ ਦੇਵਣਾ ਨਾ, ਦਾਸ ਦੀ ਕਬਰ ਬਣਾ ਲਓ ਸਾਹੋ ।
 ਲਾਸ਼ ਦਬ ਦਿਓ ਗਾਮ ਮੇਂ ਜੀ, ਸੱਚੇ ਕੋਲ ਭੋਰ ਪਹੁੰਚ ਜੂ ਗਾ ਗਾਹਾਂ ।
 ਮੈਨੂੰ ਉਠਦੇ ਬੈਠਦੇ ਨੂੰ, ਰਹਿਣ ਵਕਤ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਤਾਘਾਂ ।

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਲੂੰ ਲੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਛੋਹ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਯਾਰਾਂ ਬੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਪ ਸੱਪ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਸਾਗਿਰਦਾਂ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤੜਫਦਾ ਰਿਹਾ । ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਬੇਸ ਦੀ ਤੱਲਖੀ ਆਪਣੇ ਸਇਰ ਦੇ ਪਿਆਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਛੰਦ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਦੇਸ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਵਿਹਲੇ-ਦੁਖਾਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਡਾਂ ਨਾਲ ਹੰਢਾਏ ਤਿੱਖੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਖੂਨ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਕੇਰੇ :

ਉਜੜੇ ਰੇਗਲੇ ਦੇਸ ਵਿਚੋਂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੰਗ ਹੋਏ ।
 ਭਾਈ ਬਕਰੇ ਵਾਂਗ ਹਲਾਕ ਕਰਤੇ, ਆਪ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦੇ ਜੰਗ ਹੋਏ ।
 ਬੀਆਬਾਨ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਤੜਫਦੇ ਸੀ, ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗ ਹੋਏ ।
 ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਵਿਗਾੜਤਾ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ, ਸੋਹਣੇ ਅੰਗ ਸਰੀਰ ਦੇ ਭੰਗ ਹੋਏ ।
 ਖੁੰਭਾਂ ਵਾਂਗ ਪਰੇਨਤੋਂ ਸੋਲਿਆਂ ਮੇਂ, ਸੀਸ ਨੇੜਿਆਂ ਬੀਚ ਅਤੰਗ ਹੋਏ ।
 ਖਤਰਾਨੀਆਂ ਰਹਿਣ ਮੁਸਲਿਆਂ ਦੇ, ਸੂਦਰ ਨਾਲ ਸਯਦਾਨੀਆ ਸੰਗ ਹੋਏ ।
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੁਲਮ ਸੁਣਕੇ, ਦੂਜੇ ਮੁਲਕ ਅਖਬਾਰ ਪੜ ਦੰਗ ਹੋਏ ।

(ਉਜਾੜਾ—ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਚੱਕ ਨੇਬਰ ਬੱਤੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਰੂਹ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਟੱਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਬਟਵਾਰੇ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਵਿਛਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਵੰਡਿਆ ਪਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਵੰਢਿਆ ਪਿਆ ਸੀ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਬੇਲੀਆਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ ਖਤ ਲਿਖਦਾ । ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬੇਹਤਰੀਨ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖੀ । ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸੋਜ ਤੇ ਦਰਦ

ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੁਸ਼ਟੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਪੁਸ਼ਟੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕ ਦੀ ਮਫ਼ਬੂਰੀਆ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਿੱਸਾ ਕੀ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਣਾ ਪਿਆ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਹਿਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਭਰੀ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਸੀ। ਉਧਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕੋਮਾ ਦੇ ਝੇੜੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। 1960 ਈ. ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਿਟੀਜ਼ਨਸ਼ਿਪ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਸਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਲਈ ਪਾਸਪੋਰਟ ਬਣ ਜਾਏ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਰੋਕ ਲਿਆ³⁹। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਆਹ ਭਰੀ :

“ਹਮਾਰੀ ਗਮਗੀਨੀ ਕੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਸਿਰ ਮੇਂ ਸੋ ਘੜੇ ਪਾਣੀ ਕੇ ਡੁੱਲ ਗਏ। ਬਿਲਕੁਲ ਛਨਾਟਾ ਛਾ ਗਿਆ ਅਰ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਤਕ ਪੱਥਰ ਕੇ ਬੁੱਤ ਖਨ ਕਰ ਖੜੇ ਰਹੇ। ਹਮਾਰੀ ਬੋਹੀ ਮਿਸਾਲ ਜੈਸੇ ਕਿਸੀ ਕੇ ਮਾਪੇ ਮਰ ਜਾਤੇ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਸਹਿਰ ਜੋ ਪਾਚ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲੇ ਦਿਲਚਸਪ ਨਜ਼ਰ ਆਤਾ ਥਾ ਉਜਾੜ ਨਜ਼ਰ ਆਨੇ ਲਗਾ।.....ਹਮਾਰੀ ਕਿਸਮਤ ਮੇਂ ਕਬ ਲਿਖਾ ਥਾ ਕਿ ਪਵਿਤਰ ਗਲੀਉਂ ਕੀ ਖਾਕ ਮਾਥੇ ਪਰ ਮਲੇਂ।.....ਏਹ ਕੱਚੇ ਕਾਨੋਂ ਦੀ ਝੱਪੜੀ ਜਿਸ ਮੇਂ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੂਆ।.....ਹਮ ਕੈਦ ਕੀ ਹੂਈ ਬੁਲਬਲ ਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੰਗੋਂ ਕੋ ਫੜ ਫੜਾਕਰ ਉਸੇ ਪਿਜਰੇ ਮੇਂ ਬੈਠ ਗਏ ਔਹ ਨਿਕਲਣੇ ਕਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਪਾ ਕਰ ਆਖੋਂ ਸੇ ਆਂਸੂ ਬਹਾ ਕਰ ਚੁਪ ਹੋ ਰਹੇ। ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਕੇ ਸਿਵਾ ਦਾਰਾ ਹੀ ਕਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਕੈਦੀ ਹੈ ਔਰ ਬੇਬਸ ਹੋ ਔਰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਕੇ ਦੇਖਣੇ ਦਾ ਹੱਕ ਭੀ ਨਾ ਰਖਤਾ ਹੋ ਉਸ ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੇ ਮਰਨਾ ਬੇਹਤਰ ਹੈ।”

(ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ)

(15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1960 ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖਤ ਵਿਚੋਂ)

ਮੁੜ ਵਤਨਾਂ ਵੱਲ ਆਇਆ : ਖਬਰੇ ਵਿਸ ਕਿਸ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਪੀਰ ਦੀ ਬਾਬੂ ਜੀ ਸੁੱਖਨਾ ਸੁੱਖੀ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਆਖਿਰ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਰੱਬ ਸੱਚੇ ਸੁਣ ਲਈ। 15 ਮਾਰਚ, 1965 ਈਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸਮਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਨਾਲ ਸਵੇਰੇ ਸਾਢੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਸਮੇਤ ਬਾਘਾ ਸਟਰੋਂਦ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਰਦੇਸ ਬਣ ਗਏ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਸਾਹੋਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਹਤਬਰ ਬੰਦੇ, ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਗਿਰਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜਣ ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ

ਦੇ ਦੌਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਇਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਸਾਗਿਰਦਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਏਨੀ ਤੜਪ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਆਸ਼ਿਕਾ ਮਸ਼ੂਕਾਂ ਵਾਂਗ ਤੜਪਦੇ ਸਨ। ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਛੁੰਨੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਥੀ ਰੂਪ ਲਾਲ ਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ-ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੁਮਵਾਰ ਕਾਟ ਤੇ ਜੀਪ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੱਕਰ ਕਵੀਸਰ ਲਈ ਹਾਜ਼ਿਰ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੋਸੀ ਉੱਤੇ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਵਿਛਾਈ ਖੜਾ ਸੀ।

ਕਵੀਸਰੀ ਦਰਬਾਰ: ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਿਚ 22 ਮਾਰਚ, 1965 ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਕਵੀਸਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਆਏ 40 ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਵੀਸਰੀ-ਜੱਥਿਆਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਕੋਈ 200 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਸਾਇਰ ਤੇ ਕਵੀਸਰ ਆਏ ਸਨ। ਕਵੀਸਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਕਾਰਨ ਚੰਬੇ ਦਿਨ ਵੀ ਸਮਾਗਮ ਜਾਰੀ ਰਖਣਾ ਪਿਆ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਕਵੀਸਰ ਵੀ ਆਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ ਸਿੰਘ ਮਰਾਝ, ਸੋਰ ਸਿੰਘ ਸੰਦਲ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੇਗੀਰਾਣਾ, ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਮਾ, ਪੂਰਨ ਚੰਦ, ਭਗਤ ਰਾਮ, ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਕੇਸਵਾ ਨੰਦ ਬਰਗਾੜੀ, ਬੁਹਮਾਨੰਦ ਡਿੱਖਾ ਆਦਿ। ਸਾਗਿਰਦਾਂ ਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਸਰ⁴⁰ ਆਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਸਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਛੰਦ ਕਹੇ ਹਨ :

ਅਜ ਦੀ ਸੁਲਖਣੀ ਘੜੀ, ਮੇਰੇ ਵਿਛੜੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਜਾਨੀ ਮੇਲੇ।

(ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਘੀਰਾਣਾ)

ਜਨਮ ਦਿਹਾੜਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ,

ਖਿੜੀਆਂ ਵੁੱਲ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾਂ, ਸਾਹੋ ਖਿੜੀਆਂ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾਂ।

(ਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਪੁਰੀ)

ਖੁਸ਼ ਰਜਬ ਅਲੀ ਬਾਬੂ ਤੇ, ਇਕ ਲੱਖ ਚੋਵੀ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਗੰਬਰ।

(ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਭਲਾਈਆਣਾ)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਪੱਗਾ ਤੇ ਮਾਇਆ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਪੱਗਾ ਦਾ ਢੇਰ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੱਠਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪੱਗਾ ਭੇਟ ਹੋਈਆਂ। ਭੇਟ ਹੋਈ ਮਾਇਆ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪਿਆਸੀ ਆਤਮਾ ਵਾਲੇ ਸਾਇਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵੀਜਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਹਫ਼ਤਾ ਕੁ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਣਕੰਡ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਡਿੱਝ ਪਈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਸੁਹਿਤਦ ਚੇਲੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾ ਉੱਤੇ ਪੱਥਰ ਬੰਨ ਕੇ 26 ਮਾਰਚ, 1965 ਨੂੰ (ਕੇਵਲ 11 ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ) ਬੜੀ ਹਿਫਾਜਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਬਾਘਾ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਏ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣੀ (1975 ਈ.): ਜੂਨ 1975 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਗਏ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ

ਕਵੀਸ਼ਰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੱਥਾ, ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਉਕਾੜਾ ਤੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਉਚੇਰਾ ਲਾਹੌਰ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਖੁੱਲੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਰਹੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਉਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਏਨਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਹ ਰਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤੌਰ ਨਚਾਰਾ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਆਮਦ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਦਰਦ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸਤਾ ਵਾਲੀ ਐਕਡਮੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੱਥੇ ਨੇ ਰਾ ਕੇ ਰੰਗ ਬੰਨਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਫਖਰ ਜ਼ਮਾਨ, ਫਕੀਰ ਵਹੀਦ-ਉਦੀਨ, ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਸਿਬਤਲ ਹਸਨ ਜ਼ੈਗਮ ਆਦਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਭਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਭਾਵ ਭਰੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਿੱਤੀ।

ਦੇਹਾਂਤ : ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ 6 ਜੂਨ, 1979 ਨੂੰ ਚੱਕ 32 ਉਕਾੜਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) 85 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਅਲੀ ਨਿਵਾਜ਼ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨਾਲ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲਈ ਸਵੇਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਮ ਨੂੰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਦਿਨ ਦੇ ਛਿਪਾ ਨਾਲ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਕੌੜਮਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਭੌਰ ਅਜਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਗਿਆ, ਪਰ ਰੂਹ ਨੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਾਹੋ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ :

ਕੈਹਣ ਲਗੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ, ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਲੈ ਜਾ ਜਿਧਰ ਜੀ ਤੇਰਾ।
ਪਰ ਸੱਜਣ ਮਿਲਾ ਦੇਵੀ, ਮੰਨ ਲੈ ਰਬ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਮੇਰਾ।
ਫੇਰ ਲੈ ਜਾਈਂ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੇ, ਕੇਰਾਂ ਤੂੰ ਸਾਹੋ ਸੈਰ ਕਰਾ ਕੇ।
ਵੀਰ ਬਾਡਰ ਲੰਘ ਕੇ ਤੇ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇਖ ਲੋ ਆ ਕੇ।
ਭੌਰ ਉਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਵੀ, ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹੋ ਸਾਹੋ।
ਕਹਿੰਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮਕਾ ਮੇਂ, ਮੇਰੀ ਅਰਥੀ ਮੌੜ ਲਿਆਓ।
ਬਾਝੋਂ ਸੱਜਣ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ, ਕਰੂੰ ਕੀ ਮੈਂ ਸੁਰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ।
ਵੀਰ ਬਾਡਰ ਲੰਘ ਕੇ ਤੇ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇਖ ਲੋ ਆ ਕੇ।

(ਅਲੀ ਨਿਵਾਜ਼)

ਪਰ ਵਕਤ ਦੀ ਮਾਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਇਸ ਅਲਵੇਲੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਸਾਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੱਤੀ ਚੱਕ ਵਿਖੇ ਹੀ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ : ਸਾਹੋ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ 22 ਜੁਲਾਈ 1979 ਈ. ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ 'ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਗਾਈਆਂ

ਗਈਆਂ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਇਹ ਸਦਨ ਅਜੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਸੋਗ ਸਮਾਗਮ : ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਸਾਹੋਕੇ⁴¹ ਵੱਲੋਂ 28 ਅਗਸਤ ਨੂੰ 1979 ਨੂੰ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ ਤੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਸੋਗ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਕ ਸੋਵੀਨਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ⁴¹ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਵਜ਼ੀਰ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਸਦਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ । ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ । ਸਦਨ ਵਲੋਂ ਅਕਤੂਬਰ, 1982 ਈ. ਵਿਚ ਦਿਰ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਮਾਗਮ ਕਰ ਕੇ 'ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹਾਲ' ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਬੀਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਸਦਨ ਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ । ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਭਾਗ ਲਿਆ ।

ਸ਼ਖਸੀਅਤ : ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਸ਼ੁਰਤ ਅਤੇ ਸੀਰਤ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸੀ । ਕਤਰੀ ਦਾੜੀ, ਚੁਸਤ ਅੱਖ ਉਡੂ ਉਡੂ ਕਰਦਾ ਸਰੀਰ ਉਸ ਦੇ ਮੁਹਾਦਰੇ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਕੱਦ ਦਾ ਮੱਧਰਾ, ਰੰਗ ਦਾ ਕਣਕਵੰਨਾ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਗੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਦੁੱਧ ਵਰਗੀ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ, ਸ਼ੈਮਾਨ ਵਰਗਾ ਚਿੱਟਾ ਟੋਰਾ, ਚਿੱਟਾ ਖੜਕਦਾ ਚਾਦਰਾ, ਦੇਸੀ ਕੁੜਤਾ ਤੇ ਚੀਕੂੰ ਚੀਕੂੰ ਕਰਦੀ ਦੇਸੀ ਜੁੱਤੀ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਸੀ । ਉਹ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਗੁਲਕੰਦ ਵਰਗਾ ਮਿੱਠਾ, ਫਨੀਅਰ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਵਰਗਾ ਤਿੱਖਾ, ਜੱਟ ਵਰਗਾ ਸਿੱਧਾ, ਕਲਰਕ ਵਰਗਾ ਹੁਸਿਆਰ, ਫਕੀਰ ਵਾਂਗ ਨਿਮਾਣਾ, ਯੂਸਫ ਵਾਂਗ ਵਤਨ ਦਾ ਮੁਹੱਬਤੀ, ਜੀਜੇ ਵਰਗਾ ਆਸਕ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਧਮਾਲੀ ਖਾ ਵਰਗਾ ਸਖੀ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਪੱਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀਰੋ ਹਿਰਨ ਦਾ ਜੌਰ, ਉਸ ਕੋਠ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਵਾਸ, ਉਸ ਦੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ, ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਗਰਨਾਟਿਆ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ,⁴² ਉਸ ਦੀ ਨਾਸਿਕਾ ਵਿਚ ਵਤਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਯਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਛੋਹ ਸੀ । ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਨਰਮ, ਰੂਹ ਦਾ ਖਿੱੜਿਆ, ਬੁੱਧ ਦਾ ਚੇਤਨ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਉਦਮੀ ਮਨੁੱਖ ਸੀ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਕੱਦ ਛੋਟਾ ਪਰ ਦਿਲ ਵੱਡਾ ਸੀ । ਉਹ ਲਿਬਾਸ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਪਰ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਓਵਰਸੀਅਰ ਸੀ । ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਲਗਦਾ ਬੰਦਾ ਅਲੋਕਾਰ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਟਣਕਦੇ ਘੜੇ ਵਰਗਾ ਸੀ ਜੋ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਤੇ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਜੌਰ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਸਫਲ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਫਕੀਰੀ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਤਨ, ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ । ਉਹ ਆਰਿਆਕਾਰ ਪੁੱਤਰ, ਵਫਾਦਾਰ ਪਤੀ, ਦਿਆਲੂ ਪਿਤਾ, ਤੇ ਯਾਰਾਂ ਦਾ ਯਾਰ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਉੱਜਲੇ ਚਿਰਾਗ ਨੇ ਅਣਜਾਣੇ ਸਾਹੋ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਨਕਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉਭਾਰਿਆ । ਸਾਹੋ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਮੱਕਾ ਹੈ । 'ਸਾਹੋਕੇ' ਵਰਗੀ ਮਾਰੂ ਭੂਮੀ ਵਿਚ

ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ, ਰਜਬ ਅਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਰਜਬ ਦਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਛੱਕਰਪਣਾ, ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਵਰਗੀ ਸਾਹਿਰਦ ਪਾਲਣਾ, ਪੰਡਤ ਕਿਸ਼ੋਰ ਚੰਦ ਵਰਗਾ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗੀ ਛੰਦ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਸੀ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਯਾਦ-ਸਕਤੀ ਹਮਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਛੰਦ ਜਕਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ, ਫਾਰਸੀ, ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਾਫੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਕ ਟੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਸੀ ਕਿ ਸੋ ਦੇ ਕਰੀਬ ਚੋਲਿਆਂ ਪਾਸ ਉਸ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਚਨਾ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਖਰੀ ਉਮਰ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਅਚੇਤਾ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ, ਅਟੁੱਟ ਲਗਨ, ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਾਰਨ ਸੀ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਫਲਵਾਨ ਤੇ ਵੇਗਮਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਤੇ ਸਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵੇਰ, ਦਹਦ ਬਾਦਸਾਹ ਅਤੇ ਜਾਨੀ ਚੋਰ ਨੂੰ ਚਾਹ ਵੇਰ, ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਤੇ ਦੋ ਦੋ ਵੇਰ ਛੰਦ ਬਦਲ ਕੇ ਲਿਖਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਖਾਕਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬਿਖਾਵਲੀ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਢੰਗ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਲਈ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧਰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਹਿਰ ਦਾ ਬਾਬੂ (ਓਵਰਸੀਅਰ) ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਕਵੀਸ਼ਰ ਅਤੇ ਚੋਲੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਠਹਿਰਦੇ ਸਨ। ਬੰਗਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਤਰੀਕਾ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਛੰਦ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਸਫਰ ਕਰਦਾ ਘੋੜੀ ਦੀ ਚਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਤਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿਆਣਿਆ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਦਾ ਰੇਵੀਆ, ਦੁੜਕੀ ਤੇ ਸਰਪਟ ਚਾਲ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਰਜਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ : ਘੋੜੀ ਦੀ ਚਾਲ ਵਾਂਗ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਜੁੱਟ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤੁਕਾਤ ਮੇਲ, ਕਹਿਰਾ ਦੀ ਰਵਾਨੀ, ਛੰਦ ਦੇ ਦਰਣਾ ਦਾ ਵਿਵਧ ਪੱਤੀ ਵਿਭਾਜਣ ਤੇ ਅਨੁਪਰਾਸ। ਇਹ ਤੇਜ਼ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਬੁੱਧ ਦਾ ਕਿਸਮਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਝੌਲੀ ਵਿਚ 'ਬਾਬੂ ਚਾਲ', 'ਬਹੱਤਰ-ਕਲਾ' ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਤੇ ਤਰਜ਼ਾਂ ਘੜ ਕੇ ਪਾਈਆਂ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹਮਾਲੀ ਖਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅਖਾੜਿਆ ਤੇ ਮੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਗਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਖੁਦ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬੂ ਜੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਗਾਈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਉਸ

Rajalal, Jveran
16/11/19

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਦਸਤਖਤ

ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਗਾਈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਚੇਲੇ ਆਪ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਗਾਇਕੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਖੁਲਾਸਾ ਸੁਭਾਅ ਸੀ; ਜੋ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਚੇਲੇ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਨਹਿਰ ਦੇ ਬੰਗਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਵੀਸ਼ਰ-ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਦਿਆਲੂ ਸੀ। ਕਲਾ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਸੋਨਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਕਠਨ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਤਪਾ ਕੇ ਕੰਚਨ ਤੋਂ ਕੁੰਦਨ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਚਾਦਰੇ, ਕੁਰਤੇ, ਜੁੱਤੀਆਂ, ਝੱਗੀਆਂ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਨ ਵਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵਰਗਾ ਆਦਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਠੀਕ ਹੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਚੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਰ-ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਪਾਂਡਵ ਵਿਸਵਾਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਆਇਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਪਾਂਡੋ ਕਰਨ ਜਿਉਂ ਇਜ਼ਤ ਬਿਆਸ ਜੀ ਦੀ,
ਮੇਰੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਅਦਬ ਨਹੈਤ ਮੇਰੀ।
ਬਾਬੂ ਕਹੇ ਜਗਮੇਲ ਬਸੰਤ ਠਾਣਾ,
ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਐਤ ਮੇਰੀ।

(ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਸਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਆਇਤ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਸੰਮਤ ਤਬਰੇਜ ਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੋਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸੰਮਤ ਤਬਰੇਜ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਆਸਕ ਮਾਸੂਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਇਤਨੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਲਈ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਅਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਪਾਕਿ ਅਸਥਾਨ ਹਿੰਦ ਬਣੇ ਨਿਜ ਨੂੰ।
ਕਰ ਲੇ ਕੀ ਕੋਈ ਤਕਦੀਰੀ ਬਿੱਜ ਨੂੰ।
ਮੌਘ ਹੋ ਗਏ ਹਿੱਕਾਂ 'ਚ ਫਿਰਾਕ ਸੇਲਿਆਂ ਦੇ।
ਮੈਥੋਂ ਝੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਵਿਛੋੜੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 100 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚੋਲੇ ਹਰ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ, ਇਸਲਾਮ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਬੜੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਧੰਨ ਤੂੰ ਬੁੜੀ ਦਿਆ ਪੁੱਤਾ, ਤੇਰੀ ਰੀਸ ਕਰਦਾ ਹਰੇਕ ਨਾ।

(ਭਗਤ ਕਰਮ ਚੰਦ)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਭ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਦਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗਾਓ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਓ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਠਨ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪਣੇ ਚੋਲੇ ਘੰਤ ਮਿੱਘ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ⁴⁴ :

“ਮੈਂ ਨੇ ਆਜ ਸੇ ਦਹੂਦ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਂ ਸੇ ਬਹੁਤ ਸੇ ਛੰਦ ਤੋਂ ਤੁਮਾਰੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਯਾਦ ਹੋਂਗੇ। ਬਾਕੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਣੇ। ਇਸ ਦਫਾ ਅੱਸੂ ਮੇਂ ਖਾਨੇ (ਮਾਈਸਰਖਾਨੇ) ਕੇ ਮੇਲੇ ਪਰ ਦਹੂਦ ਲਗਾਣਾ। ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਅੰਰ ਬਾਹਮਣੋਂ ਕੀ ਤਰਜ਼ ਪਰ ਲਗਾਇਆ ਕਰੇਂ। ਸੀਧਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ।”

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

“ਅਹਲੇ ਖਾਨੇ ਕੇ ਮੇਲੇ ਪਰ ਤੁਮਨੇ ਦਹੂਦ ਲਗਾਣਾ। ਜਿਸ ਜਗਾ ਸੇ ਰੂਮ ਕੀ ਜੰਨ ਚੜਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਜਗਾ ਸੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਸੁਨਾਣਾ ਪੜੇਗਾ। ਅਰ ਤੁਮ ਯਾਦ ਨਾ ਕਰੋਂਗੇ ਅਤੇ ਖਾਨੇ ਪਰ ਨਾ ਸੁਣਾਉਂਗੇ ਤੋਂ ਹਮ ਨਰਾਜ ਹੋ ਜਾਏਂਗੇ। ਆਪਣੇ ਜੋੜੀਦਾਰੋਂ ਪਰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸਖਤੀ ਕਰ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰ ਲੋ।”

(ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਵੀਸਰੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਅਖਲਾਕੀ ਪਹਿਲੂਆਂ, ਉੱਤੇ ਵੀ ਤਾੜਨਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਜਾਨ ਸੇ ਪਿਆਰੇ ਠਾਣਾ, ਜਗਮੇਲ, ਬਸੰਤ, ਗੁਰਦੇਵ :

.....ਔਰ ਜਿਸ ਗਾਉਂ ਮੇਂ ਦੋਰਾ ਕਰੋ—ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਂ ਕੋ ਮਾਂ ਔਰ ਭੈਣ ਕੋ ਭੈਣ ਸਮਝਣਾ, ਕਿਸੀ ਰਾਨੀ ਸੁੰਦਰਾਂ ਕੋ ਦੇਖ ਕਰ ਧਰਮ ਨਾ ਡੋਲ ਜਾਵੇ।”

(ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ, ਮਿਤੀ 16-12 1960)

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਖਲਾਕ ਦਾ ਪਤਾ ਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ⁴⁵। ਚੋਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ-ਕਵੀਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਗਲਤ ਰਾਹੋਂ ਚੱਲਣ ਰੋਕਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਸਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਗੀਰਾਣੇ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਾਹ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਛੰਦ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਬਾਬੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਗਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਤਮਾਕੂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਉਂਦੇ⁴⁶। ਉਹ ਸਬਰ ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕੀ ਸੀ। ਘਰੋਂ ਤੁਰਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਖਾਣਪੀਣ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੌੜ ਲਾਉਣ ਤੇ ਲੰਬੀ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਸੀ। ਇੱਕ ਵੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਲੱਖੇ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਮਹੱਸੇ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਖੇਡ-ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਸੱਦੇ ਨਾਲ ਨਾਈਵਾਲਾ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਲਿਆ ਦੀ ਕੋਠੀ ਤੋਂ ਘੋੜੀ ਤੇ ਬੁਝਾਇਆ⁴⁷ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲੰਮੀ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਦੀ ਝੰਡੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਸਾਫਾ ਵਿਛਾ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ 15 ਹੱਥ ਦੀ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਤੇ ਝੰਡੀ ਜਿੱਤ ਲਈ⁴⁸। ਬਠਿੰਡੇ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹਾਜ਼ੀ ਰਤਨ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਹਰਾਇਆ। ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਕਟ ਦਾ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਟੀਮ ਦਾ ਕਪਤਾਨ ਬਣ ਕੇ ਖੇਡਣ ਗਿਆ⁴⁹। ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਫੁਟਬਾਲ ਦਾ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਤੌਰ ਖਿਡਾਰੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ⁵⁰। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਖੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਸਹੀ ਤੇ ਤੇਦਰੁਸਤ ਰਹੀ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਉਹ ਨਹਿਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਦੁਲਦੁਲ' ਭਜਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਵੀਸਰੀ ਵਿਚ ਥਾ ਪੁਰ ਥਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਬੱਕੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਾਨ ਦੀ ਜੀ, ਪਾਮਦੀ ਜਾਂਦੀ ਨਹਿਰ ਪਰ ਪੈਲ੍ਹਾਂ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਗੁਣ ਸਭ ਧਰਮ ਵੱਲ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਸਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੰਗਲ ਗਾਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਇਕ ਸਿੱਖ-ਕਵੀਸਰ ਸੀ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਈਸਾਈ ਸਨ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਉਸੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸ਼ਾਇਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਤਿੰਨੋਂ ਧਰਮਾਂ, ਇਸਲਾਮ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ, ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੁਣ ਸਕਣ :

ਸਿਆਣੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਆਣਾ ਸਮਝਣ ਜੀ,

ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਇਰ ਕਵਿਤਾ ਬਣਾਵੇ ਸਾਂਝੀ, ਸੁਨਣ ਤਿੰਨ ਕੌਮਾਂ।

(ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਭਾਵੇਂ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇਸ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਵੇਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੈਤਾਨ ਬਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਮੱਜਦੇ ਭਾਬੜ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਪਤੀ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਕਵਿਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੀ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜ ਰਹੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਦਿਲੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ ਉਸਨੇ ਤਦੋਂ ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦ ਸੰਬੰਧੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 1944 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵਿਤਾ 'ਲਾ ਦਿਓ ਗਲਾਂ ਚੋਂ ਤਬਕ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ' ਲਿਖੀ।⁵¹

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਮਸੇਰ ਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਬੰਦ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ :

ਕਰ ਦੂਰ ਦਵੈਤਾਂ ਨੂੰ, ਕਲਮ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ, ਲਿਖ ਗਿਆ ਸੈਰੀ ।

ਲਿਖੇ ਕਵਿਤਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੇਤੀ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਡੈਰੀ ।

ਹੋਈ ਬੰਦ ਤਰੱਕੀਆਂ ਜੀ, ਚੱਕੇ ਗਏ ਨੇਰੇ ਗੈਂਸ ਜੇ ਜੱਗੇ ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮਲਵੀਂ ਜੀਤ ਨਾਲ ਕਈ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਜਿਆਦਾ ਝੁਕਾ ਦੇਸ-ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ । ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ । ਮਾਲਵੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਜੰਗ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਬੜੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਏ ਹਨ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੈ । ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਲਾਤਮਿਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ :

ਏਸੀਆਂ 'ਚ ਏਹੋ ਜੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮਿੱਠੀ ਨਾ,

ਯੂਰਪ ਅਫਰੀਕਾ ਅਮਰੀਕਾ ਡਿੱਠੀ ਨਾ,

ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਖੰਡ ਦੇ ਪਤਾਸੇ ਘੋਲੀ ਦੇ ।

ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਬੋਲੀਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ।

ਖੰਡ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ ਪਿਆਰੇ ਵਤਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ।

ਮੁੱਖ ਚੋਂ ਲਪਟਾਂ ਮਾਰੇਨ, ਜੈਸੇ ਅਤਰ ਗੁਲਾਬ ਦੀ ।

ਹੋਰ ਸਤਾਉਨ ਜ਼ਬਾਨਾਂ, ਅੱਖੋਂ ਜਲ ਭਰ ਡੋਹਲੀ ਦਾ ।

ਕਰਦੇ ਨਾ ਹਮਦਰਦੋ, ਦਰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਰੇ ਸਿਖਦਾ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਹੋਰ,

ਵੀਰ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇਰੇ ਮਾਂ ਤੇ ਬਾਪ ਦੀ ।

(ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜਿੰਨੀ ਝੁੰਘੀ ਮੁਹੱਬਤ ਇਸ ਮਤਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਸੀ ਉਹ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਵੀਸਰ ਨੇ ਅਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਹਿੱਕ ਨੂੰ ਪਾੜ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕੂਕ ਮਾਰੀ । ਰਜਬ ਅਲੀ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਵੇਦਨ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤੀ ਬੁਲਬੁਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਰਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਏਨੀ ਤੜਫੜਾਹਟ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਿੰਨੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹੋ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜ ਕੇ ਬਹਿਬਲਤਾ ਵਿਖਾਈ ਹੈ । ਉਹ ਸਾਹੋ

ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਦੀ ਇੰਦਰਾਪੁਰੀ ਤੋਂ ਸੋਹਣੀ⁵² ਆਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹੋ ਦੀ ਖਾਕ ਨੂੰ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ⁵³ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਲੋਕ-ਕਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ, ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸਿਫਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਝਾਕ ਰੱਖੀ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ ਰਬ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਸੀ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਜਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਮਾਲੋਮਾਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਭੁੰਦੜ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ ਕੋਲ 1928 ਈ. ਵਿਚ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ 65 ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਮੰਗਲ ਦਾਸ ਨੇ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ-ਘੋਨ' ਕਿੱਸਾ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੈਲੰਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 8 ਅੱਜੂ ਮੰਮਤ 1985 (1928 ਈ.) ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੰਗਲਦਾਸ ਨਾ ਆਇਆ। ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਮੂੰਹ ਤੋੜ' ਪ੍ਰਸੰਗ ਛਾਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਾਦ ਨਿਜੀ ਤੁਹਮਤ-ਬਾਜ਼ੀ ਉੱਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਕਿੱਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਪਾਰਖੂ, ਸਰਦਾਰ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੇ 1929 ਈ. ਵਿਚ ਸੁਲਾਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਹਾਜ਼ੀ ਰਤਨ ਦੇ ਮੇਲੇ ਬਠਿੰਡੇ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੋ ਕਵੀਸ਼ਰ ਪਿੰਗਲ ਤੋਂ ਕਾਹਰ ਛੰਦ ਘੜੇਗਾ ਉਹ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੰਗਲ-ਦਾਸ ਨੇ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ, ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮੱਹਲਤ ਮੰਗੀ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਛੇ ਕਲੀਆਂ ਛੰਦ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਛੰਦ ਸੈਨਿਟ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੰਗਤੀ ਦਾ ਅਨੁਪਰਾਸ ਚੌਥੀ ਨਾਲ, ਦੂਜੀ ਦਾ ਪੰਜਵੀਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦਾ ਛੇਵੀਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਚਰਣ ਦੇ 13, 13 ਵਰਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਚਰਣ ਦੇ 7, 7 ਵਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇਹ ਛੰਦ ਚਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵⁴ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸੇ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬਾਬੂ ਚਾਲ' ਪਿਆ। ਇਸ ਛੰਦ ਦੀ ਕਾਢ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੂੰ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ-ਕਵੀਸ਼ਰ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਟਿਨਸਾਨ ਦਾ ਦਿਲ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਿੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਿਆਰ ਦਾ ਮਰਜੀਵੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਆਯੂ ਬਅੰਤ ਸੁੱਖ ਤੇ ਪਿਆਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਲੁਟਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਚਸਮਾ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਨੂੰ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ

ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਝਵਾਨ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਗੋਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨ ਬੁੱਧ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮੇਲਿਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਵਿਬੱਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਮਾਣਿਆ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਪੁਰਾਣੇ ਖਰੇ ਸੌਨੇ ਵਰਗਾ ਸਾਦਾ, ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਸੱਚਾ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਪੁਰਾਣੇ ਯਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿੱਘਾ ਅਤੇ ਅਪਣਤ ਤੇ ਮੋਹ ਕਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਥਿਓ, ਵਰਗਾ ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸਾਇਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸਦਾ ਪੁਰਾਣੀ ਸਰਾਬ ਵਰਗਾ ਵਜਦ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਵਰ ਵਰਗਾ ਜਾਦੂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਰੀਅਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕੋਨਕ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨਾਲ ਆਸ਼ਕਾ ਵਰਗੀ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਦਾਤ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੂਸਫ ਦਾ ਕਿਨਆਨ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ। ਚੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਨੇਹ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸੀ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਚੇਤਨ, ਪ੍ਰੌੜ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਭੱਲਣ ਚੀਰਾ ਪਾੜਿਆ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ। (ਲੋਕ-ਵਾਰ)
2. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ-ਕੋਸ਼', 'ਪਟਿਆਲਾ', 1960, ਪੰਨਾ 608.
3. ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ।
4. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ-ਕੋਸ਼', 1960, ਪੰਨਾ 399.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 608.
6. ਇਸ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਢਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪੀਣ, ਅਤੇ ਸਾਹਿਕੇ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।
7. ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ।
8. ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ।
9. ਰਜਬਲੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਾੜੀ ਐ, ਨਹਿਰ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮੇ।

(ਦਹੁਦ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

10. (ੳ) ਬਾਬੂ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਹਾਨ ਹੋਸਿਆ, ਰਿਹਾ ਖਤਾਨ ਨਾਪਦਾ।
(ਅ) ਕਰ ਦੇ ਦਲੀਲ ਪੂਰੀ ਬਾਬੂ ਨਹਿਰੀ ਦੀ।
ਮਿੱਠੀ ਨਹਿਰ ਚਲ ਕੇ, ਦਿਮਾਗ਼ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ।

(ਰਮਾਇਣ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

11. ਵਾਰ ਮਾਝ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 143.
12. ਸੋਹਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪਿੰਡ ਦੀਏ ਬੀਰੋ, ਬਚਪਣ ਦੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਬੰਬੀਰੋ,

ਬੂਰੀ ਖੁਆ ਮਾਂ ਪਾ ਤੇ ਰਸਤੇ, ਚੱਕ ਲੈ ਕਲਮ ਦਵਾਤਾਂ ਬਸਤੇ,
ਸ਼ੁਰ ਨਰਿੰਜਨ ਮਹਿੰਗੇ ਨੇ ।

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

13. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਨੂੰ 24.4.1974 ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖਤ ਵਿਚੋਂ ।
14. ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੰਗੇ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸੁਦ ਸਲੀਣੀਓ ਗੋਕਲ ਜੀ,
ਬਾਬੂ ਰਵੀਇੰਦਰ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਡਰੋਲੀ ਦਾ ।

(ਦਰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

15. “ਵਜਹ ਯੇਹ ਥੀ ਕਿ ਦੋ ਸਵਾਲਾਂ ਕੀ ਰਕਮ ਗਲਤ ਥੀ । ਮੁਝ ਮੇਂ ਬੜਾ ਨੁਕਸ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਬੀਅਤ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਉਠ ਕਰ ਰਕਮ ਠੀਕ ਨਾ ਕਰਵਾਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਤ ਗਲਤ ਹੋ ਰਹੇ । ਇਤਨੀ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀ ਕਿ ਵਹਾ ਸੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਲੇਕਰ ਬਰਜਿੰਦਰਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਔਰ ਵਹਾਂ ਸੇ ਸੈਕਿੰਡ ਡਵੀਜ਼ਨ ਮੇਂ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਕੀ ।”

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

16. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੇ 24.4.1974 ਦੇ ਖਤ ਵਿਚੋਂ ।
17. ਉਹੀ ।
18. ਮੇਰਾ ਅੱਠ ਜਮਾਤਾਂ ਜੀ, ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਕੋਟਵਰੀਦੋਂ ਕੀਤੀ, ਦੇਸ ਕੁਲ ਜਾਣੈ ।
ਬਾਬੂ ਬਣਿਆ ਰਸੂਲੋਂ ਜੀ, ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਐਸ ਵਿਚ ਬੀਤੀ, ਬੜੇ ਸੁਖ ਮਾਣੇ ।

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

19. ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਲੋਂ ਡਾ. ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ ਨੂੰ 30.10.1972 ਲਿਖੇ ਖਤ ਵਿਚੋਂ ।
20. ਖਤ ਲਿਖੇ ਸੁੱਚੇ ਨੂੰ ਨਰੈਣਾ ਸੜਿਆ ਵਿਆ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਪਿੰਗਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਵਿਆ ।
(ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

21. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਇਰ ।

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

22. ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ ।
23. ਕਵੀਸ਼ਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ ।
24. ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ‘ਪੱਤਲ’,
25. ਇਹ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ,
(ਬਠਿੰਡਾ) ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ ।
26. ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਖਤ ਵਿਚ ।
27. ਕਰ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਸਕੂਲੋਂ, ਓਵਰਸੀਅਰ ਬਣੇ ਰਸੂਲੋਂ,
ਜਿਲੇ ਪਸ਼ੋਰ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਭਰਤੀ, ਚੋਲਤ ਪਾਣੀ ਵਾਹੁ ਵਰਤੀ, ਬਹੁਤ ਬਹਾਰਾ ਮਾਣੀਆ ।
ਸੁਰਖ ਮਖਮਲਾਂ ਵਰਗੇ ਫਿਰਨ ਪਠਾਣ ਪਠਾਣੀਆਂ ।

(ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ)

28. ਬਦਲੇ ਜਗਰਾਵਾਂ ਕੋਲ ਅਖਾੜੇ । ਵਰਦੀਆਂ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਤਿਹਾੜੇ ।
(ਆਵੇ ਵਤਨ ਪਿਆਰਾ ਚੇਤੇ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

29. ਜਬ ਜੰਗ ਕਰਦੇ ਬਿਰਟਸ ਜਰਮਨ । ਬਸਰੇ ਤੁਰ ਗਿਆ ਮਾਂ ਦਾ ਸਰਵਣ ।

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

30. ਰਜਬ ਅਲੀ ਬਾਬੂ ਨਹਿਰ ਦਾ ਰਿਟੇਰ ਹੈ ।

(ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸੈਨ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

31. ਉਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਪਿੰਡ ਮਾਲਕੀ ਦੀ ਪੈਲੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਮੋਹਕਮ ਵਾਲੇ 'ਚ ਜਮੀਨ ਲੈ ਲੀ ਸੀ।
ਹੋਰ ਕਾਲੇ ਟਿਬੇ 'ਚ ਖਰੀਦੀ ਧਰਤੀ। ਪਾ ਕੇ ਪਕਾ ਬੰਗਲਾ ਰਹਾਇਸ਼ ਕਰਤੀ।
(ਰਜਬ ਅਲੀ)
32. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਨੂੰ ਲਿਖੇ 24.9.1974 ਦੇ ਖਤ ਵਿਚੋਂ।
33. ਪੁੱਤ ਖਾਂ ਅਦਾਲਤ ਵੰਡਾਈ ਕਰਦਾ। ਵਾਹੀ ਨੂੰ ਘੁਕਾਵੇ ਆਕਲ ਖਾਂ ਪਰ ਦਾ।
ਤੀਜਾ ਕਾਕਾ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਲਾਹੌਰ ਪੜ੍ਹਦਾ। ਨਰਮ ਸੁਭਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾ ਲੜਦਾ।
(ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ)
34. ਭਾਰੀਆ ਜੰਗੀਰਾਂ ਸੀ ਉਤਮ ਜਾਤੀਆਂ।
ਦੋਵੇਂ ਧੀਆਂ ਝੋਲੀ ਭੈਣ ਦੀ 'ਚ ਪਾਤੀਆਂ।
(ਰਜਬ ਅਲੀ)
35. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ।
36. ਖਾੜੇ ਫਤਹਿ ਅਜੀਜ ਲਗਾਉਂਦੇ ਜੈਸੇ ਚੀਕਣ ਬਿੰਡੇ ਜੀ।
(ਰਜਬ ਅਲੀ)
37. ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚੇਲੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਠਾਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਸਣ ਅਨੁਸਾਰ।
- 38 (ੳ) ਚਾਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਾਹੀਵਾਲ ਮੇਂ ਮੁਰਬੇ ਜੀ।
ਦੋ ਦਿਆਲਪੁਰ ਦੇ ਉਕਾੜੇ ਲੱਭੇ ਜੀ।
ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ 'ਚ ਵਰਾਸ ਹੈ।
ਬੱਤੀ ਚੱਕ ਦਾਸ ਦਾ ਉਕਾੜੇ ਪਾਸ ਹੈ।
ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਇੱਕੋ ਮੋਘੇ 'ਤੇ ਜਮੀਨ ਹੈ।
ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਟਾ ਪੀਣ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ।
ਜਦੋਂ ਚਿੱਤ ਕਰੇ ਜੋੜੀਦਾ ਖਰਾਸ ਹੈ।
ਬੱਤੀ ਚੱਕ ਦਾਸ ਦਾ ਉਕਾੜੇ ਪਾਸ ਹੈ।
ਪੱਕੇ ਮਹਿਲ ਚਿਣੇ ਵਾਂਗਰਾਂ ਨਵਾਬਾਂ ਦੇ।
ਪੁੱਤ ਪੋਤੇ ਫੁੱਲ ਸੁੰਘਣ ਗੁਲਾਬਾਂ ਦੇ।
ਆਵੇ ਆੜੂ ਅੰਬ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬਾਸ ਹੈ।
ਬੱਤੀ ਚੱਕ ਦਾਸ ਦਾ ਉਕਾੜੇ ਪਾਸ ਹੈ।
(ਰਜਬ ਅਲੀ)
- (ਅ) ਕਾਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਬੱਤੀ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਆਂ।
ਪੈਨਸ਼ਨ ਮਿਲਦੀ ਬਹਾਰਾਂ ਲੈਂਦੇ ਆਂ।
(ਰਜਬ ਅਲੀ)
39. ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਪਰਮਟਾਂ ਦੀ, ਸੱਚੇ ਰਬ ਦੀ ਖਾਣ ਸੁਗੰਧ ਰਹਿ ਗੇ।
ਕਲਾ ਵਿਗੜ ਗਈ ਉਡਣ ਖਟੋਲਿਆਂ ਦੀ, ਬੰਨੇ ਏਸ ਜਾ ਵਾਂਗਰਾਂ ਕੰਧ ਰਹਿ ਗੇ।
ਚਮਨ ਵਿਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਸੀ, ਤੋਤੇ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਹਿ ਗੇ।
ਤਕਦੀਰ ਕਬੂਤਰਾਂ ਗੁੜਕਦਿਆਂ ਦੇ, ਫੰਗ ਕਟ ਤੇ ਲਗੇ ਵੇ ਫੰਦ ਰਹਿ ਗੇ।

ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇਵੇ, ਰਜਬ ਅਲੀ ਸਮੇਤ ਫ਼ਰਸ਼ੰਦ ਰਹਿ ਗੇ।

(ਰਜਬ ਅਲੀ)

40. ਇਹ ਕਵੀਸ਼ਰ ਸਨ : ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਮੂਮਨ, ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈਰਪਾ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਭਲਾਈਆਣਾ, ਦਸੋਂਧਾ ਸਿੰਘ ਕਰੀਰ ਵਾਲਾ, ਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਰਪੁਰੀ, ਸਰਪ ਚੰਦ ਬਤਗਾਤੀ, ਮੇਘ ਰਾਜ ਭੰਮੀਪੁਰਾ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਰਾਜੋਆਣਾ, ਹੰਸ ਰਾਜ ਕੋਟਕਪੁਰਾ, ਰਾਮ ਜੀ ਦਾਸ ਸੁਖਣ ਵਾਲਾ, ਮੇਜਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਗਿੱਲ, ਰਾਮ ਜੀ ਦਾਸ ਰੋਡੇ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮਵਾਲੀਆ ਆਦਿ।
41. ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ (ਡਾ.), 'ਸਹਾਕਵੀ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ,' ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ ਸਾਹੋਕੇ, ਤਹਿਸੀਲ ਮੋਗਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਫਰੀਦਕੋਟ, 1979. ਪੰਨਾ 40.
42. ਬਾਬੂ ਹਰਫ ਬਣਾਵਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਹੱਥ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕਲਰਕ ਦਾ ਜੀ।
43. ਪੈਂਣ ਗਰਣਾਏ ਜੋੜੀ ਤੇ ਜੋੜੀ।
- (ਰਜਬ ਅਲੀ)
44. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ 20.7.1954 ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖਤ ਵਿਚੋਂ।
45. 1. ਮੁਦਰਜ਼ ਜ਼ੈਲ ਬਾਤੋਂ ਕਾ ਖਿਆਲ ਕਰੋ।
 2. ਹਰ ਰੋਜ਼ ਖਦਾ ਕੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰੋ, ਸ਼ਰਾਬ ਮਤ ਪੀਓ।
 3. ਕਿਸੀ ਔਰਤ ਕੋ ਬੁਰੀ ਨਿਗਾ ਸੇ ਨਾ ਦੇਖੋ।
 4. ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਚ ਬੋਲੋ।
 5. ਕਿਸੀ ਕੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾ ਕਰੋ।
 6. ਜੋ ਜ਼ਬਾਨ ਕਰੇ ਉਸ ਪਰ ਪੂਰੇ ਉਤਰੋ।
 7. ਅਮਾਨਤ ਮੇਂ ਖਿਆਨਤ ਨਾ ਕਰੋ।
- (ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ)
46. ਹਰਫ ਭੰਗਦੇ ਵਾਂਗ ਸਪੋਲੀਆਂ ਦੇ, ਸੇਕ ਵਾਂਗ ਤੰਦੂਰ ਦੇ ਲਾ ਰਿਹਾ ਜੇ।
 ਬੇਵਾ ਕੁੜਮਣੀ ਨਾਲ ਲਿਹਾਜ਼ ਪਾ ਕੇ, ਬ੍ਰਿਧ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੰਕਾਰਿਆ ਜੇ।
 ਸਦੇ ਰਾਮ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾਨੂੰ, ਰਹਿਣਾ ਕੁੜਮਣੀ ਪਾਸ ਮੁਜਾਰਿਆ ਜੇ।
 ਬਾਬੂ ਕਰੀ ਨਾ ਕਦਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ, ਮਿਲੀ ਰਬ ਤੋਂ ਦਾਤ ਪਿਆਰਿਆ ਜੇ।
- (ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਲੋਂ 'ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਗੀਰਾਣੇ' ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਛੰਦ)
47. ਕਵੀਸ਼ਰ ਠਾਣਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹੋਕੇ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ।
48. ਕਦੇ ਮੈਂ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਮਾਰੀਆਂ ਸੋਖੇ ਝਿੜੀ ਵਿਚ ਛਲਾਗਾਂ।
 ਮੈਨੂੰ ਉਠਦੇ ਬੈਠਦੇ ਨੂੰ, ਰਹਿਣ ਹਰ ਵਕਤ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਤਾਂਘਾਂ।
- (ਰਜਬ ਅਲੀ)
49. ਰਪਤਾਨ ਟੀਮ ਦਾ ਸੀ. ਖੋਲਣ ਗਏ ਕ੍ਰਿਕਟ ਜਲੰਧਰ।
50. ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਮਿਤੀ 24.6. 1974 ਈ. ਦੇ ਖਤ ਅਨੁਸਾਰ।
51. ਡਾ. ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ।
52. ਮੇਰੀ ਸਾਹੋ ਨਗਰੀ ਜੀ, ਇੰਦਰ ਦੀ ਇੰਦਰਾਪੁਰੀ ਤੋਂ ਸੋਹਣੀ।

(ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ)

53. ਸਾਹੋ ਦੀ ਖਾਕ ਖਡ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ ।

(ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ)

54. ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਛੇ ਕਲੀਆਂ ਛੰਦ (ਬਾਬੂ ਚਾਲ) ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :
 ਮਨ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈ ਵਿਚਾਰ ਬੰਦਿਆ,
 ਭੁੰ ਪ੍ਰਹਾਉਣਾ ਜੱਗ 'ਤੇ,
 ਖਾਕ ਵਿਚ ਰਲ ਜੋਗਾ,
 ਲੋਭ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗਵਾਵੇਂ ਗੰਦਿਆ,
 ਪੈਰ ਧਰੇਂ ਅੱਗ ਤੇ,
 ਉਏ ਨਲੰਕਾ ਬਲ ਜੋਗਾ ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ ਰਚਨਾਵਲੀ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਕਲਮ ਵਿਚ ਵਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 65 ਸਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ; 33 ਸਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, 32 ਸਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ। ਉਸ ਨੇ 81 ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖੇ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਸਮਾ ਦਿਨ ਰਾਤ ਆਤਮ-ਸੰਬੰਧ ਕਰਦਿਆਂ ਉਮੁਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪੂਰਨਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚੋਲਿਆਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਉੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ 'ਆਖਾ' ਮੰਨ ਕੇ ਸਜਣਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ, ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਛੋਟਬੋਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਲੇ-ਕਵੀਸ਼ਰ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਕਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਭਾਂਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪੂਰਨਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਨਾਵਟੀ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਲੰਬੀ, ਸਖਤ, ਨਿਸਕਾਮ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸਾਹਿਤ-ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਅਥਾਹ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਣਗੀਆਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਪਦ ਤੇ ਪਦਾਰਥ, ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਗੁਣ, ਗੁਣ ਤੇ ਰਸ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਲੋੜ ਤੇ ਸੁਭਿੱਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਿਰਾ ਤੇ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਥਾ ਦਾ ਬੋਧ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸੰਬੰਧਮਈ/ਸੰਬੰਧਨ-ਸੁਖੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਇਕ ਅਖਾੜਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਜਾਂ ਸਮੋਟਦਾ ਹੈ। ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਕਿੱਸੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਰਚਨਾਵਲੀ ਉੱਤੇ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਵੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਭਾਜਨ ਅਨੁਸਾਰ। ਕਿਉਂਕਿ

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਤਨ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਮਿਤੀ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਚਨਕਾਲ ਸਿੱਦੇਹ ਪੂਰਨ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਵਿਧੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਉਤਰ ਸਕਦੀ। ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸੇ
2. ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ
3. ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਕਿੱਸੇ
4. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ
5. ਸੂਰਮੇ ਵੈਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਕੇ
6. ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ
7. ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਇਹਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਸਾਮਗਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ- ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਅਭਾਰਤੀ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਇਸਲਾਮੀ, ਸਾਮੀ ਆਦਿ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਰਚਨਾਵਲੀ ਦੀ ਸਾਰਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣੇਗੀ :

1. ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸੇ

(ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਿੱਸੇ :

1. ਹੀਰ	(1916 ਈ.)	ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ
2. ਹੀਰ (ਛੰਦਾਬੰਦੀ)	(1966 ਈ.)	ਉਹੀ	
3. ਹੀਰ (ਕਲੀਆਂ)	(1963 ਈ.)	ਉਹੀ	
4. ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ	(1933 ਈ.)	ਉਹੀ	ਲਘੂ ਰਚਨਾ
5. ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂ-ਵਾਲ		ਉਹੀ	ਲਘੂ ਰਚਨਾ
6. ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ		ਉਹੀ	ਉਹੀ

(ਅ) ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਿੱਸੇ :

7. ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ	(1954 ਈ.)	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ

2. ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ

(ੳ) ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ :

8. ਰਾਮਾਇਣ	(1958 ਈ.)	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	
9. ਸੀਤਾ ਦੀ ਭਾਲ		ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	
10. ਸਲੋਚਨਾ		ਉਹੀ	ਪੰਜ ਵੇਰ

11.	ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ	ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	ਚਾਰ ਵੇਰ ਲਿਖਿਆ
12.	ਅਭਿਮੰਨੁ ਦਾ ਵਿਆਹ	ਉਹੀ	
13.	ਜੰਗ ਕੈਰੋ ਪਾਂਡੋ	ਉਹੀ	
14.	ਉਖਾ-ਅਨੁਰੁੱਧ	ਉਹੀ	
(ਅ)	ਜੋਗ ਮੱਤ :		
15.	ਪੂਰਨ ਭਗਤ	ਉਹੀ	
(ੲ)	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ :		
16.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੰਗਲ	ਉਹੀ	
17.	ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਕੀ ਸ਼ਹੀਦੀ	ਉਹੀ	
18.	ਜੰਗ ਮਰਾਝ	ਉਹੀ	
19.	ਸਿਮਣ ਮੂਸਣ	ਉਹੀ	
20.	ਬਿੱਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘੋੜੇ	ਉਹੀ	
21.	ਬਿੱਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਦੁਸ਼ਾਲੇ	ਉਹੀ	
22.	ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮੰਗਲ	ਉਹੀ	ਲਘੂ ਰਚਨਾ
23.	ਜੰਗ ਪੌਂਟਾ ਸਾਹਿਬ	ਉਹੀ	
24.	ਸਾਕਾ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	
25.	ਸਾਕਾ ਸਰਹੰਦ	ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	
26.	ਦੌਰਾ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ (ਛੰਦਾਬੰਦੀ)	ਉਹੀ	
27.	ਦੌਰਾ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ (ਕਲੀਆਂ)	ਉਹੀ	
28.	ਮਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ	ਉਹੀ	
29.	ਬੇਦਾਵਾ ਅਬਵਾ ਜੰਗ ਮੁਕਤਸਰ	ਉਹੀ	
30.	ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਉਹੀ	
31.	ਚੰਦੀ-ਭੀਮ ਸਿੰਘ	ਉਹੀ	
32.	ਸਿਫਤ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ	ਉਹੀ	ਲਘੂ ਰਚਨਾ
33.	ਸਿਫਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
(ਸ)	ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਸੰਗ :		
34.	ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ	ਉਹੀ	
35.	ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ	ਉਹੀ	
36.	ਪੀਰਾਨਿ ਪੀਰ (ਗਿਆਰੀ ਵਾਲਾ ਪੀਰ) (1965 ਈ.)	ਉਹੀ	
(ਹ)	ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਸੰਗ :		
37.	ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਮਸੀਹ	ਉਹੀ	

3. ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਕਿੱਸੇ

38.	ਦਹੂਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ	ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	
39.	ਸ਼ਾਹਣੀ ਕੌਲਾਂ ਤੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	
40.	ਕੌਲਾਂ (1944 ਈ.)	ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਲਿਖੀ
41.	ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸੈਨ (1960 ਈ.)	ਉਹੀ	
42.	ਪੈਂਦ ਕਾ ਮੁੱਹਲਾ	ਉਹੀ	
43.	ਜਾਨੀ ਚੌਰ (1945 ਈ.)	ਉਹੀ	ਚਾਰ ਵੇਰ

4. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ

44.	ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ (1959 ਈ.)	ਉਹੀ	
45.	ਜੰਗ ਯੂਰਪ (1953 ਈ.)	ਉਹੀ	ਦੋ ਵੇਰ
46.	ਹਿੰਦ ਚੀਨ ਜੰਗ (1962 ਈ.)	ਉਹੀ	ਲਘੂ ਰਚਨਾ
47.	ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਜੰਗ (1965 ਈ.)	ਉਹੀ	ਉਹੀ

5. ਬਹਾਦਰਾਂ ਤੇ ਵੈਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ

(ੳ) ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ

48.	ਜੈਮਲ ਫੱਤਾ (1954 ਈ.)	ਉਹੀ	
49.	ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ (1962 ਈ.)	ਉਹੀ	ਦੋ ਵੇਰ

(ਅ) ਸਥਾਨਿਕ ਵੈਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ

50.	ਜਿਉਣਾ ਮੌੜ	ਉਹੀ	
51.	ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	
52.	ਸੁੱਚਾ ਘੁੱਕਰ ਵੀਰੋ	ਉਹੀ	
53.	ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਰਾਉਕੇ (1937 ਈ.)	ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	ਦੋ ਵੇਰ
54.	ਹਰਫੂਲ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ	ਉਹੀ	ਦੋ ਵੇਰ
55.	ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਡੋਹਕ ਵਾਲਾ (1954 ਈ.)	ਉਹੀ	
56.	ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਝੁੰਬਾ ਭਾਈ (1938 ਈ.)	ਉਹੀ	
57.	ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅੱਬਲਖੁਰਾਣਾ (1940 ਈ.)	ਉਹੀ	
58.	ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ	ਉਹੀ	
59.	ਰਾਮਣ ਘੁਮਿਆਰ (1938 ਈ.)	ਉਹੀ	
60.	ਰਾਮ ਕੌਰ (1940 ਈ.)	ਉਹੀ	
61.	ਭੂੜ ਬਹਾਦਰ (1948 ਈ.)	ਉਹੀ	

6. ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ :

62.	ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ (1979 ਈ.)	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ	
-----	--------------------------	-----------	--

7. ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ :

63. ਪ੍ਰੇਮ ਦੇਵੀ	ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ
64. ਪਿੰਗਲ	ਉਹੀ ਲਘੂ ਰਚਨਾ
65. ਉਜਾੜਾ (1947 ਈ.)	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ
66. ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ	ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ
67. ਪੱਤਲ	ਉਹੀ ਲਘੂ ਰਚਨਾ
68. ਨੌਕਰ ਦੀ ਨਾਰ	ਉਹੀ ਲਘੂ ਰਚਨਾ
69. ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਬਿੱਤ	ਉਹੀ ਉਹੀ
70. ਗਣਨਾ ਦੇ ਛੰਦ	ਉਹੀ ਉਹੀ
71. ਸੇਹਰਾ	ਉਹੀ ਉਹੀ
72. ਇਸ਼ਕ ਮੁਸ਼ਕ ਦੇ ਛੰਦ	ਉਹੀ ਉਹੀ
73. ਕੌਕ ਸ਼ਾਸਤਰ	ਉਹੀ ਉਹੀ
74. ਚਾਹ ਤੇ ਲੱਸੀ ਦਾ ਝਗੜਾ	ਉਹੀ ਉਹੀ
75. ਲੰਡੇ ਤੇ ਮੀਣੇ ਦਾ ਝਗੜਾ	ਉਹੀ ਉਹੀ
76. ਤਲਬਣ ਦੀ ਲੜਾਈ	ਉਹੀ ਉਹੀ
77. ਸਾਹੋਕੇ ਬਾਰੇ ਛੰਦ	ਉਹੀ ਉਹੀ
78. ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਛੰਦ	ਉਹੀ ਉਹੀ
79. ਸੁੱਤਾ ਜਾਗ ਕਿਸਾਨਾਂ (1965 ਈ.)	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਉਹੀ
80. ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ (1965 ਈ.)	ਉਹੀ ਉਹੀ
81. ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ	ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਉਹੀ

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੇਗ਼ੋਨਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂਸਰੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਵੀਸ਼ਰ-ਚੇਲੇ ਤੋਂ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਇਹ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ। **Prof. Dr. Harnam Singh Shan**

1. ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸੇ

(ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਿੱਸੇ

1. ਹੀਰ (1916 ਈ.)

Principal Project Investigator

U.G.C. Research Project on Sikhism

605, Sector 16, Chandigarh.

‘ਹੀਰ’ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਪਲੇਠੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ 1916 ਈ. ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਗੋਹਾਟੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਖੇ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਪਾਸ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਚਾਲੀ ਛੰਦ ਦੱਸੀਏ ਹਨ।

2. ਹੀਰ (1966 ਈ.)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ 1966 ਈ. ਵਿਚ 'ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖਰੜਾ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। 'ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਲਈ ਵੱਡੀ ਚਣੌਤੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਕਾਰਨ ਸਵਾ ਸੌ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਦੇ ਜੋਹਰ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਿਆ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ 'ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 'ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਛੇਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦੋ-ਭਾਗ, ਕਬਿੱਤ, ਮਨਹਰ, ਭਵਾਨੀ, ਔੜਾ, ਦੋਤਾਰਾ, ਮੁਕੰਦਛੰਦ, ਤਰਜ ਸਤਾਰੀ, ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ, ਮਨੋਹਰ, ਝੋਕ ਆਦਿ ਛੇਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 25 ਛੰਦ ਹਨ² ਅਤੇ 25 ਦੋਹਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਦੋ ਭਾਗ ਛੰਦ

ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਡੌਲੀ ਨੂੰ, ਰਾਂਝੇ ਗੱਲਾਂ ਕੋਲ ਖੜੋ ਕੇ ਪੁੱਛੀਆਂ।
ਤੈਨੂੰ ਲਾਖ ਮੁਬਾਰਕ ਨੀ, ਰਕਾਨੇ ! ਚੜੀਆਂ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ।
ਤੋੜੇ ਛਣ ਛਣ ਕਰਦੇ ਐ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚੂੜਾ, ਗਲੇ ਵਿਚ ਮਾਲਾਂ।
ਹੀਰੇ ਕੱਚੀਏ ਜਹਾਨ ਦੀਏ, ਡੌਲੇ ਵਿਚ ਚੜਗੀ ਮਾਰ ਕੇ ਛਾਲਾਂ।
ਬੇਲੇ ਸੂਕਣ ਨਾਗਣੀਆਂ, ਨਦੀ 'ਚ ਸੰਸਾਰ ਵੇਖ ਸਾਹ ਸੁਕਦੇ।
ਪੈਣ ਖਿੱਲੀਆਂ ਬਘਿਆੜੀਆਂ ਨੀ, ਗਰਜਦੇ ਸ਼ੇਰ ਬਘੇਰੇ ਬੁੱਕਦੇ।
ਮੰਗੂ ਚਾਰ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ, ਯਾਰਾਂ ਸਾਲ ਕੱਟ ਕੇ ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਜਾਲਾਂ।
ਹੀਰੇ ਕੱਚੀਏ ਜਹਾਨ ਦੀਏ, ਡੌਲੇ ਵਿਚ ਚੜਗੀ ਮਾਰ ਕੇ ਛਾਲਾਂ।

'ਹੀਰ' ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਰਚਨਾ ਹੈ।

3. ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ (1963 ਈ.)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 1963 ਈ. ਵਿਚ ਕਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 12 ਕਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਅਜੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ 'ਹੀਰ ਕਿੱਸਾ ਧਾਰਾ' ਨੂੰ ਅਣਮੁੱਲੀ, ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਨਿਆਰੀ ਦੇਣ 'ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ' ਦੀ ਸੁਗਾਤ ਹੈ। ਕਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਤੇ ਜੀਵੰਤ ਅੰਗ ਹੈ। ਕਲੀ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਗਾਇਣ-ਸੈਲੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕਲੀ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ, ਗਮੰਤਰੀਆਂ

ਤੇ ਕਵੀਸਰੀ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਚਿਹਨ ਚੱਕਰ ਤੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਬੋਧ ਹੈ। ਕਲੀ ਦਾ ਏਹ ਰੂਪ ਏਨਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਤੇ ਵਲਵਲੇ ਭਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀਸਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਲੀ ਦੀ ਗਾਇਣ-ਸੈਲੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਨ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਟੁੰਡਦੀ ਹੈ। ਕਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੇ ਬਹਿਰ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ ਜੋ ਪੰਚਮ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਧ ਵਿਚ ਵਿਸਰਾਮ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਰੂ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਛੰਦ ਦੀਆਂ 48-50 ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10 ਜਾਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲੀਆਂ ਵਿਚ 'ਹੀਰ' ਗੁਣ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। 'ਹੀਰ' ਤੇ 'ਕਲੀ' ਪਛਾਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਕਸਿਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਬੈਂਤ ਦੀ ਇੱਕ ਤਰਜ਼ ਨੂੰ 'ਹੀਰ' ਦੀ ਤਰਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ 'ਹੀਰ' ਦੀ ਤਰਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਲੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਸਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਹੀਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ, ਰਣ ਸਿੰਘ, ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਅਜੇ ਤਕ ਇੱਕ ਵੀ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ ਦੀ ਹੀਰ ਦਾ ਨਾਂ ਜੋ 'ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ 'ਸਦ ਵਾਲੀ ਹੀਰ' ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 'ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ' 1963 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਲੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਛੇਦਾਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘੋੜੇ' 'ਦਸਮੇਸ਼-ਦੋਰਾ, ਦਹੂਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਆਦਿ ਵਿਚ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਲੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮੁੱਖਤਾ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤੌੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਥਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰਿਥਿਆ ਲੈਣ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਧ ਦੀ ਤੁੰਬੀ ਲੈਣ ਲਈ ਨੈਹਣਾ ਕੋਲ ਭੇਜਦਾ ਹੈ :

ਮਧ ਦੀ ਤੁੰਬੀ ਦੇ ਦੇ ਮੁੰਦਰਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਵੇ ਨੂੰ,
ਤੇਰੇ ਦਰ ਤੇ ਖੜ ਕੇ ਅਲਖ ਜਗਾ ਤੀ ਨਹਿਣਾ।
ਯੂਸਫ ਵਾਂਗੂੰ ਦੂਰੋਂ ਹੁਸਨ ਲਾਟਾਂ ਮਾਰਦਾ,
ਨਹਿਣਾ ਮਾਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਚੰਦ ਦਿਆਂ ਚਨੈਣਾ।
ਉਹਦੇ ਵਰਗੀ ਜਿਹੜੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਦਹਿਸਰ ਨੇ,
ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਲਮੀਕੀ ਦੇਖ ਲੋ ਰਮਾਇਣਾਂ।
ਅਹੱਲਿਆ ਹੋਣੀ ਚੰਦ ਨੇ ਦਸ ਵੀ ਪਾਤੀ ਇੰਦਰ ਨੂੰ,
ਨਾਰੀ ਉਹਦੇ ਵਰਗੀ ਤਰਲੋਕੀ ਵਿਚ ਹੈਨਾ।

ਸਬਜ਼ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਲੱਭ ਲੀ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਨੇ,
 ਇਹ ਤੇ ਹੁਸਨਬਾਨੋ ਜਾਣੀ ਸਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ।
 ਕਮਲੀ ਸੇਜ ਉੱਤੇ ਛਿੜਕਿਆ ਅਤਰ ਸੁਕੀਨਣ ਨੇ,
 ਨਾਜਕ ਫੁੱਲ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਜੀ ਸਿੱਟ ਕੇ ਨਿੱਤ ਪੈਣਾਂ ।
 ਮਦ ਦੀ ਬੋਤਲ ਨਹਿਣਾ ਭਰ ਕੇ ਧਰ ਲੀ ਸੇਜ ਤੇ,
 ਬਾਬੂ ਦਾਰੁ ਪੀ ਲਾ ਬਹਿ ਫੌਜੀ ਲਫਟਾਇਣਾਂ ।

ਕਲੀ ਦਾ ਛੰਦ ਦਰਦ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਬੜਾ ਦੁਕਵਾਂ ਹੈ । ਹੀਰ
 ਆਪਣਾ ਦੁੱਖੜਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਂਦੀ ਹੈ :

ਹੀਰ ਸੱਦ ਕੇ ਕੋਲੇ ਅਰਜ਼ਾਂ ਕਰਦੀ ਚਾਕ ਦੀਆਂ,
 ਇੰਝਾਂ ਗਿਰ ਕੇ ਲਗੀਆਂ ਸੀ ਕੁੜਤੀ ਪਰ ਪਾਲਾਂ ।
 ਮੈਂ ਨਾ ਬਚਦੀ ਮੈਨੂੰ ਚੱਕ ਵੱਢ ਵੱਢ ਖਾਣ ਗੀਆਂ,
 ਖੇੜੀਂ ਰਹਿਣ ਰਾਝਿਆ ਵੇ ਭੁੱਖੀਆਂ ਸਰਾਲਾਂ ।

'ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ' ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ
 ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

4. ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ (1933 ਈ.)

ਕਵੀਸਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 'ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦੇ
 ਕੁਝ ਕੁ ਛੰਦ 1933 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੇ । ਇਹ ਲਘੁ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ।

ਪੀਲੂ ਨੇ 'ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੱਦ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਦੂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ ਕਿ
 'ਮਿਰਜ਼ਾ' ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ । ਕਵੀਸਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ
 ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ 'ਮਿਰਜ਼ਾ' ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ।
 ਇਸ ਰੀਤ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਸਰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੰਦ ਸਿੰਘ ਮਰਾਝ,
 ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਹਨ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਟਾਖਸ ਦੀ ਚਾਸ਼ਣੀ
 ਵੀ ਰਲੀ ਹੋਈ ਹੈ :

ਦੋਹਰਾ

ਭੈਣ ਖੜੋਤੀ ਡੁਸਕਦੀ, ਨੀਰ ਨੇਤਰ ਗੇਰ ।
 ਵਿਆ ਕੇ ਛੱਤੀ ਭੈਣ ਨੂੰ, ਤੁਰ ਜੀਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਫੇਰ ।

ਮੁਕੰਦ ਛੰਦ

ਚਲਿਆ ਚੱਕਣ ਕੰਵਾਰੀ ਮਾਮੇ ਦੀ ।
 ਸੀਸ ਧੂੜ ਪੈਜੂ ਜੱਗ ਦੇ ਉਲਾਮੇ ਦੀ ।
 ਬੱਕੀ ਨੂੰ ਤਬੇਲੇ ਬੰਨ ਆ ਜਾ ਵੀਰਨਾ ।
 ਛੱਤੀ ਭੈਣ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਉਠਾ ਜੀਂ ਵੀਰਨਾ ।

ਜੰਡ ਹੇਠ ਹੋਣੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ :

ਜਦੋਂ ਹੇਠ ਜੰਡੋਰੇ ਦੇ, ਖਾਨ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਨੀਂਦ ਦਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ।
ਹੋਣੀ ਵਿਰਕਣ ਦੇਵੇ ਨਾ, ਆਣ ਕੇ ਕਾਲ ਸਰੂਣੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ।
ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਟਕ ਸਿਆਲਾਂ ਦਾ, ਸਾਰੇ ਨਾਲ ਰਲਗੇ ਜਨੇਤੀ ਜੰਨ ਕੇ ।
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਜੀ, ਜਗਾ ਤਾ ਯਾਰ ਕਾਨੀਆਂ ਭੰਨ ਕੇ ।

5. ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ

‘ਸੋਹਣੀ’ ਦੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਕੁਝ ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੇ ਹਨ ।
ਇਹ ਮੁਕੰਮਲ ਕਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ‘ਸੋਹਣੀ’ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਬਹੁਤ
ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਲਾਜ ਲਗਦੀ ਇਸਕ ਨੂੰ ਜੀ, ਪਿਛਾ ਨਾ ਮੁੜਨਾ ਦਿਲੋਂ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲੀ ।
ਸੋਹਣੀ ਪਹੁੰਚ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ, ਵਾਲ ਖੜ੍ਹ ਸੁਆਰ ਸੁਆਰ ਕੇ ਬੰਨ ਲੀ ।
ਮੇਰੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੇ ਜੀ, ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਟਿਕਾਣਾ ਮੱਲਿਆ ।
ਲਾਈ ਪਾਰ ਝਨਾਂ ਤੋਂ ਨਾ, ਹੁਣੇ ਡੁੱਬ ਚੱਲਿਆ ਹੁਣੇ ਖੁਰ ਚੱਲਿਆ ।

(ਅ) ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਿੱਸੇ

6. ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਾ
ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਹੱਥ ਮਾਰੇ ਛਾਤੀ 'ਤੇ, ਖਿਲਰ ਗਿਆ ਕਲੀਆਂ, ਹਾਰ ਜਿਆ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ।
ਅੱਗ ਲਗ ਗੀ ਬਦਲ ਨੂੰ ਜੀ, ਗਮਾ ਨੇ ਚਰ ਲੀ, ਦਿਲਾ ਤੇ ਪੈਣ ਰੇਜ਼ੇ ।
ਸੋਹਣੇ ਮੁੱਖ ਨੂੰ ਤਰਸੁੰ ਗੀ, ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਲੁੱਟ ਲੀ, ਰੰਗਲੀਏ ਸੇਜੇ ।

7. ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ (1954 ਈ.)

‘ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ’ ਹੀ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ
ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ⁴, ਇਸ ਦੇ 52 ਪੰਨੇ ਹਨ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ 1954 ਈ.
ਵਿਚ ਬਤੀ ਚੱਕ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਰਚ ਕੇ ਭੇਜਿਆ । ਛੇਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ
ਵਿਚ ਮੁਕੰਦ, ਕਬਿੱਤ, ਡਿਉਂਦ, ਦੋ ਭਾਗ, ਤਰਜ, ਬੈਂਤ, ਸੋਲਾ ਅੱਖਰਾ ਛੰਦ, ਤੇ ਮਨੋਹਰ-
ਭਵਾਨੀ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਛੇਦਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 42 ਹੈ । ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ
ਹਰ ਛੰਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

‘ਮਹਾਂਭਾਰਤ’ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼
ਕਰ ਕੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼
ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਗਾਇਆ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਫਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ
ਕਥਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੰਗਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਨਲ-
ਦਮਯੰਤੀ’ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਲੀ-

ਦਾਸ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੀਆ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ, ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ ਆਦਿ ਨੇ ਲਿਖਿਆ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੇਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਪੂਰਨ ਚੰਦ,^੫ ਪੰਡਤ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਡਿੱਖਾਂ,^੬ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ, ਕਾਸਾਂ ਰਾਮਾ,^੭ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ,^੮ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ^੯ ਆਦਿ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ।

‘ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ’ ਬਾਬੂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਕਲਾਤਮਿਕ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੇ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਸਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਜੋਹਰੀਆ ਤੋਂ ਆਸਾਵੰਦ ਹੈ^{੧੦}। ਉਹ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਅਮੀਂ ਦਾ ਕੁੰਡ ਆਖਦਾ ਹੈ :

ਕਹੇ ਹੱਥ ਬੰਨ ਦਾਸ, ਜਰਾ ਕਰਨੀ ਸਨਾਸ,
ਅਸੀਂ ਗੁਣੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਇਆ ਕੁੰਡ ਅਮੀਂ ਹੈ।

ਦਮਯੰਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਰਣ ਲਈ ਦੇਵਤੇ ਰਾਜੇ ਨਲ ਨਾਲ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਸਮਣੀ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਰੀਝ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਨਖਸਿਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬੰਨਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਪਾਠਕ ਝੁੰਮ ਉਠਦਾ ਹੈ :

ਸਹੇ ਦਾ ਬਦਨ ਪਤਲੀ ਪਤੰਗ ਜਿਉਂ, ਪੈ ਪਰੀ ਦੇ ਉਝਕੇ ਜਿਉਂ।
ਲਾਲ ਲਾਲ ਰੰਗ ਲਾਲੜੀ ਦੇ ਰੰਗ ਜਿਉਂ, ਤੇ ਦਾਮਨੀ ਚਮਕੇ ਜਿਉਂ।
ਨਾਸਕਾ ਸੋਹਣ ਫੁੱਲ ਤਾਂ ਕਪਾਹ ਦੇ ਜੀ, ਤਿੱਖਾ ਨਮੂਨਾ ਨੱਕ ਦਾ।
ਕੈਮਰਿਉਂ ਬਗੈਰ ਤਸਵੀਰ ਲਾਹ ਦੇ ਜੀ, ਕਵੀਸ਼ਰ ਬੱਤੀ ਚੱਕ ਦਾ।

ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਨਲ ਪੁਸ਼ਕਰ ਤੋਂ ਜੂਏ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਦਹਾਲੀ ਤੇ ਦੁਰਦਿਸਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਠਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਆਪ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ ਦੈਹਲ ਜਾਣਗੇ, ਜਿਤਨੇ ਸਰੋਤੇ ਐ। ਕਵੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ‘ਲਿਖੀਆਂ ਮੱਥੇ’ ਤੇ ਮਿਟਣ ਲਕੀਰਾਂ ਨਾਂ ਆਖ ਕੇ ਸਬਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਲ ਜਦੋਂ ਦਮਯੰਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕਲੀ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਜ਼ਬਾਨ ਦਿਤੀ ਹੈ :

ਜਾ ਉਇ ਪਤੀ ਕੂੜਿਆ ਕਰਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆ, ਕੁਵੇਲੇ ਪੱਟ ਖੱਡ ਗਿਐਂ।
ਪੁੰਨੂੰ ਵਾਂਗ ਝੂਠਿਆਂ ਕਰਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆ, ਸੱਸੀ ਸੁੱਤੀ ਛੱਡ ਗਿਐਂ।

ਰਾਜਾ ਨਲ ਰਬ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਵੀਨ ਸੀ ਤੇ ਰਜਬ ਅਲੀ ਇਸ ਉੱਡਦੇ ਜਾਦੇ, ਖੜਕਾਟ ਪਾਉਂਦੇ ਰਬ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਵਿਚ ਬੰਨ ਲਿਆ ਹੈ :

ਜਿਵੇਂ ਮੱਛਲੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਤਰਦੀ, ਅਗਾਂਹ ਲੰਘ ਜਾਣ ਫਰਨ ਦੇ।.....
ਰਾਜਾ ਕੱਢੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂ ਉਛਾੜੇਂ ਮੁੱਖ ਜੀ।
ਭੇਂਦੇ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਦਿਸਣ ਰੁਖ ਜੀ।
ਜਾਣੀ ਰਬ ਉਡ ਜੂ ਸਮੇਤ ਡਹੀਆਂ ਦੇ।
ਨੌਂ ਨੌਂ ਕੌਹ ਸੁਨਣ ਖੜਕਾਟ ਪਹੀਆਂ ਦੇ।
ਬੰਨਤਾ ਘੁਕਾਟ ਅੰਬਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਜਿਉਂ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ 'ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ' ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖਰਲੀਆਂ ਉਤਮ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ।

2. ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ

(ੳ) ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ

8. ਰਾਮਾਇਣ (1958 ਈ.)

'ਰਾਮਾਇਣ' ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੇ ਬੱਤੀ ਚੱਕ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਕ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਮਾਇਣ, ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ, ਅਪ੍ਰੈਲ 1958 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਰੇ-50, ਮੁਕੰਦ-ਛੰਦ 23, ਦੋ ਭਾਗ ਛੰਦ-4, ਬੈਂਤ-8, ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ-3, ਤਰਜ ਗੱਡੀ-1, ਝੂਢਾ-1, ਝੂਢਾ ਦੋ ਭਾਗ-1, ਤਰਜ-4, ਪੰਦਰੀ-1, ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਕੁੱਲ ਛੰਦ 101 ਹਨ।

ਰਜਬ ਅਲੀ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨੂੰ ਨਰ ਤੋਂ ਨਰਾਇਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਸਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜੋ 'ਪਾਵੇਂ ਨਾਲ ਕਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਲੰਕੇਸ਼ ਨੇ' ਦਾ ਕਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। 'ਦਸੇ ਸਿਰ ਕਟਤੇ ਹੰਕਾਰੇ ਹੋਣ ਦੇ, ਰਾਮ ਦੀ ਭਵਾਨੀ ਨੇ'।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਤੇ ਮਲਵਈ ਲੋਕ-ਸੁਹਾਵਰੇ ਦਾ ਪੇਡੂ ਬਿਆਨ ਰਲ ਕੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੰਗ ਬੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਰੂਪਕ ਤੇ ਬਿਬਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਪੇਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਛੁਤੀ ਤੇ ਅਨੁਠੀ ਤਸਵੀਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਰੋਜ਼ ਹੋਊ ਵੱਜਦੀ ਕਪਾਹ ਨੂੰ ਝੰਮਣੀ।

ਨੱਕ ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਕਮਾਂ, ਧਾਰ ਜਾਣੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ।

ਵਾਂਗੂੰ ਤਿੰਜਣ ਵਲਾਵੇ ਪੈਂਦੇ ਲੱਕ ਮਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਝੱਖ ਮਾਰਦੀ।

ਕੂੰਜ ਵਾਂਗੂੰ ਪੈਂਦੇ ਲਚਕਾਰੇ ਧੌਣ ਦੇ।

ਆਹਾ ਹੀਰੇ ਹਰਨ ਦੀ ਅਖੀਰਾਂ ਛਾਲ ਜੀ।

'ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ ਰਜਬ ਅਲੀ ਯੁੱਧ ਵਰਨਣ ਨੂੰ ਬੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਨਿਸਪੱਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਕਾਰ ਚਿੱਤਰ ਸਰੋਤਿਆ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਅਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਇਹਨਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਚਲਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਰੰਗ ਭੁੱਲ ਭੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ :

ਰਾਮ ਚੰਦ: ਦੱਬ ਕੇ ਪਛਾਹਾਂ ਲੈ ਗਿਆ।

ਜਾਪਿਆ ਜਾਣੀ ਰੇਤ ਦਾ ਬੁਰਜ ਢਹਿ ਗਿਆ।

ਝਟ ਬਹਿਗੀ ਉਸਤੀ ਸਬਾਤ ਗਾਰੇ ਦੀ। ਲੀਰ ਲੀਰ ਕਰਤੀ ਸਰੀਰ ਕਾਰੇ ਦੀ।

ਜਿਵੇਂ ਰਜਬਾਹੇ ਖਿਡਦੇ ਬਠਿੰਡਉਂ। ਵਗੀ ਜਾਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਘਰਾਲੇ ਖਿਡਉਂ।

ਹੁੰਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਕੁੰਭ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਪਿੰਜਤਾ। ਲਹੂ ਛੀ ਕਨਾਲ ਦਾ ਕਿਆਰਾ ਜਿੰਜਤਾ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਇਕ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।

9. ਸੀਤਾ ਦੀ ਭਾਲ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਇਸ ਅਣਛੱਪੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਛੰਦ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕਈ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਕੋਲ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਕੇਜੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਜੇ ਨਿਸਚਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ।

10. ਰਾਣੀ ਸਲੋਚਨਾ

ਰਾਮਾਇਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਬੜੀ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਲਈ, ਪੰਜ ਵੇਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਗਿੰਦੜਬਾਹਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਕੰਦ, ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਇਕਤਾਰਾ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀਹ ਹੈ।

ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਵਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਰਦ ਪਾਤਰਾਂ (ਇੱਕ ਵਿਭੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਨੂੰ ਅਤਿ ਦੇ ਬਰੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਥਿਤਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀਆਂ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਲੋਚਨਾ ਵੀ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਮੇਘਨਾਥ ਦਾ ਸੀਸ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੰਦੋਦਰੀ ਸਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨਿ ਜੰਗ ਵਿਚੋਂ ਸੀਸ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਵਣ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਥ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਨੂਮਾਨ ਘੇਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਨੂਮਾਨ ਨੂੰ ਮੇਵਾ ਭੇਂਟ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਮੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਅੰਗਾਰ ਵਾਂਗੂ ਭੱਖ ਗਿਆ,
ਆਖਦਾ ਸਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਹਨੂਮਾਨ ਅੱਕ ਕੇ।
ਦਹੀਂ ਦੇ ਭਲਾਮੇ ਨਾ ਨਿਗਲੇਂ ਕਪਾਸ ਤਾਂਈ,
ਮੇਥਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਕੀ ਲਗਾਏ ਮੈਨੂੰਤੱਕ ਕੇ।
ਮੇਘ ਦੀ ਨਾਰ ਤੇ ਮੱਥੇ ਨਾ ਲਗੀ ਸੂਰਜ ਦੇ,
ਤੂੰ ਕੀ ਮੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਕਦਰ ਨਿੱਕਮਿਆਂ।
ਸਿੱਧੀ ਬਾਤ ਕਰਾਂ ਵੇ ਮੈਂ ਪੁੱਠੀਆਂ ਸਮਝਦਾ ਤੂੰ,
ਰਸਤੇ ਕਸੂਤੇ ਵੇ ਤੂੰ ਅੰਜਨੀ ਨੂੰ ਜੰਮਿਆ।
ਐਸੇ ਬਿਨਾਂ ਪੁੱਛੇ ਤੂੰ ਵਧ ਗਿਆ ਝੰਝਣ ਵਾਂਗੂ,
ਅਕਲ ਨਰਮ ਹੁੰਦੀ ਲੰਮਿਆਂ 'ਚ ਲੰਮਿਆਂ।
ਸੀਸ ਲੈਣ ਜਾਵਾਂ ਤੂੰ ਲਗਾਈ ਦੇਰ ਰਸਤੇ ਮੇਂ,
ਰਜਬਅਲੀ ਰਬ ਤੂੰ ਮੁਫਤ ਮੇਰਾ ਬੰਮਿਆਂ।

ਸੀਸ ਲੈਣ ਲਈ ਸਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਲੋਂ ਰੱਖੀ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਚਨਾ ਸੀਸ ਨੂੰ ਹਸਾ ਕੇ ਦਿਖਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਅਕਰ ਤੇ ਕਠਨ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਸਲੋਚਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਮਧਿਅਕਾਲੇ ਕਪੂਤਰੀ ਸਾਗਰੇ ਨੂੰ
ਪਤਰਿਗੀ ਮਧਦੀ ਕਟਕੇ ਮਨ ਨੂੰ
ਪਰਾਤ੍ਰ ਸੈਸੀ ਦੇਹੀ ਜਿਮੀ ਰਖਾਈ ਗਈ
ਪਸਾਰਾ ਜੈਮੇ ਅਦਿ ਰੁਕਾਏ ਮਾਂਦੀ ਗਈ
ਸੰਸਾਰ ਮੰਤਰ ਕੀ ਕਸਰ ਮੰਨ ਮੇ
ਮਾਮੀ ਕਮੀ ਵਟ ਜੈਦ ਗੈਰ ਮਨ ਮੇ
ਜਾਨੀ ਕੁਲ ਜੈਦੇ ਰੁਕਾਏ ਮਾਮਤਾਨਾ ਪੀਤਾ
ਵਸਾਏ
ਉਂਗੀ ਲਿਖੇ ਕੁੰਵਰ ਮਾਂ ਜੋ ਰੁਕੇ
ਮਾਮੀ ਰਹੇ ਮੇਮ ਜਾਏ ਮਾਮਨੀ ਉਤਰੇ
ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਮਾਮਦੀ ਗਈ
ਮਾਮ
ਮਾਮੀ ਜਾਮਦੀ ਮਾਮਨੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮਾਮਨੇ
ਮਾਮਨੇ ਰਹੇ ਮਾਮਨੇ ਰਹੇ ਮਾਮਨੇ
ਮਾਮਨੇ ਮਾਮਨੇ ਮਾਮਨੇ ਮਾਮਨੇ
ਮਾਮਨੇ

ਇਕ ਧੰਨੇ ਨਿਖੇੜੇ ਦੇ ਗਾਮ ਤੇ
 ਸਿਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਪਾਪ ਦੇ ਮਨਮਾਤੇ
 ਸੁਨ ਕੇ ਸਜੇ ਦੇਨੂੰ ਤੁਹਤ ਧਾਂਦੀ ਗਈ
 ਭੁਜਾਂ
 ਮੁਟਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭੁਭ ਮਾਂਗੀ ਜੋਰ ਨਦੀ
 ਵੀਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮੇਲਣੀ ਸੰਯੋਗ ਤੋਰ ਨਦੀ
 ਮਨ ਮਲੀ ਜੋ ਮੀਰੋਰ ਕੁਠਮੰਦੀ ਗਈ
 ਭੁਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿਤ
 ਮਨ ਮਲੀ ਮਨ ਮਲੇ ਸੋ ਮਲੀ ਮਨ ਮਲੇ
 ਦੇ ਗੀ ਭੁਜਾਂ ਦੇ ਕੁਠਮੰਦੀ ਸਿ ਮੇਲੇ ਕੁਠਮੰਦੀ
 ਮਨ ਮਲੇ
 ਭੁਜਾਂ ਦੇ ਕੁਠਮੰਦੀ ਮਨ ਮਲੇ
 ਦੇ ਮਨ ਮਲੇ ਦੇ ਕੁਠਮੰਦੀ ਮਨ ਮਲੇ
 ਦੇ ਮਨ ਮਲੇ ਦੇ ਕੁਠਮੰਦੀ ਮਨ ਮਲੇ
 ਦੇ ਮਨ ਮਲੇ ਦੇ ਕੁਠਮੰਦੀ ਮਨ ਮਲੇ

ਸਤੀ ਸਲੋਚਨਾ' (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ) ਬਾਬਾ ਰਜਬ ਅਲੀ

ਗੋਦ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹਲੋਂਦੀ ਸੀਸ ਨੂੰ ।
 ਪੱਟ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹਸਾਉਂਦੀ ਸੀਸ ਨੂੰ ।
 ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਮਾਰ ਗਿਆ ਕਟਾਰੀ ਸਾਰ ਦੀ ।
 ਹਸ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦੇ ਲਾਜ ਰੱਖ ਨਾਰ ਦੀ ।
 ਨੈਣੋਂ ਨੀਰ ਸਿੱਟ ਕੇ ਸਣੋਂਦੀ ਸੀਸ ਨੂੰ ।
 ਪੱਟ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹਸਾਉਂਦੀ ਸੀਸ ਨੂੰ ।
 ਹਸ ਪੈਂਦਾ ਸੀਸ ਮੇਘ ਨਾਥ ਦਾ ਤੁਰਤ ਫੇਰ,
 ਹਿੱਲਿਆ ਜਗਾ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਤੇ ਬੰਦੇ ਜਾਗਦੇ ।

ਰਾਣੀ ਸਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਵੀਸਰੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦੇ ਛੰਦਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

11. (ੳ) ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ : (1959 ਈ.)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਤ ਕਵੀਸਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪਈ । ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਪਰਵਾਂ ਵਿਚ ਚੌਥਾ ਪਰਵ ਹੈ । ਵਿਰਾਟ ਅਲਵਰ ਤੇ ਜੈ ਪੁਤ ਦੇ ਪਾਸ ਦਾ ਮਤਸਯਾਂ ਦੇਸ ਹੈ¹¹ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਚਾਲ ਦੇਸ 'ਚ ਆਖਦਾ ਹੈ¹² । ਇੱਥੇ ਪਾਡਵਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਨਵਾਸ ਦਾ ਤੇਰਵਾਂ ਸਾਲ ਰੁਪਤ ਰੁਪ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਵਿਰਾਟ-ਪਰਬ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਇਹ ਪਰਬ 1959 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ । ਕਵੀਸ਼ਰ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ ਨੂੰ ਇਹ ਉਤਾਰਾ 11, 12, 1959 ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਇਸ 'ਵਿਰਾਟ-ਪਰਬ' ਦੇ ਕੁੱਲ 67 ਬੰਦ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ 11 ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ਦੋਹਰੇ-30, ਡੂਢਾ-1, ਬੈਂਤ-9, ਮੁਕੰਦ ਛੰਦ-14, ਔੜਾ-2, ਦੋਭਾਗ-2, ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ-2, ਤਰਜ-3, ਝੋਕ-2, ਤਰਜ ਦੋ ਤਾਰਾ-1, ਸੋਲਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਛੰਦ-1 ਹਨ ।

ਕਵੀਸਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਵੀਸਤਾ ਨੇ 'ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ 'ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ' ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਵੀਸਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਅਸਲ ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਅੰਤਰ ਹੈ । 'ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ' ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਲਗਨ, ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਇਸ ਪਰਬ ਨੂੰ ਛੰਦਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਰਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹਿੰਦੂ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਿਸੇ ਸਰਧਾਵਾਨ ਹਿੰਦੂ ਕਵੀਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਭਾਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਸਰਿੰਦਰੀ ਵਲੋਂ ਨੈਣ ਬਣੀ ਦਰੋਪਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਚਕ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ

ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਰਾਨੀ ਕਹੇ ਹੋ ਗਿਆ ਕੰਹਰ, ਵਗੇ ਨੇੜਰਾਂ 'ਚੋਂ ਨੈਹਰ, ਰੋਂਦਾ ਵਿਰੇ ਸ਼ੈਹਰ,
ਨੈਣ ਫਿਰੇ ਹੱਸਦੀ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸੌ ਸੌ ਦੱਸਦੀ।

ਉਹਦਾ ਮਰੇ ਪਤੀ ਰੰਡੀ, ਮੈਂ ਗੜੇ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂ ਠੰਡੀ, ਦਿਨੇ ਰਾਤੇ ਰਹੇ ਲੰਡੀ,
ਸਾਂਟਦੀ ਕੰਨੂਨਾਂ ਨੂੰ। ਫਿਰੇ ਨੈਣ ਖੁੰਨਣ ਕਰੋਂਦੀ ਖੁੰਨਾਂ ਨੂੰ।

ਕੀਚਕ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਨੈਣ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੀ ਚੜ੍ਹੀ ਅੰਧੇਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ :

ਖੂਹ ਤੇ ਚਲੀ ਨੈਣ ਘੜਾ ਲੈਣ ਪਾਣੀ ਦਾ।

ਦੇਖ ਮੋਹਤ ਹੋ ਗਿਆ ਭਰਾਤਾ ਰਾਨੀ ਦਾ।

ਦੂਰੋਂ ਨਿਗ੍ਹਾ ਪੈ ਗੀ ਕੀਚਕ ਮਲੇਸ਼ ਦੀ।

ਰੂਪ ਦੀ ਅੰਧੇਰੀ ਆਉਂਦੀ ਕੇਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ।

'ਹੱਲਿਆ ਉਰਫੀ ਜਾਂ ਰੋਹਨੀ ਮੋਨਕਾ।

ਮੈਨੂੰ ਏਹ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਦਿਦਾਰ ਦੇਣ ਕਾ।

ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦੀ ਹੋਨੀ ਭਰਜਾਈ ਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ।

ਰੂਪ ਦੀ ਅੰਧੇਰੀ ਆਉਂਦੀ ਕੇਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ।

ਪੁਤਲੀ ਘੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਸ਼ਕੇ।

ਮੱਥਾ ਜਿਵੇਂ ਦਾਮਨੀ ਘਟਾ 'ਚੋਂ ਲਸ਼ਕੇ।

ਮੈਥੋਂ ਝੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਨਾ ਮੜਕ ਏਸ ਦੀ।

ਰੂਪ ਦੀ ਅੰਧੇਰੀ ਆਉਂਦੀ ਕੇਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ।

'ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ' ਕਲਾਤਮਿਕ ਤੇ ਮਾਂਜੀ ਸੰਵਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

11. (ਅ) ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ

ਬਾਬੁ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਬੋਹਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ 'ਵਿਰਾਟ-ਪਰਬ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁੱਲ 32 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਬਾਬੂ ਚਾਲ, ਡੂਢਾ, ਮੁਕੰਦ, ਤਰਜ਼, ਕਮਾਨੀ, ਗੰਡੀ ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਾਬੂ ਚਾਲ ਛੰਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਗੁੰਦਮਾ ਬਦਨ ਚਕਮਾ ਜਿਹਾ ਨੱਕ ਨੀ,

ਧੋਣ ਚਿੱਟੀ ਬੋਤਲੇ, ਤੇ ਕਪੌਲ ਰੱਤੇ ਨੀ।

ਚੀਤੇ ਵਾਂਗੂੰ ਪਭਲਾ ਮੁੱਠੀ ਕੁ ਲੱਕ ਨੀ,

ਤੂੰ ਵਛੇਰੀ ਕੋਤਲੇ, ਮਾਰੇਂਗੀ ਦੁਲੱਤੇ ਨੀ।

ਤੇਰਾ ਰੂਪ ਮਹਾਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੀ,

ਪੱਟ ਦੇਂ ਗੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ, ਨਖਰੇਲੋਂ ਨੈਣੇ ਨੀ।

ਕਥਾ ਦਾ ਸੂਤਰ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ।

12. ਅਭਿਮੰਨੂੰ ਦਾ ਵਿਆਹ

‘ਅਭਿਮੰਨੂੰ ਦਾ ਵਿਆਹ’ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਭਾਰਾ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸਰ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਕੰਦ, ਦੋ ਭਾਗ ਛੰਦ, ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮੰਨੂੰ ਦੀ ਮੰਗਿਤਰ ਰੁਦਰਾ ਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਕੈਰੋ ਭਰਾ, ਸੁਕਨੀ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਚੁਕਾਏ, ਲਛਮ ਕੁਮਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹੁਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਬੂਟੇ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਚੋਂ ਪਟਾ ਅੱਕਾਂ ਦੇ ।

ਸੁਕਨੀ ਚੰਡਾਲ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕਾਂ ਦੇ ।

13. ਜੰਗ ਕੈਰੋ ਪਾਂਡੇ

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਦੇ 60 ਦੋਹਿਰੇ ਹਨ। ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਚੌਵਿਰਨੀ, ਮੁਕੰਦ, ਕਬਿਤ, ਕੰਡਲੀਆ, ਦੰਭਾਗ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਖਰੜਾ ਕਵੀਸਰ ਭਗਤ ਰਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਵੀਸਰ ਭਗਤ ਰਾਮ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਕਈ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਲਈ ਚੋਲੇ-ਕਵੀਸਰ ਕਈ ਵੇਰ ਮੁਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਲੰਬਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪਾਡਵਾ ਦੇ ਜਦੋਂ ਵਿਚ ਹਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਨਵਾਸ, ਵਿਰਾਟ-ਪਰਬ ਤੇ ਕਰਸੇਤਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਵਲੋਟੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮਿਸਿਹਾਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਦੇ ਪੇਡੂ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਲੌਕਿਕ ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਜਾਨਦਾਰ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਕਥਾ ਨੂੰ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਭਿਮੰਨੂੰ ਦੀ ਮੌਤ ਉੱਤੇ ਅਰਜਨ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਕਲ ਦਿਨੇ ਉਨੂੰ ਸੋਧ ਵਾਛੂੰ ਲੜ ਜੂੰ। ਨਹੀਂ ਜਿਉਂਦਾ ਸਾਮ ਨੂੰ ਹਿਥਾ ਤੇ ਚੜ ਜੂੰ।
ਦੋਰਣਾਚਾਰਯ ਜੈਦਰਬ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਚਾਰਜ ਦਰੋਨਾ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ ਪੁਤਲੀ।

ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਅਕਲ ਦੁੜਾਏ ਉਤਲੀ।

ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਮੱਗਰਮੱਛ ਜੀ।

ਜਿਹੜਾ ਕਰ ਜਾਵੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਭੱਛ ਜੀ।

ਪੂਰੇ ਬਲਬੀਰ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਸੂਰਮੇਂ।

ਜੈਦਰਬ ਪੂਛ ਨੂੰ ਘੜਾ ਲਿਆ ਦੂਰ ਮੇਂ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਖਾਕਾ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਕਥਾ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਨਿਕੋਰ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਝੱਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਤਦੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ ਕਵੀਸਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਦਰਜ ਹੋ ਗਿਆ ਨਾਮ ਕਵੀਸਰਾਂ ਮੇਂ,

ਰਜਬਲੀ ਦੀ ਰਬ 'ਤੇ ਓਟ ਸੀ ਜੀ।

14. ਉਖਾ-ਅਨੁਰੁੱਧ

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਅਨੁਰੁੱਧ ਦਾ ਬਾਣਾਸੁਰ ਰਾਖਸ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਉਖਾ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਯੋਧਿਆਂ ਤੇ ਰਾਖਸਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਮੌਮਨ-ਸਾਇਰ ਨੇ ਸਿਵ ਦਾ ਮੰਗਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਇਰ ਰਜਬਲੀ ਫੜ ਕੇ ਜੀ,
ਭਾਗਵਤ ਦਸਮਾਂ ਸਕੰਧ ਫਰੋਲੇ, ਖੁੱਲੇ ਬੰਦ ਤਾਕੀ।
ਬਾਬੂ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਫੜੀ ਸਫੈਦ ਕਾਪੀ,
ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਜੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਪੂਰਨ ਚੰਦ, ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆ ਦੀ ਫਟਮਾਇਸ਼ ਉੱਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਕੁੱਲ 35 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਡੂਢਾ, ਦੌਤਾਰਾ ਡੂਢਾ, ਤਰਜ, ਤਰਜ ਸਤਾਰੀ, ਕੋਕ, ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ, ਬੈਂਤ ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਉਖਾ ਨੂੰ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਅਨੁਰੁੱਧ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਦੀਵਾਨੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਦੌਤ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਅਨੁਰੁੱਧ ਨੂੰ ਚੱਕਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ :

ਰਜਬ ਅਲੀ ਖਾਂ ਫੁੱਲ ਗੀ ਫੁੱਲ ਵਾਗੂੰ, ਵੁੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸਮਾਵਦੀ ਹੂਰ ਤਾ ਜੀ।
ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਟੁੱਟ ਅਸਮਾਨੋਂ ਤਾਰਾ ਪਿਆ।
ਝਾਕੇ ਜਿਵੇਂ ਭਟਨੇਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰਾ ਪਿਆ।

ਬਾਣਾਸੁਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਵ ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਅਨੁਰੁੱਧ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਰੁੱਧ ਨੂੰ ਛੁੱਡਾਉਣ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਯੋਧੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਦੋਵਾ ਕੋਮਾ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਵਿਰੋਧ। ਦੂਜੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਸਵੀਕਾਰਨ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੋਵਾ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਭਿਅੰਕਰ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੇ ਬਾਣਾਸੁਰ ਦੀ ਭਿਅੰਕਰ ਸਕਲ ਤੇ ਰੁਪ ਰੰਗ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਉਖਾ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਗਿਆ ਬਾਬੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੋਂਦਰਯ ਕਾਵਿ ਸਾਸਤਰ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ :

ਬੜੀ ਸੁਹਲ ਸਿਲੱੜ ਜੇਹੀ ਦੋਹੀ, ਹਿੱਕ ਲੱਕੇ ਜੇ ਕਬੂਤਰ ਜੇਹੀ,
ਧੌਣ ਕੱਚ ਦੀ ਸੁਰਾਹੀ ਜੇਹੀ, ਖਿੜਿਆ ਪੁਸ਼ਪ ਕਮਲ ਦੀ ਨਾਭੀ ਔ।
ਰੰਗ ਰੰਗ ਰੁਖਸਾਰ ਗੁਲਾਬੀ ਔ।
ਪਾਈ ਗਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਗਾਨੀ, ਬੋਲੇ ਤਿੱਤਰ ਜਿਵੇਂ ਸੁਭਾਨ੍ਹੀ,

ਤਿੱਖੀ ਧਾਰ ਖੰਡੇ ਤੋਂ ਨੱਕ ਦੀ, ਜਾਵੇ ਡੌਲ ਪਰੀ ਨੂੰ ਜੋ ਤੱਕ ਦਾ ।

ਅੱਡੀ ਗੋਲ ਪਤਾਸਾ ਰੋਹਤਕ ਦਾ ।

ਮੱਥੇ ਦਗਦੇ ਲਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਲੇ, ਡੰਗ ਮਾਰਦੇ ਜੁਲਫ ਸੱਪ ਕਾਲੇ,
ਕੇਰਾਂ ਹੱਸ ਚਿੱਟੀਏ ਦੰਦਰਾਲੇ, ਜੀਭ ਡਲੀ ਮਿਸਰੀ ਦੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਚੌਂ ।

ਉੱਖਾ ਸਬਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪਰੀਆਂ ਚੌਂ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਇਸ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਦਾ ਯੁੱਧ ਆਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨੇਕੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਸਕਤੀਸਾਲੀ ਬਾਣਾਸੁਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ :

ਪਾਵੇ ਖੰਰੂ ਸਾਨੂ ਵਾਂਗ ਖੜਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਚੇਤ ਦੀ ਕੜਕੇ,

ਪੂਰਾ ਅਰਸ਼ ਜਮੀਨ ਦਾ ਧੜਕੇ,

ਤੜਾਂ ਸੁਨਣ ਦੂਰ ਤੋਂ ਬੱਬਰ ਦੀਆਂ । ਸਨ ਭੁਜਾਂ ਸਹਿਸਰ ਬਜਰ ਦੀਆਂ ।

ਐਂਦੇ ਚੱਕਰ ਚੱਕਰੀਆਂ ਖਾਂਦੇ, ਕਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ ਦੇ ।

ਛਾਂਗ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਹਾਂ, ਯਾਰ ਦੇ ਜੰਡੋਹੇ ਵਾਂਗਰਾਂ ।

ਭੁੱਜਾਂ ਰੱਤ ਦੀ ਤਲਾ ਵਿਚ ਭੁੱਬੀਆਂ, ਮੱਛਾਂ ਵਾਗੂੰ ਤੜਫਦੀਆਂ ।

ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮ-ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਾਦੂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਰਗੇ ਤੇਜ਼ਸਵੀ ਕਵੀਸਰ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ । ਇਹ ਬਾਬੂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬ ਰਚਨਾ ਹੈ ।

(ਅ) ਜੋਗ ਮੱਤ

15. ਪੂਰਨ ਭਗਤ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੇ ਕੁਝ ਟੁੱਟਵੇਂ ਛੰਦ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਛੰਦ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਲੁਣਾ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹੈ :

ਬਿਆਗੀ ਕਰੀਂ ਹੀਰਿਆ ਹਰਨਾ ਤਲਾਸ਼ ਨਾ, ਸਬਜ਼ ਅੰਗੂਰੀ ਦੀ ।

ਡੋਗ ਲੈ ਖਿੜਿਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਾਸਨਾ, ਲਪਟ ਕਸਤੂਰੀ ਦੀ ।

ਸਿਉਨੇ ਵਾਂਗ ਭਖਦਾ ਸੁਕੀਨਾ ਮੱਥਾ ਵੇ, ਜਿਉਂ ਮਿਸਾਲ ਮੱਚਦੀ ।

ਢਾਲ ਜਾਣੀ ਹੋਸ ਸਰਾਂ 'ਤੇ ਲੱਥਾਂ ਵੇ, ਧੋਣ ਸੁਰਾਹੀ ਕੱਚ ਦੀ ।

(ੲ) ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ

16. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੰਗਲ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਛੰਦ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਕਵੀਸਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਛੰਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਵੀਸਰਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਕਵੀਸਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਦਿਲ ਦੇ ਸੀਸੇ ਵਿਚ ਦੀਂ ਰਬ ਦੇ ਜਲਵੇ ਪੈਂਦੇ ਐ,
 ਸਾਵ ਹੋ ਗਿਆ ਵਾਂਗੂੰ ਬਿਧੀਆਚਲ ਦੀ ਯੱਖ ਦੇ ।
 ਗੱਲ ਰਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਤੋਰੀ, ਡਾਢੇ ਰੰਗਤ ਬਣਾਤੀ ਗੋਰੀ,
 ਅੱਖ ਰਸ ਦੀ ਭਰੀ ਕਟੋਰੀ, ਪਿੰਡਿਓਂ ਕਸਤੂਰੀ ਮਹਿਕੇ ਜੀ ।
 ਮੱਥਾ ਚੰਦਰਮਾ ਵਾਂਗੂੰ ਟਹਿਕੇ ਜੀ ।

17. ਪਾਂਚਮੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ (1957 ਈ.)

ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਵਿਤਤਾਤ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਟਿਕਸ਼ੁਰ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਜੇ ਤਕ ਅਣਛਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਵੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਿਆ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਿਰਾ, ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ, ਮੁਕੰਦ, ਤਰਜ ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਕੁਲ 15 ਦੇ ਕਰੀਬ ਛੰਦ ਹਨ । ਰਜਬ ਅਲੀ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੇ ਪਾਪ ਦਾ ਯੁੱਧ ਆਖਦਾ ਹੈ :

ਐਸੀ ਦਾਹੀਏ ਗੁਰ ਸਿੱਖੀ, ਪਾਤੀ ਸੇਵਕਾ ਦੀ ਲਿਖੀ, ਤਲਵਾਰਤਾਂ ਵੀ ਤਿੱਖੀ,
 ਚੰਦੂ ਕੱਢੇ ਖੁੰਦਰ ਨੂੰ । ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਵੇਖ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ।
 ਆ ਕੇ ਜਮਰਾਜ ਲੱਥੇ, ਕੱਢੇ ਤੀਰ ਖੋਲ੍ਹ ਭੱਥੇ, ਰਜਬ ਅਲੀ ਉਵੇਂ ਮੱਥੇ,
 ਤੇ ਦਿਸਣ ਜੋਹਰ ਪਏ । ਪਾਪ ਤੇ ਧਰਮ ਲੜਨ ਲਾਹੌਰ ਪਏ ।
 ਗੁਰੂ ਮਾੜਿਆ ਦ ਸਾਥੀ, ਸਿੱਠਾ ਖੰਡ ਤੋਂ ਸੁਭਾਅ ਸੀ, ਝੁਲਦੇ ਖੜੋਤੇ ਹਾੜੀ,
 ਤੇ ਵਛੇਰੇ ਨੱਚਦੇ । ਵਿਚੋਂ ਰਬ ਸੁਰਗ ਬਣਾਏ ਸੱਚ ਦੇ ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਵੱਲੋਂ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਇੱਟ ਨੂੰ ਮੌਰੀ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਨੂੰ ਸਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

18. ਜੰਗ ਮਰਾਝ

‘ਜੰਗ ਮਰਾਝ’ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ, ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤਰ ਕਲਾ, ਦੋ ਭਾਗ, ਔੜਾ, ਮੁਕੰਦ, ਝੋਕ, ਤਰਜ, ਡੁਢਾ ਢਾਢਿਆ, ਬੰਤ ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ 16 ਛੰਦ ਹਨ । ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਛੰਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਕੀਕੀ ਰੰਗਤ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਗੋਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵਮਈ ਤੇ ਕਲਾਮਈ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਔੜਾ ਤੇ ਬਹੁਤਰਕਲਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੀਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ :

ਗੁੱਸਾ ਲੱਲਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਜੀ, ਅੱਗਾਂ ਜਈਆਂ ਲਗੀਆਂ, ਮਿਸਾਲਾਂ ਜਗੀਆਂ,
ਦਿਤਾ ਚੱਕ ਨੇਰਾ, ਜਮਾ ਲਿਆ ਡੇਰਾ, ਪੀੜ ਲੇ ਘੋੜੇ ।

ਸੱਦ ਸੱਦ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ, ਜੋਰ ਨਾਲ ਤਾੜੇ, ਜੋਸ਼ ਜਿਹਾ ਚਾੜ੍ਹੇ,
ਬੜਾ ਕੱਠ ਬੱਝ ਗਿਆ, ਪਲਟਣਾਂ ਜੋੜੇ ।

ਗਏ ਵਧਦੇ ਢਾਬ ਵਲ ਜੀ, ਫੜ ਲੀਆਂ ਰਫਲਾਂ, ਲਗੜ ਵਾਂਗ ਝੱਫਲਾਂ,
ਪਿਛ੍ਹਾ ਨਾ ਹਟਦੇ, ਧਰਤ ਨੂੰ ਪੱਟਦੇ, ਜੋਰ ਨਾਲ ਰਿੰਗਦੇ ਉੱਡਦੇ ਰੇਤ ਐ ।

ਜੇਠੇ ਸੀਹੇ ਭੱਲਣ ਨੇ ਜੀ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜੋਧੇ, ਅੰਦਰ ਸੱਤ ਕੌਹ ਦੇ,
ਲੋਥ ਤੇ ਲੋਥ, ਭਰੇ ਪਏ ਖੇਤ ਐ ।

ਜਿਵੇਂ ਜੰਗ ਕੁਰਸ਼ੇਤਰ ਦਾ, ਸੌ ਭਰਾ ਕੈਰੋਂ, ਟਲਣ ਨਾ ਵੈਰੋਂ;

ਪਾਂਡੋ ਕੁੱਲ ਪੰਜ ਸੀ, ਭੀਮ ਨੂੰ ਰੇਜ਼ ਸੀ, ਕਿਤੇ ਜੇ ਮਿਲ ਜੇ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਢਾਹਾਂ ।

ਜੁਆਨ ਫਿਰੇ ਭਾਲਦਾ ਜੀ, ਫੌਜ 'ਚੋਂ ਲੱਭ ਕੇ, ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਥਕੇ,

ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਪੱਟੀਆਂ, ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਾਂ ।

ਜੰਗ ਮਰਾੜ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਲਾਮਈ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਵਹਾ ਤੇ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਹੈ ।

19. ਸੰਮਣ ਮੂਸਣ

ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 1947 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੇ ਅਜੇ ਛਾਪੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ । ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਚੇਲਿਆਂ ਪਾਸ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਅਨਿਨ ਸਰਧਾਵਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਮਣ ਤੇ ਮੂਸਣ ਨੂੰ ਜੋ ਸਖਤ ਪ੍ਰਿਥਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ, ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਰਧਾਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦੋਭਾਗ, ਡੂਢਾ ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਦੋ ਭਾਗ ਛੰਦ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਪੁੱਤ ਅਰਜਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਦੇ ਨਾ ਮਿਟਣ ਮੱਥੇ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ,
ਬਾਬਲਾ ਮੇਰਿਆ ।

ਸਿੱਖ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਮੈਂ, ਜਾਨ ਨੂੰ ਵੇਚ ਰਖਣੀਆਂ ਸਿੱਖੀਆਂ,
ਨਹੀਂ ਸਿਰ ਫੇਰਿਆ ।

ਹੁਣ ਝੋਰ ਝੁਰਨ ਦੀ ਨੀ, ਪਲਕ ਨੂੰ ਛੁਟਜੂ ਹੱਥਾਂ ਚੋਂ ਬਾਜ਼ੀ,
ਵਿਛੋੜਾ ਸਹਿ ਜਾ ।

ਜਿੰਦ ਵਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਤੋਂ, ਤੇਰੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਪਿਤਾ ਰਹਿ ਰਾਜੀ,
ਸੀਸ ਕੱਟ ਲੈ ਜਾ ।

20. ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘੋੜੇ

'ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘੋੜੇ' ਛੰਦਾਂਬੰਦੀ ਵਿਚ ਕੁੱਲ, ਸਤਾਈ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਹ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਪ੍ਰੋ. ਦੁਲੀਆਂ ਸਿੰਘ ਤੋਂ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਿਰਾ ਕਬਿੱਤ, ਝੋਕ, ਕਲੀ, ਤਰਜ, ਮੁਕੰਦ, ਬੈਂਤ, ਗੱਡੀ, ਦੋ ਭਾਗ ਛੰਦ, ਡੂਢਾ, ਔੜਾ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਵੀਸਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਸਰਾ ਨੇ ਹੀਝਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

‘ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘੋੜੇ’ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੇ ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਪਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਕਰੋੜੀ ਮੱਲ ਦੇ ਦੋ ਕੋਤਲ ਘੋੜੇ ਸਹਿਨਸਾਹ ਵਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਖੋਹ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਸਕੰਟ ਡੁੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਆਪਣੀ ਲਾਸਾਨੀ ਬਹਾਦਰੀ, ਬੁੱਧੀਮੱਤ, ਦਲੇਰੀ, ਨੀਤੀ, ਤੇ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਦਿਲਬਾਗ ਤੇ ਗੁਲਬਾਗ ਦੋਵੇਂ ਘੋੜੇ ਕੱਢ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਕਤੀ ਉੱਤੇ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਨਾ ‘ਬਿਧੀ ਚੰਦ’ ਦੇ ਨਾ ਉੱਤੇ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਬੜੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਘੋੜਿਆ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਕਿਆ ਹੈ :

ਪਿੰਡੇ ਗੁੰਦਵੇਂ ਤਿਲਕ ਜਾਣ ਮੱਖੀਆਂ, ਦੂਰੋਂ ਛਣਕਾਰ ਪਏ।
ਸੋਹਣੇ ਬਾਗੜਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ, ਵੇਖੋ ਭਾਵੇਂ ਵਾਟ ਪਏ।
ਨੇੜਉਂ ਨਾ ਮਿਲਦੇ ਘੋੜੇ, ਗਜ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ।
ਜਾਨੀ ਵਿਚ ਜੋਹਰ ਪੈਂਦੇ, ਦੋਹਾਂ ਦਿਆਂ ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ।
ਚਮਕਦੇ ਦੀਦੇ ਵਾਂਗੂੰ, ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਦੇ।
ਨੱਚਦੇ ਪਰ ਗਰਦਣ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਮਰੋੜੀ ਨੂੰ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬੜੀ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ। ਡਰੋਲੀ ਭਾਈ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਰਿਆ ਨਾਲ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦਾ ਬਘਿਆੜ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਮਾਸ ਦੀ ਬੋਟੀ ਕੱਢ ਲਿਆਉਣਾ ਤੇ ਸਹੀ ਸਲਮਾਤ ਦੇ ਵੇਰ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਆਉਣਾ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮੀ ਯੋਧਾਸੀ ਤੇ ਬੇਹੱਦ ਦਲੇਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਤਲੀ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਠੰਡੇ ਤੇ ਸਾਤ ਸਭਾਅ ਨਾਲ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਗਲ-ਸਹਿਨਸਾਹ ਦੇ ਤਾਕਤਵਰ ਪਰ ਵਿਚਲੇ ਬੰਦੇ ਨਿਜਾਮ ਦੀਆਂ ਤਕੜਾਈਆਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਇੱਕਲਾ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਲੂ ਬਣਾ ਕੇ ਦੂਸਰਾ ਘੜਾ ਵੀ ਕਢ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜੁਗਤੀ ਬਣਾ ਲੂ ਜੁਗਤਾਂ।
ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਭਰੂ ਕਾਲਜੇ ਚੋਂ ਰੁੱਗ ਤਾਂ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਨਜ਼ਮੀ ਬਣ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ-ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ। ਮਨੋਵਿ-ਗਿਆਨਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਉਲਕਿਆ ਹੈ।

ਵੇਖਿਆ ਪੰਡਤ ਸਿਆਣਾ, ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਿਲਕ ਪਠਾਣਾ,
ਗਲ ਮਾਲਾ ਚਿੱਟਾ ਬਾਣਾ ਤੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਪੱਤਰੀ :
ਭੱਜ ਭੱਜ ਕਰਦੇ ਸਲਾਮ ਖੱਤਰੀ ।
ਗੁਣੀ ਅਕਲਾਂ ਦੀ ਧਾਨ, ਚੋਦਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਨਧਾਨ,
ਖੰਡ ਵਰਗੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਮੌਮ ਵਾਂਗੂੰ ਢਾਲਦਾ ।
ਹੋਣਾ ਨੀ ਨਜ਼ੂਮੀ ਕੋਈ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ।
ਮਾਇਆ ਧਰਤੀ 'ਚ ਸਿੱਟ, ਲੱਖਾਂ ਮਣ ਪਾ ਦੇ ਮਿੱਟ,
ਲਾਦੇ ਚੂਨੇ ਵਿਚ ਇੱਟ, ਤਾਂ ਧਰਾ ਕੇ ਉਂਗਲੀ ।
ਲੈ ਗੀ ਜੀਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਚੋਂ ਤੁੰਗਲੀ ।

'ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘੋੜੇ,' ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ।
ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 20 ਜੂਨ 1958 ਈ. ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ।
ਇਸ ਵਿਚ ਤਰਜ, ਦੋਤਾਰਾ, ਕਬਿੱਤ, ਮੁਕੰਦ, ਡੂਢਾ, ਮਨੱਹਰ ਭਵਾਨੀ, ਔੜਾ, ਝੋਕ,
ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੋ ਵੇਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ।

21. ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਦੁਸ਼ਾਲੇ

ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਅੰਗ ਪੱਟੀ ਦਾ ਨਵਾਬ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ
ਤੋਂ ਜਬਰਦਸਤੀ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਬੇ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕਠਨ
ਈੜਾ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ । ਫਕੀਰੀ ਦੇ ਸਹਿਨਸਾਹੀ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰਜਬ-
ਅਲੀ ਫਕੀਰੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ
ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਬਹਾਦਰ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਹਰ ਕਸਟ ਨੂੰ ਝੱਲਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ
ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹਨ :

ਯੂਸਫ ਮਿਸਰ ਵਿਕੇ ਅੱਟੀ ਅੱਟੀ ਨੂੰ ।
ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਰਵਾਨਾ ਪੱਟੀ ਨੂੰ ।
ਨਰਕਾ ਦੇ ਵਾਂਗਰਾਂ ਤੰਦੂਰ ਦਗਿਆ ।
ਸੇਕ ਜਾ ਡਰੋਲੀ 'ਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਲਗਿਆ ।
ਸੱਚੇ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਧਰਮੀ ।
ਸਿੱਖ ਠੰਡ ਲਗਦੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹਾਸ-ਰਸ ਦੀ ਪੁੱਠ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

22. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮੰਗਲ

ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ
ਹਨ । ਇਹ ਛੰਦ ਵੱਖ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਕੋਲ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠੇ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪਣਾ
ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਛੰਦ ਦੇ ਗਿਣਤੀ 12 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ
ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਬੇਨਜੀਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ।

23. ਜੰਗ ਪੁੱਟਾ ਸਾਹਿਬ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਗਾਣੀ ਦੇ ਜੰਗ ਦਾ ਕਿਆਨ ਕਾਵਿ-ਬਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਤਨ ਇਧਰਲੇ ਕਿਸੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਕੋਲ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

24. ਸਾਕਾ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 1979 ਈ.)

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਚੋਲੇ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 25 ਅਗਸਤ, 1979 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਈ, ਇਸ ਦੇ 24 ਪੰਨੇ ਹਨ¹³। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਹ ਸਾਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਿਆ¹⁴। ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ, ਡੁੰਦਾ ਛੰਦ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਸਾਕਾ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ' ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਏਡਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਜਨਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁੱਲ ਛੰਦ 23 ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ-ਭਾਗ, ਮੁਕੰਦ, ਡੁੰਦਾ ਤੇ ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਛੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਟੇਕਾ ਛੰਦ, ਝੰਕ ਚਾਲ, ਮਨੋਹਰ-ਭਵਾਨੀ, ਤਰਜ ਦੋਤਾਰਾ, ਐੜਾ ਦੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਛੰਦ ਹਨ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਅੰਨਿਨ ਸਰਧਾਵਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਕਮਾਲ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਸਮ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ, ਸੀ ਮਸਤਕ ਦੀ ਜੋਤ।

ਸਬਰ ਸੁਕਰ ਸੂਰਮਗਤੀ, ਨਾ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਹੰਤ।

ਰਖੇ ਸਸਤਰ ਲੋਣੇ ਜਾ, ਢਾਲ ਕਿਰਪਾਨ, ਭੱਥੇ ਤੇ ਬਾਣ,

ਮੁੱਛਰੈ ਖਿੱਚਦੇ, ਖੜੇ ਰੋਮ ਗਿੱਚ ਦੇ, ਦੜੇ ਜੁਆਨ ਹਰਖੀ, ਲੜੇ ਲੜ੍ਹੇ ਕਰਦੇ।

ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਜੀ, ਰਹੀ ਨਾ ਸਰਦੀ, ਦੋੜਗੀ ਡਰਦੀ;

ਹੋਸਲੇ ਵਧਦੇ; ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਦੇ।

ਅਜ ਮਿਲੇ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਜੇ; ਭੀਮ ਸੈਣ ਵਾਂਗ; ਬਾਂਗ ਦਿਆਂ ਬਾਹਾਂ।

ਸਿਰੋਂ ਕਢ ਮੈਲਾ, ਕਰਦੀਏ ਪੋਲੀ, ਮਾਰ ਕੇ ਗੁਰਜਾਂ ਕਰਨ ਕਰੀਹਾਂ।

ਰਹੇ ਗਰਜ ਬਹਾਦਾਰ ਜਾ, ਜਾਣ ਬਾਣ ਘੁਕਦੇ, ਤੜਾਂ ਮਾਹ ਬੁੱਕਦੇ,

ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚਾਲੇ ਪਹਿਨ ਲੇ ਛੀਹਾਂ।

ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸੂਬਰੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ।

25. ਸਾਕਾ ਸਰਹੰਦ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਸਾਕਾ ਸਰਹੰਦ' ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਨੀ ਤੇ ਦਿਲ ਕੰਬਾਉ ਸਾਕਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣਿਆ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਛੱਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸਹੀਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਵਿਜ ਕੇ ਵਲਵਲੇ ਭਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ

ਦੋਤਾਰਾ, ਮੁਕੰਦ ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਗ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਜੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਕਾਪੀ ਜਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਕਵਾਸਰ ਪਾਸ ਹੈ।

ਤੁਸੀਂ ਸਾਬਤ ਰਹਿਣਾ ਵੇ, ਪੋਤਰਿਓ ਵੱਗੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਨੂਰੀ।

26. ਦੋਰਾ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ (ਛੰਦਾਬੰਦੀ)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਅੰਤਾ ਦਾ ਸੋਹ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਲਗਾਏ ਗਏ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਦੋਰੇ ਨੂੰ, ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਾਵਪੂਰਕ ਤਸਵੀਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਗ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਅਜੇ ਅਣਛਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਪ੍ਰੋ. ਕੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੋਹੜਾ, ਕਲੀ, ਬੈਤ, ਕਬਿੱਤ, ਤਰਜ ਸਾਕਾ, ਤਰਜ ਮਿਰਕਾ, ਗੱਡੀ ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 26 ਛੰਦ ਹਨ।

ਚਮਕੇਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਵਾਰ ਨੂੰ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਕੀਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਲੋਕ-ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਿਸੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਤੇ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਦਾਦ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਾਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਵੇਖਦੇ ਫਿਰਨ ਰਣਮੁਕਾ, ਕਈ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ।

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਪਿਆ ਸੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ, ਲਈ ਰਖ ਸਿਰ੍ਹਾਣੇ ਢਾਲ।

ਤੀਰ ਲੰਘਗੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ, ਕੇਸ ਭਿੱਜਗੇ ਰੱਤ ਦੇ ਨਾਲ।

27. ਦੋਰਾ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ (ਕਲੀਆਂ) (1955 ਈ.)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੋਰੇ ਨੂੰ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਵਿਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 26 ਕਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਲੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਕੋਲ ਖਿੰਡੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ! ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਕਲੀਆਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 20.9. 1955 ਈ. ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਇਥੋਂ ਭੇਜੀਆਂ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ ਦਾ ਜਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਥਾਂ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭੈ ਦੇ ਮਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਡਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਭਾਵੇਂ ਮਸੰਦ ਗੁਲਾਬੇ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਵਾਲੇ ਸਾਧ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਦੀਨੇ ਦੇ ਚੋਕਰ ਸਮੀਰ ਦੇ ਮਾਸੇ ਲੱਖੇ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬਹਾੜ ਦਾ :

ਪੰਜ ਰੁਪਈਏ ਰੇਜਾ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਗੁਲਾਬੇ ਨੇ,

ਵਿਦਿਆ ਦੇਤੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ।

ਵੀਰ ਜਕੜਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜੀਰਾਂ ਦੇ, ਲੋ ਮੀਂਹ ਵਰਸਾ ਦਿਓ ਤੀਰਾਂ ਦੇ ।
 ਰਾਜਪੂਤ ਕਿਰਚਦੇ ਦੰਦੀਆਂ, ਫੜ ਖਿੱਚਦੇ ਧੁਨਸ਼ ਦੀਆਂ ਤੰਦੀਆਂ,
 ਤੇਗਾਂ ਸਾਣਾਂ ਤੇ ਚੜਾ ਕੇ ਰੰਦੀਆਂ,
 ਜੰਗ ਲਾਹੁਣ ਕਟਾਰ ਜੰਗਾਲੀ ਦੇ । ਪਏ ਝਮਕ ਮੱਥਿਆਂ,
 'ਚੋਂ ਜੋ ਲਾਲੀ ਦੇ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੋ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਹਨ । ਪਹਿਲੀ, ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਵਲੋਂ ਰਾਜਪੂਤ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਸਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਏ ਹਨ । ਦੂਜੀ, ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦੇ ਰੁਮਾਚਿਕ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਦਿਲਕਸ਼ ਸੰਗਮ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹੋਰ ਨਾਂ 'ਭੂਰਾ ਬੱਦਲ' ਵੀ ਹੈ ।

'ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸੇਨ' ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਇਰ ਦੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸਲਾਮ ਹੈ ।

42. ਪੈਂਦ ਕਾ ਮਹੱਲਾ

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਹੋਰ ਨਾਂ 'ਆਸੀ ਠਠਿਆਰੀ' ਵੀ ਹੈ^{੧੦}। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਤ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼^{੧੧} ਉੱਤੇ ਰਚੀ । ਇਹ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਿੱਸਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਅਧੂਰਾ ਉਤਾਰਾ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਕੋਲ ਵੀ ਹੈ । 'ਪੈਂਦ ਕਾ ਮਹੱਲਾ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ 'ਪੈਂਦ ਕਾ ਮਹੱਲੇ' ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :
 'ਕੰਚਨਾਪੁਰੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰਸੇਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਸਵੰਤ ਆਸੀ ਠਠਿਆਰੀ ਦੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੁਸਨ ਉੱਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਚੜ ਕੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੀ, ਜਦੋਂ ਹੁਸਨ ਦੀ ਠਾਠ ।

ਡੋਲ ਜਾਣ ਸਤਵੰਤੀਆਂ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਰਾਠ ।

ਆਸੀ ਤੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 'ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕਰਦੀ ਚੈਨਣ ਬਿਜਲੀ, ਜੀ ਚੁਬਾਰੇ ਆਸੀ ਦੇ ।' ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਨਸ਼ੋਕ ਦਿਤੀ । ਰਾਜਾ ਆਖਦਾ ਹੈ : ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਤੇ ਕੁਜਾਤ ਦਾ ਕੀ ਮੇਲ :

ਕੁੰਡ ਗੰਦਾ ਗੋਬਰ ਫਰੋਲੇ ਰਾਤ ਦਾ ।

ਮੇਲ ਕੀ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਕੁਜਾਤ ਜਾਤ ਦਾ ।

ਬਿਪਰ ਸੇ ਰਲੇ ਸੂਦਰ ਦੀ ਬੁੱਧ ਨਾ ।

ਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਰ ਵਰਗਾ ਕੁੱਤੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਨਾ ।

ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਸੀ ਮਰਦਾਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

ਅੱਖ ਸੋਹਣੀ ਹਿੱਕ ਉਭਰੀ, ਗਰਦਣ ਗੋਲ ਸੁਰਾਹੀ ਐ ।

ਕੋਟ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫੱਬਦਾ, ਪੱਗ ਪਟਿਆਲੇ ਸੁਰਾਹੀ ਐ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਰਚਨਾ ਹੈ ।

43. ਜਾਨੀ ਚੋਰ (1945 ਈ.)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 'ਜਾਨੀ ਚੋਰ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ 14 ਫਰਵਰੀ 1945 ਈ. ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ³² । ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਅਜੇ ਅਣਵਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ 1963 ਈ. ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧੂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 40 ਛੰਦ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਗ, ਝੋਕ, ਮੁਕੰਦ, ਡੂਢਾ, ਤਰਜ, ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ, ਔੜਾ, ਦੁਤਾਰਾ, ਤਰਜ ਗੱਡੀ, ਬੈਂਤ, ਤੇ ਡੂਢਾ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਹ ਬਾਬੂ ਦੀ ਪੱਕੀ, ਰਸੀਲੀ ਤੇ ਪਰੋਢ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਜਾਨੀ ਚੋਰ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਚੰਦ ਦਾ 'ਜਾਨੀ ਚੋਰ' ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕਿੱਸਾ ਹੈ । ਜਾਨੀ ਚੋਰ ਦੀ ਰੀਸ ਨਾਲ ਹਾਂ 'ਸੈਫਾਨੀ ਚੋਰ', 'ਦਿਲਵਰ ਚੋਰ', ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ 'ਜਾਨੀ ਚੋਰ' ਰੁਮਾਂਚਿਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਗੱਦ ਕੱਸਵੀਂ ਤੇ ਰਸਭਰੀ ਹੈ । ਜਾਨੀ ਆਪਣੇ ਹੁਣਰ, ਅਕਲ, ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਔਖੀ ਤੋਂ ਔਖੀ ਘਾਟੀ ਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਤਰਾਵਾਂ ਦੜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਪਰ ਹੈ । ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਕਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਸ ਭਰਨ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸੋਹਣੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਪੱਤਲਾ ਦੁਪੱਟਾ ਲੱਥਾ ਪਿਆ ।
ਚੰਦ ਵਾਂਗੂੰ ਚਮਕੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਮੱਥਾ ਪਿਆ ।
ਕੱਚ ਦੀ ਸੁਰਾਹੀ ਜੋਹਰ ਪੈਣ ਰਾਤ ਨੂੰ ।
ਪਾੜੇ ਮਘੂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਭਵਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ।
ਪੁੱਤਰੀ ਮੈਂ ਰਾਜੇ ਮੇਘਦੀ, ਖੱਟ ਲੀ ਬਦਨਾਮੀ ਜੱਗ ਦੀ,
ਚੰਦਰੀ ਤਕਦੀਰ ਲਿਖੀ, ਲਿਆ ਦੇ ਤਲਵਾਰ ਤਿੱਖੀ,
ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਜਿਗਰ ਦੇ ਫਾੜੇ, ਘੜੀ ਨਾ ਲਗੇ ।
ਸਿਹਰੇ ਬੰਨਦੇ ਫਿਰਨ ਹੀ ਲਾੜੇ, ਘੜੀ ਨਾ ਲਗੇ ।

ਕਵੀਸ਼ਰ ਆਪ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਸੀਨੇ ਉੱਤੇ ਬਲਿਆ ਚਿਰਾਗ ਆਖਦਾ ਹੈ :

ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਸੀਨੇ ਤੇ ਚਿਰਾਗ ਜਗਿਆ ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਕਵਿਤਾ ਕਰਨ ਲਗਿਆ ।

4. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ

44. ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ (1959 ਈ.)

ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵਿਰਤਾਂਤ ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ! ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਇਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ, 1959 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੂਜਾ

ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਡੋਲਾਂ ਉੱਥੇ ਰਤ ਡੋਲਣਗੇ ।

ਆਪ ਦਿਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਦੇਖਾਂ ਇਕ ਅੱਖ ਸੇ ਮੈਂ ।

29. ਬੇਦਾਵਾ ਅਥਵਾ ਜੰਗ ਮੁਕਤਸਰ (1958 ਈ.)

ਟੱਟੀ ਗੰਢਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਰਚਨਾ 1958 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਬੰਤੀ ਚੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਕੇਦ, ਸੋਲਾ ਅੱਖਰਾ ਛੰਦ, ਤਰਜ ਦੋਤਾਰਾ, ਡੁਢਾ, ਔੜਾ ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 15 ਛੰਦ ਹਨ । ਇਸ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮਾਈ ਭਾਗ ਦੀ ਬੀਰਤਾ, ਸਾਹਸ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਬੜੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਨ ਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਲੜ ਪੈ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜੀ, ਤੇ ਪਈ ਟਿੱਬੇ ਦੀ ਢਾ ਐ,
ਲਹੂ ਦੀ ਧਾਰਾ, ਜਿਵੇਂ ਨਹਿਰ ਤੇ ਸਮਾਲਸਰ ਝਾਲ ਐ, ਲਹੂ ਦੀ ਧਾਰਾ ।
ਮਾਰ ਕੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕਛੈਹਿਰੇ ਰੰਗੇ ਨਾ ।
ਰਾਹ 'ਚ ਔਂਦੇ ਕਾਲਿਆਂ ਸੱਪਾਂ ਨੇ ਡੰਗੇ ਨੇ ।
ਮਾਝੇ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਬਹਾ ਗੇ ਐ ।
ਜਿਉਂਦੇ ਨਾਵੇਂ ਕਾਗਜ਼ੋਂ ਲੁਹਾ ਕੇ ਆਗੇ ਐ ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖਿਆ ਹੈ 'ਪੱਖ ਬਾਜੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਦੀ, ਸੱਭ ਸਿਖਾਂ ਜੜਤੀ ਗੁਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ।'

30. ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ (1959 ਈ.)

'ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ' ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 1959 ਈ. ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਸਤ 1979 ਈ. ਵਿਚ ਕਵੀ।ਰ ਜਗਮਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ¹⁵ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦੇ 24 ਪੰਨੇ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਦੋਭਾਗ ਛੰਦ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 6. 10. 1959 ਈ. ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕੁੱਲ ਬੰਦ 19 ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ : ਦਹਰੇ 7, ਡੁਢਾ ਛੰਦ 1, ਦੋਭਾਗ ਛੰਦ 1, ਤਰਜ ਦੋਤਾਰਾ-5, ਭਵਾਨੀ ਛੰਦ-1, ਗੱਡੀ-1, ਔੜਾ-1, ਬੈਂਤ-1 ਹਨ ।

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਸਿਸਲ ਪਵਿਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਹ ਹਨ : ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਆਦਿ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਿਆਂ ਸੱਚ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਾਲਮਾਂ ਤੇ ਅਣਖੀਲਿਆ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ-ਵੀਰ ਨਿੱਡਰ ਸ਼ਹੀਦ

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਗਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੇਗੀ ਤਿਆਰੀ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਹਾਨ ਖਾਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਮਾਲ ਖਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਟੱਕਰ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਹੈ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਤਾਲ ਪੂਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਕੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚਿੱਤਰ ਕਮਾਲ ਦਾ ਹੈ :

ਗੱਲ ਏਲਚੀ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਪਲੀਤੀ,
ਰੋ ਪਿਆ ਅੱਖੀਂ ਦੇ ਘਸੁੰਨ, ਖੜ ਜਾਂਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸੁੰਨ,
ਜੀ ਪੱਥਰ ਦਾ ਜਿਉਂ ਬਮਲਾ।

ਲਗੀ ਕਾਲਜੇ ਨੂੰ ਅੱਗ, ਜਾਵੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਝੱਗ,
ਨੈਣੋਂ ਝੜਣ ਚੰਗਿਆੜੇ, ਭਰਮੇਂ ਮਛੈਰੇ ਤਾੜੇ,
ਤੇ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਹੋ ਗਿਆ ਕਮਲਾ।

ਤਾਲ ਪੂਰੇ ਦਾ ਦਰੇਗ, ਕਦੇ ਧੂ ਲੇ ਮਿਆਨੋਂ ਤੇਗ,
ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲੇ ਸੱਪ ਜ਼ਹਿਰੀ, ਗੋਰਿਆ ਮੰਦਰ ਸੁਨੈਹਿਰੀ,
ਜਿਉਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੋਹੇ ਗਮਲਾ।

ਭੁੱਖ ਲੱਗੇ ਬੁੱਲ ਚੱਬੇ, ਪਾਣੀ ਛੱਪੜਾਂ ਦਾ ਲੱਭੇ,
ਮੋਤ ਤੋਂ ਬਨਾ ਕੇ ਗਾਨੇ, ਸੜਨੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨੇ,
ਛੀ ਹਜ਼ਾਰ ਕੱਠੇ ਕਰ ਲੇ।

ਜੈਹਰ ਘੋਲਦਾ ਦੋ ਧਾਰਾ ਬਰਛਾ, ਲੜ ਜੂ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਕੇ।
ਗੇੜੇ ਕੱਢਦਾ ਦੁਰਾਨੀ ਭਾਰਾ, ਨਾਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਛੂਕ ਕੇ।
ਹੀਰੇ ਜੜੇ ਵੇ ਸੁਨੈਹਿਰੀ ਮੁੱਠ 'ਤੇ, ਬਿਜਲੀ ਸਮਾਨ ਲਿਸਕੇ।
ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਖੰਡੇ ਨੂੰ ਤੋਲੇ, ਮੁੱਖ ਚੋਂ ਜੈਕਾਰੇ ਬੋਲ ਕੇ।
ਅੱਖਾਂ ਕੌੜੀਆਂ ਮੁੱਛੈਰੇ ਫਰਕੇ, ਧੌਣਾਂ 'ਤੇ ਖੜੋਗੀ ਝੰਡ ਜੀ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਉਕਾਈਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਉਮਰ 50 ਸਾਲ ਦਸਣਾ ਅਤੇ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵਿਚ 100 ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਪੱਟੀਆਂ ਬੰਨਣ ਲਈ ਜਾਣਾ¹⁶।

31 ਚੰਦੀ-ਭੀਮ ਸਿੰਘ

'ਚੰਦੀ ਦਾ ਸਾਕਾ' ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਵਟਮਾਇਸ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਕੁੱਲ 30 ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਗ ਛੰਦ, ਝੋਕ, ਐੜਾ, ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ, ਰਘਬੀਰ, ਬਾਬੂਚਾਲ, ਤਰਜ, ਮੁਕੰਦ, ਵਰਗੇ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਖੂਨੀ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ 29 ਛੰਦ ਹਨ।

'ਚੰਦੀ-ਭੀਮ ਸਿੰਘ' ਦਾ ਹੋਰ ਨਾਂ 'ਚੰਦੀ ਦਾ ਸਾਕਾ' ਵੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਰਤਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ, ਪਾਣੀ ਭਰਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਟਿਆਰ ਚੰਦੀ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਰਦਾਰ ਸੇਰ ਅਲੀ ਚਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਹੁਲ ਕੇ ਬਚਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕਲ ਤੇਜ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚੰਦੀ ਤੇ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪਰਤ ਵਿਚ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁਧਤਾ ਹੋਣੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਸਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਫ਼ਰਖਸ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਅਟਕੋਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਰਖਸ਼ੀਅਤ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗਲਤ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਜਬਰਦਸਤੀ ਚੁਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਖਿੰਬਾ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਹੈ :

ਕੁੰਜ ਕੁਰਲਾਵੇ, ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਵੈਣ ਪਾਵੇ, ਡੋਲੇ ਨਾਲ ਛਣਕਾਵੇ,
ਚੂੜੀ ਘਰ ਚਾਂਦੀ ਦੀ। ਸੁਣਗੀ ਝੰਗਿਆੜ ਚਚਲਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਦੀ।
ਵਿਡੜੀ ਕੁੰਜ ਬਾਮ ਵਰਤੇ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਉੱਤੇ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਚੰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ, ਦੇਖ ਬਲਵਾਨ ਸੋਹਣਾ ਜੀ,
ਹੈ ਬਚਾ ਲੀ ਅਬਰੂ, ਜਾਲਮ ਤੁਰੰਡ ਤੇ।
ਕਰਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਹ ਕਿਤੇ ਨਾ ਹੋਣਾ ਜੀ,
ਤੇਰੇ ਜੈਸਾ ਗਭਰੂ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੰਡ ਤੇ।
ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀਸ ਧਰਤਾ ਰਕਾਨ ਨੇ,
ਖਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਭੱਜੇ ਤੋਂ, ਦੇਵੰਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨੂੰ।
ਬੀਬੀ ਦੇਵੇ ਥਾਪੀਆਂ ਛੁਡਾ ਲਈ ਜੁਆਨ ਨੇ,
ਲਗੜ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ, ਤੜਫਦੀ ਬਟੇਰੀ ਨੂੰ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਕਾਹਨਾ ਕਰ ਕੇ ਟੱਕਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਮਾਤਾ ਰੰਦੀ ਆ ਬਾਮਣਾ ਦੇ ਵੈਰੀ ਖਾਲਸੇ', ਵਾਲੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ :

ਭੀਮ ਕਹਿੰਦਾ ਮਾਤਾ ਕੂੜ ਦੇ ਉਲਾਮੇ ਐ।
ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਚੋਂ ਕਾਮੇ ਐ।
ਲਗੇ ਵੇ ਡਰਾਨ ਨੇ ਤਪਸ਼ ਠੰਡ ਤੋਂ।
ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲਗਦੇ ਪਿਆਰੇ ਖੰਡ ਤੋਂ।

ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਬੰਦੀ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਮੌਤ ਦੇ ਫਰ ਤੇ ਧਨ ਮਾਲ ਦੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਕੋਲੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦਾ।

ਸਿਰੋਂ ਪਰੇ ਮੋਤੀ ਲਾਲ, ਸਿਉਨੇ ਦੇ ਵਗਣ ਖਾਲ, ਮੁੜਾਂ ਲਗ ਚੋਟੀ ਨਾਲ,
ਨਾ ਉਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ। ਮੈਂ ਨੀ ਮੁਖ ਮੋੜਦਾ ਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰਖਸ਼ੀਅਰ ਵਲੋਂ
ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਠਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਜਜ਼ਬ
ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਲਤ ਬਿਆਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ
ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਨਾ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਣਾ ਪਵਾਨ ਕੀਤਾ।
ਮਿਤਫ ਇਕ ਮੁੱਢੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਾ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਕੀਤਾ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਚੁਪ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਸਦੇ
ਪੁੱਤ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ
ਆਪਣੀ ਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦੀ ਮਾ ਹੀ ਨਹੀਂ¹⁵ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਲਿਖਦਾ
ਹੈ :

ਹੈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀ ਕੁਲ ਦਨੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮ।
ਹੁੰਦਾ ਮੌਮ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਦਿਲ ਮੌਮਨ ਦਾ ਮੌਮ।
ਸੁਣ ਪੈ ਗਿਆ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਖਿਲ ਮੇਂ।
ਆਣ ਕੇ ਵਸਗੀ ਮਿਹਰ ਦਿਲ ਮੇਂ।
ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੁਣ ਬਚਨ ਕਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।
ਚੰਗਾ ਛਾਵਾ ਮਰਦਾ! ਛੁਡਾਲਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਲਤ ਬਿਆਨੀ
ਕੀਤੀ ਹੈ।

32. ਸਿਫਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਕਈ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ
ਉਸਤਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿਬਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਭਰਿਆ ਕਰਾਮਾਤ ਦਾ ਜੀ, ਏਸ ਵਿਚ ਕਾਗ ਹੋਸ ਬਣ ਤਰਦਾ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜੀ, ਦੂਰ ਤੋਂ ਜਗਮਗ ਜਗਮਗ ਕਰਦਾ।

33 ਸਿਫਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਕਈ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ
ਛੰਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਛੰਦ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਵੀਸਰਾਂ
ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਕਾਪੀਆਂ ਵਿਚ ਹਨ।

(ਸ) ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਸੰਗ

34. ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ (1976 ਈ.)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 'ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਕ ਸਰਧਾਵਾਨ ਮੌਮਨ
ਬਣ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਛੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਕਵੀਸਰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ
ਹਿਬ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨ ਲਗਿਆ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਕਰੇ ਤਾਰੀਫ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ, ਆਪ ਖੁਦਾਵੰਦ ਪਾਕ।
ਪਹਿਲਾ ਨੂਰ ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ, ਮਗਰ ਰਚੀ ਲੋਲਾਕ।
ਦਿਸਦਾ ਗੁਬਾਰ ਪੰਦੁਕਾਰੇ ਦਾ।
ਪਹਿਲਾਂ ਜੋਹਰ ਕੀਤਾ ਹੁਸਨ ਪਿਆਰੇ ਦਾ।
ਰੰਗਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਸਮਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।
ਹੁੰਦੇ ਨਾ ਹਜ਼ੂਰ ਤਾਂ ਜਹਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

35. ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸਹੀਦੀ ਦਾ ਸਾਕਾ ਲਹੂ ਭਿੰਜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ
ਦੇ ਵੇਰ ਰਚਿਆ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਜ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ
ਉਤਾਰਾ ਕਵੀਸਰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁੱਲ 36 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ
ਦੋ ਭਾਗ, ਬੈਂਤ, ਝੋਕ, ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਕਰਬਲਾ ਦਾ ਸਾਕਾ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਦਰਾ, ਮਾਰੂ, ਲਹੂਭਿੰਜਾ
ਤੇ ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਸਾਕਾ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਕਰਬਲਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਸਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਇਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ :

ਜਿਥੇ ਘੋੜਾ ਪੀਰ ਦਾ ਖੜੇ ਗਿਆ ਆਣ ਜੀ।
ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਚੋਂ ਚੰਦਰਾ ਮੈਦਾਨ ਜੀ।
ਉਜੜੀ ਦੀ ਕੂਟ ਨਰ ਦੇਅ ਦੀ ਧਰਤੀ।
ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੀਕ ਸੁੰਨਸਾਨ ਵਰਤੀ।
ਜਿਥੇ ਹੋਇਆ ਕੈਰੋਂ ਪਾਂਡਿਆਂ ਦਾ ਜੰਗ ਜੀ।
ਏਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਓਹੋ ਜਿਆ ਰੰਗ ਜੀ।
ਤਲਵਾਰਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਤ ਜੀ।
ਸਿੰਮ ਸਿੰਮ ਡਿੱਗਦੀ ਫੱਟਾਂ ਚੋਂ ਰੱਤ ਜੀ।
ਜਿੱਥੇ ਪੋੜ ਘੋੜੇ ਦਾ ਰਤਾ ਕੁ ਖੁੱਬ ਲੇ।
ਓਸ ਜਗਾ ਲਹੂ ਦਾ ਫਵਾਰਾ ਉਬਲੇ।
ਵੇਖ ਕੇ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬਿਆ।
ਇਹ ਕੀ ਭਾਣਾ ਘੋੜਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨਾ ਹੋਭਿਆ।

ਜੇਨਬ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਸੰਭਲ ਕਰ ਤੁਰਨਾ ਏਥੇ, ਨਾਗਾਂ ਦੀ ਵਰਮੀ ਵੇ।
ਪਾਪਣਾ ਚਲਣ ਲੋਆਂ, ਕਹਿਰ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵੇ।
ਦੁਖੜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਭਾਈ, ਅੰਬੜੀ ਪਿਉ ਧਰਮੀ ਵੇ।
ਬਾਬਲ ਪਿਤਾ ਸ਼ੇਰ ਖੁਦਾ ਦਾ, ਹੁੰਦਾ ਅਜ ਜਿੰਦਾ ਵੇ।
ਤੈਨੂੰ ਵਾ ਤੱਤੀ ਵੀਰ, ਲੱਗਣ ਨਾ ਦਿੰਦਾ ਵੇ।

‘ਰਜਬ ਅਲੀ ਖਾਂ ਸਾਇਰ ਪ੍ਰੀਤ ਲਾ ਕੇ, ਜੰਗ ਕਰਬਲਾ ਦੇ ਖਿੱਚੇ ਖਾਕਿਆਂ ਨੂੰ।’
ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਕਿਰਤ ਦਰਦ ਦੀ ਭੁੱਜੀ ਬੋਟੀ ਹੈ।

36. ਪੀਰਾਨਿਪੀਰ (1965 ਈ.)

‘ਪੀਰਾਨਿਪੀਰ’ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਨੇ 1965 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਪ੍ਰੋ. ਰਲੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਿਧੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ ਛੰਦ ਤੀਹ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਅਣਛਪੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੀਰ ਅਬਦੁਲਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸਹਾਅ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਬਨਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਿਆਰੀ ਵਾਲੇ ਪੀਰ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਸੁਣੋ ਨੇਕ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਸੁਣਾਵਾਂ ਗੱਲ ਜੀ।
ਅੱਛਾ ਫਲ ਲਗਦਾ ਧਰਮ ਵਲ ਜੀ।
ਬਹਿਜੋ ਵਾਰੀ ਵੀਰਨੋ ਹਮਾਰੀ ਐਣ ਦਿਓ।
ਗੱਲ ਗਿਆਰੀ ਵਾਲੇ ਪੀਰ ਦੀ ਸਣੇਨ ਦਿਓ।

(ਹ) ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਸੰਗ

37. ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਮਸੀਹ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਤੇ ਲਘੂ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖਰੜਾ ਕਵੀਸਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੇਵਲ 6 ਛੰਦ ਹਨ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਕਰਾਨ ਸਰੀਫ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ¹⁹ ਅਤੇ ਮਸੀਹ ਦੀ ਪੈਗੰਬਰੀ ਦੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਸੱਚਾ ਰਬ ਪਛਾਣਦਾ ਕੁਦਰਤਾਂ ਤੋਂ, ਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਰਜ ਤੋਂ ਬਾਲ ਹੋਊ।
ਆਸਮਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੂ ਅੰਜੀਲ ਮੈਨੂੰ, ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਊ।
ਕੋਹੜੀ ਪੁਰਸ਼ ਜਮਾਂਦਰੂ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ, ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਸਫਾ ਕਮਾਲ ਹੋਊ।

3. ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਕਿੱਸੇ

38. ਦਹੂਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (1953 ਈ.)

‘ਦਹੂਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ’ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 20-7-1953 ਅਤੇ 1954 ਈ. ਵਿਚ ਕਵੀਸਰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਇਹ ਕਿੱਸਾ 1953 ਈ. ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਦਹੂਦ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਕਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ, ਬਹੁਤ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ‘ਦਹੂਦ’

ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਹਨ : ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ, ਕਰਨੇਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮੁਵਾਲੀਆ, ਆਦਿ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਦਹਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੁੜੀਆ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਨੇਜ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਹਨਸੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦਹੁਦ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭੱਜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ :

ਦੇਹੀ ਬਾਲਣ ਬਣਾਤੀ, ਰਾਣੀ ਮੰਗਣ ਚੜਾਤੀ,

ਤੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਲਾਹਤੀ, ਚੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜਕੇ ।

ਧਾੜ ਧਾੜ ਕਾਲਜਾ ਬੁੜੀ ਦਾ ਧੜਕੇ ।

ਤੇਲਣ ਦੀ ਇਕ ਚਰਖ ਤਾਂ ਦਹੁਦ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰੂਮ ਦੇਖ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਵਿਆਹੁਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਆਖਦੀ ਸੀ :

ਰੂਮ ਦੀ ਫੌਜ ਬਾਹਲੀ, ਅੱਟ ਦੂਗੀ ਖੂੰਹਿਆਂ ਨੂੰ ।

ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕਾਹਨੂੰ ਛੇੜਦਾ, ਸਰਪ ਦੇ ਖੂੰਹਿਆਂ ਨੂੰ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਵਾਦੀ ਤੇ ਚੇਤਾ ਦਰੀਏ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਨਾਲ ਦਹੁਦ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸੀ । ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਲ-ਵਲ ਉੱਤੇ ਅਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਮ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿਸਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਜਾਨਾ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪਹੰਚ ਗਿਆ । ਮਾਲਣ ਤੇ ਮੰਦ ਬਦਨ ਬੱਲਣ ਉੱਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਨੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਇਹ ਬਾਗ ਜੁਰਜੀਤ ਕਰ ਲਿਆ । ਦਹੁਦ ਆਪਣੀ ਮੰਗੇਤਰ ਕੋਲ ਮਾਲਣ ਦੇ ਹਥ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜਦਾ ਹੈ । ਉਹਤ ਹਥ ਤੋਂ ਜੰਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਦਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਰਜਬ ਦੇ ਧਾਗਾ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਕਰਨ ਦਹੁਦ ਦੁਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਖੂਨ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਸੈਂਕੜੇ ਮਰਦਾਰੇ ਪੱਖਤ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਅਜਮਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਗੀਟੀ ਚੜੀ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਉਡ ਕੇ ਤੇ, ਲੈ ਗੀ ਪਾੜ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਜੀ ।

ਹੋ ਗੀ ਹੱਥ ਚੜੀਰ ਸੀ ਅਸਮਾਨੀ, ਮੁੰਡੇ ਟੁਟੇ ਕੁਲ ਜੇਜੇਤ ਦੇ ਜੀ ।

ਦਹੁਦ ਦੀ ਮੰਗੇਤਰ ਘਰ ਦਿਆ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇ ਕੇ, ਦਹੁਦ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਮਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਪੀਰ ਦੀ ਦੁਆ ਨਾਲ ਆਸਮਾਨੋਂ ਘੋੜਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਰੂਮ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਲਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਹੁਦ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੰਗੇਤਰ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਹਜ਼ਰਤ ਗੁਸੇ ਵਿਚ ਆਖਦਾ ਹੈ :

ਦੇਖ ਕੇ ਖੜੋਗੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਅੰਗ ਦੇ ।

ਹਟੋ ਜਾਂ ਰੱਤ ਲਗੂ ਤੰਗ ਨੂੰ ਤਰੰਗ ਦੇ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਦਹੁਦ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੰਗੇਤਰ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਬੜੀ ਰੋਚਕਿਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦਿਆ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ

ਹੈ।

39 ਕੋਲਾਂ ਸਾਹਣੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1978 ਈ.)

'ਕੋਲਾਂ ਸਾਹਣੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਦੋ ਵੇਰ ਲਿਖਿਆ। 'ਕੋਲਾਂ ਸਾਹਣੀ ਤੇ ਰਸਾਲੂ' ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲਾ ਕਿੱਸਾ ਉਸ ਨੇ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 32, 2 ਐਲ, ਉਕਾੜਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ²¹। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕਵੀਸਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1978 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ²²। ਇਸ ਦੁਸਾਂਝਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ 54 ਬੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 10 ਛੰਦ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ਦੋਹਰੇ 27, ਮਨੋਹਰ ਕਵਾਨੀ 2, ਦੋਭਾਗ ਛੰਦ-6, ਦੁਤਾਰਾ-5, ਝੋਕ-1, ਮਕੰਦ-8, ਬੈਂਤ-1 ਡੂਢਾ-1, ਤਰਜ-1, ਤਰਜ ਨਮੇ ਭਾਅ ਦੀ-1।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਨਾਂ 'ਸਾਹਣੀ ਕੋਲਾਂ ਤੇ ਸੇਠ ਥੀਜਾਂ' ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ ਰੂਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਹਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਦੀਵਾਨ ਸੇਠ ਥੀਜਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੋਲਾਂ ਦੇ ਸਤ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਤੀਵਰਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸਕਤੀ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਯੋਰਤ ਨੇ ਮਦਦ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਸੀਤਾ ਵਾਂਗ ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਹ ਰਿਦਰਡ ਟੋਪਲ ਦੀਆਂ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਗਥਾਵਾਂ' ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦੀ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਕੋਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਹਨ : ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ²³, ਨੰਦ ਸਿੰਘ²⁴, ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਚੰਦ²⁵, ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ²⁶, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ²⁷, ਠਾਕਰ ਚੰਦ ਸ਼ਰਮਾ²⁸, ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ²⁹, ਆਦਿ ਹਨ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਮੰਗਲਾ-ਚਰਣ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਕਰੁਣਾ ਭਰਪੂਰ, ਦਿਲਚਸਪ ਰਚਨਾ ਹੈ।

'ਸਾਹਣੀ ਕੋਲਾਂ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸਮੁੱਚੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੰਨ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਇਸਤ੍ਰੀਤਵ ਦੀ ਸੱਚਤਾ ਦੀ ਸਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੋਲਾਂ ਸਤੀ ਹੈ, ਕੋਲਾਂ ਆਪਣੇ ਸਤ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਢੱਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਖੀਰ ਰਿਣਦੀ ਹੈ, ਬਲਦੇ ਅੰਗੀਠੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਬਤ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਵਾਂਗ ਸੂਤ ਦੇ ਕੱਚੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੜਾ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ।

ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ :

ਕੋਈ ਕੈਹੰਦਾ ਹੋਗੀ ਐ ਦਮਨ ਸੜ ਕੇ।

ਕੋਹੜਾ ਬਚੇ ਅੱਗ ਦੇ ਦਰਿਆ 'ਚ ਵੜ ਕੇ।

ਕੋਈ ਕੈਹੰਦਾ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨਰਮ ਹੱਡੀਆਂ।

ਮੂੰਹ 'ਚ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗ ਨੇ ਮਰੋੜ ਛੱਡੀਆਂ ।
 ਕੋਈ ਕੈਹੰਦਾ ਅੱਗ ਨੇ ਭਸਮ ਕਰਤੀ ।
 ਕੋਈ ਕੈਹੰਦਾ ਦੇ ਗੀ ਬਿਆੜ ਧਰਤੀ ।
 ਕੋਈ ਕੈਹੰਦਾ ਸਾੜ ਤੀ ਵਿਚਾਲੇ ਘੇਰ ਕੇ ।
 ਕੋਈ ਕੈਹੰਦਾ ਚੜ੍ਹਗੀ 'ਸਮਾਨ ਵੇਰੂ ਕੇ ।
 ਬਣੀ ਕੁਦਰਤ ਮਾਲਕ ਦੀ, ਸ਼ੱਕਰ ਨੇ ਘੁਲਣਾ,
 ਨੂਣ ਨੇ ਖਰਨਾ । ਕਰ ਸਬਰ ਬਾਬਲਾ ਤੂੰ,
 ਘੜੇ ਨੇ ਭੱਜਣਾ, ਜੰਮੇ ਨੇ ਮਰਨਾ ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜਤ, ਛੰਦ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸਪਤੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਭੂਸ਼ਣ ਹਨ ।

40. ਕੌਲਾਂ ਭਗਤਨੀ (1944 ਈ.)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 'ਸਾਹਣੀ ਕੌਲਾਂ ਤੇ ਸੇਠ ਬੀਜਾ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫੇਰ ਹੋਰ ਇਹ ਕਿਸਾ 'ਕੌਲਾਂ ਭਗਤਨੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ 20 ਅਕਤੂਬਰ, 1944 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ । ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਕਾਪੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਤਨ ਨਿਚਸਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਛੰਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਲਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸਿਆਣੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਐ ਵਪਾਰੀ ਬਾਹਰ ਦੇ ।
 ਬਾਜ਼ ਵਾਂਗੂੰ ਨਜ਼ਰ ਚੁਫੇਰੇ ਮਾਰਦੇ ।
 ਛੋੜੇ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਜਖਮ ਅੱਲ੍ਹੇ ਜੀ ।
 ਨੇਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਲ ਗੇ ਲਹੂ ਦੇ ਬੰਬੇ ਜੀ ।
 ਕੌਲਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਕੰਤ ਵਜ਼ੀਰ ਭਰਮੀ ।
 ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਾਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬਿਸਰਮੀ ।
 ਬਣਾਂ ਕੁਦਰਤ ਮਾਲਕ ਦੀ, ਸ਼ੱਕਰ ਨੇ ਘੁਲਣਾ ਲੂਣ ਨੇ ਖੁਰਣਾ ।
 ਕਰ ਸਬਰ ਬਾਬਲਾ ਤੂੰ, ਘੜੇ ਨੇ ਭੱਜਣਾ ਜੰਮੇ ਨੇ ਮਰਨਾ ।
 ਭਾਵੇਂ ਕਿਰਿਆ ਨਾ ਕਿਰਿਆ, ਪਾੜਦੂ ਕਾਲ ਛੁਰੀ ਖਰਬੂਜਾ ।
 ਹੋਜੂ ਫਾਇਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦਾ, ਮਾਰ ਲੈ ਚੁੰਗੀਆਂ ਹੀਰਿਆ ਹਰਨਾ ।

41 ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸੇਠ (1960 ਈ.)

'ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸੇਠ' ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 1960 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਰਦਾ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ । ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਰਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੋਹਰਾ, ਮੁਕੰਦ, ਬਹੱਤਰਕਲਾ, ਕਬਿੱਤ, ਬੰਤ, ਡੂਢਾ, ਸੋਲਾ ਅੱਖਰਾ ਛੰਦ ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਲੀ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਛੰਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਰਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

‘ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸੈਨ’ ਰਾਜਪੂਤੀ ਸਾਨ ਦੀ ਅਥਾਹ ਬਹਾਦਰੀ ਗਾਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤ ਆਪਣੀ ਆਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਉੱਤੇ ਖੇਡ ਕੇ ਜੋਹਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

‘ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸੈਨ’ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਕਵੀਸਰੀ ਵਿਚ ਕਈ ਕਵੀਸਰਾਂ ਨੇ ਛੇਦਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਰਾਣੀ ਨਾਗ ਦੇਵੀ ਦਾ ਨਖ ਸਿਖ ਵਰਨਣ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਲੱਕ ਲੈ ਲਿਆ ਚੀਤੇ ਤੋਂ ਉਧਾਰਾ ਆਖਤਾ।
ਖੜੇ ਹਿੱਕ ਕੱਢ ਜਿਉਂ ਖੜੋਂਦੀ ਵਾਖਤਾ।
ਡੰਗ ਮਾਰੇ ਨਾਗਣੀ ਜੁਲਫ ਕਾਲੜੀ।
ਮੰਦਰ ਸਜਾ ਲੈ ਲਿਆ ਚਤੋੜੋਂ ਲਾਲੜੀ।
ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਜਿਵੇਂ ਰੰਗਣ ਕਪਾਹਾਂ ਦੀ।
ਸੈਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲੀ ਗੁਲਾਈ ਬਾਹਾਂ ਦੀ।
ਤਿੰਨ ਲੱਕ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਥਿਆਵੇ ਭਾਲੜੀ।
ਮੰਦਰ ਸਜਾ ਲੈ ਲਿਆ ਚਤੋੜੋਂ ਲਾਲੜੀ।
ਉਹਦੇ ਵਾਂਗੂ ਲਚਕਾਰੇ ਪਾਵੇ ਧੋਣ ਜੀ।
ਜਿਹੜੀ ਲੈ ਗਿਆ ਕੂਟ ਚੰ ਚੁਰਾ ਕੇ ਰੋਣ ਜੀ।
ਡੰਗ ਮਾਰੇ ਨਾਗਣੀ ਜੁਲਫ ਕਾਲੜੀ।
ਮੰਦਰ ਸਜਾ ਲੈ ਲਿਆ ਚਤੋੜੋਂ ਲਾਲੜੀ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਰਤਨ ਸੈਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਲਾਉ ਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਬੀਰਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਨਾਲ, ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਲਓ ਪਹਿਣ ਸਸਤਰਾਂ ਨੂੰ, ਦਿਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣਾ, ਛੁਡਾ ਲੈ ਰਾਣਾ,
ਖੁੱਲੇ ਬਚ ਗੁਰਗੋ, ਪਾ ਦਿਓ ਖੁਰਗੋ, ਉਡਣ ਪਰਚਾਂਡੇ।
ਕਰੋ ਦੰਦੇ ਦਾਤਰੀ ਦੇ, ਤੇਜ ਹੱਥ ਫੇਰ, ਲਾ ਦਿਓ ਢੇਰ, ਕੜਬ ਦੇ ਟਾਂਡੇ।

ਰਹਿਣ ਤੇਗਾਂ ਚਿਲਕਦੀਆਂ, ਕਰ ਦਿਓ ਡੱਕਰੇ, ਕਿਤੇ ਜੇ ਟੱਕਰੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖਿਲਜੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਪੂਤੀ ਸਾਨ ਤੇ ਮਾਨ ਮਰਯਾਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਤਨ ਸੈਨ ਦਾ ਭਰਾ ਭੂਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਗਿਆ ਉਤਰ ਚੌਂਕੀਓ ਭੂਰਾ, ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਕਰਾ ਲੂੰ ਸੂਰਾ,
ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਭਰਾ ਦਾ ਪੂਰਾ,
ਲੈਗੇ ਖਿਲਜੀ ਪਕੜ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ, ਚੜ ਚਾੜੇ ਸਿਰ ਮੁਲਾਜੇ ਨੂੰ।
ਦੁਖ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲਜੇ ਘਿਰ ਦੇ, ਨੈਣੋਂ ਕਤਰੇ ਲਹੂ ਦੇ ਕਿਰਦੇ,
ਨਿਜ ਜੰਮੇ ਵੇ ਭਰਾ ਤਿੰਨ ਫਿਰਦੇ,

ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਣ ਲਗਾ ਸਾਧ ਡਰਾਕਲ ਡੇਰੇ ਦਾ,
 ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆ ਜੇ ਨਾ ਜਗਰਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਠਾਣਾ।
 ਦੁਸ਼ਮਣ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹਿੱਕ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਤੂੰ,
 ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੋਣਾ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੇਰਾ।
 ਇਹਨੇ ਭੱਜਣਾ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੇਰੀ ਮੰਗਣਾਂ ਵੇਰੀਆ,
 ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਰ ਦੂ ਗਾ ਕੁਹਾੜੀ।
 ਜਿਤਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਗੇ ਬਣਗੇ ਜੁੱਧ ਦੇ ਵਾਸਤੇ,
 ਸਾਡੇ ਸਾਕੇ ਵੇਖੀਂ ਤੈਂ ਕੀ ਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਚੋਣਾ।

ਇਹਨਾ ਕਲੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਰੂਪ-ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਹਰ ਕਲੀ ਅਤੇ ਕਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖੜਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਕਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖੜੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚਰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖੜਾ ਕਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਕ੍ਰਮੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਬੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਤਿਆ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਪੱਖਰ ਉੱਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਤੌੜਾ ਬਹੁਤ ਕਰਾਰਾ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਮੁੱਖੜਾ

ਲੜ ਚਮਕੌਰ ਮੇਂ ਸਭ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗੇ ਐ,
 ਆ ਮੁਗਲਾਂ ਘੇਰੇ ਪਾ ਲਏ ਸੀ,
 ਬਾਣ ਮੀਹਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਵਰਦੇ ਐ,
 ਢੇਰ ਲਗ ਗਏ ਬੀਚ ਚੁਗਾਨ ਦੇ ।

ਕਲੀ

ਲੜ ਚਮਕੌਰ ਮੇਂ ਸਭ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗੇ ਐ,
 ਟੁੱਟ ਕੇ ਟੁੱਕੜੇ ਗਿਰਗੇ ਦੋਸਤ ਗੁਰ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ।.....

ਤੌੜਾ

ਪਈ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਨਿਮਾਣੀ ਐ,
 ਕਿਤੇ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਪਾਣੀ ਐ,
 ਇਹ ਧਰਤੀ ਮੁਰਦੇ ਖਾਣੀ ਐ,
 ਬਹਿ ਸੁਣ ਲੋਂ ਗੁਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਐ,
 ਸੱਤਿਆ ਤਾਰ ਜੂ।
 ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਜੀ,
 ਤੇਰੇ ਸੇਵਕ ਦੀ ਰੂਹ ਜੀ ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਵਚਿੱਤਰ ਰਚਨਾ ਅਣਗੌਲਿਆ ਪਰ ਸੁੱਚਾ ਮੋਤੀ ਹੈ।

28. ਮਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ (1960 ਈ.)

'ਮਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰਲਾਪ' ਦਾ ਹੋਰ ਨਾ 'ਲਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ' ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ

ਸਤਾ ਛੇਦਾਂ ਦੀ ਟਟਨਾ 25 ਜੂਨ 1960 ਈ. ਨੂੰ ਬਾਬੁ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹਦਾ ਖਰੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਰਜ, ਮੁਕੰਦ, ਡੂਦਾ ਤੇ ਅੰਡਾ ਛੇਦ ਵਰਤੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਬਹੁਤ ਭਾਵਭਰੀ, ਜਸਬੇ ਗੰਧੀ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਛੇਦ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਦਰਦਭਰੀ ਗਾਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਜਿਤਨਾ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਤੇ ਉਤਨਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ। ਬਾਬੁ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸਰਧਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸਕਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੀੜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਛੇਦ ਨੂੰ ਲੈ ਲਵੋ ਪਾਠਕ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਇੰਜੂਆਂ ਨਾਲ ਨੇਤਰ ਭਿਓਂ ਕੇ, ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਡਿੱਗੀਆਂ ਨਿਉਂਕੇ,
ਬੰਨ ਕੇ ਹੱਥ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹਾੜੇ, ਕਿੱਧਰ ਗਏ ਜੰਨ ਦੇ ਲਾੜੇ,
ਔਂਦੇ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ, ਕੋਹਿਨੂਰ ਚਿਲਕਦੇ ਹੀਰੇ, ਜਲਦੀ ਦਸੋ,
ਸੋਹਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਚੀਰੇ, ਜਲਦੀ ਦਸੋ।
ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਲਗਣ, ਪੈਜੇ ਠੰਡ ਬੁਝ ਜੇ ਅਗਨ,
ਦੱਸੋ ਸੱਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਿਲਦੇ, ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਦਿਲ ਦੇ,
ਮੋਤੀ ਲਿਆ ਦੇ ਮੁੜਕੇ, ਗੁਰ ਗੁੰਦ ਤਾਜ ਬਣਾਤੇ ਜਿਸ ਦੇ, ਪਰੋਤੇ ਕਿਥੇ,
ਹੀਰੇ ਨੀ ਦਮਕਦੇ ਦਿਸਦੇ, ਪਰੋਤੇ ਕਿਥੇ।
ਖਿੱਚ ਖਿੱਚ ਕੇ ਸਾਰੇ ਤਾਨੇ, ਹਿੱਕ ਚੋਂ ਖਾਰ ਕਢ ਤੇ ਕਾਨੇ,
ਫਿੱਕਰਾਂ ਨੇ ਮਾਰੇ ਲੱਪ ਲੇ, ਵਜਦੇ ਨਾ ਛੈਣੇ ਤਬਲੇ,
ਰਾਗੀਆਂ ਰਾਗ ਕੁਲਗੇ, ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨਾ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਬੋਲੇ, ਕੈਚਹਰੀ ਵਿਚ,
ਸੁਣ ਪਿੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਚੜੇ ਥਰਥੋਲੇ, ਕਚੈਹਰੀ ਵਿਚ।

ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਧੀਰਜ ਦਿੰਦੇ, ਵਿਲਕਦਿਆਂ ਮੈਹਲਾਂ ਨੂੰ।
ਜੁਲਮ ਨਾਲ ਲੜਣ ਭੇਜਤਾ, ਬੜਿਆਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ।
ਜੇਤ ਪਾ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ, ਸੁਰਗ ਦੀਆਂ ਸੈਲਾਂ ਨੂੰ।
ਸਾਬਾਸੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀਓ ਜਰਮੇ ਦਲੌਰ ਸੀ।

ਲਾਸ਼ ਤੇ ਲਾਸ਼ ਝੜਾਤੀ ਲੜ ਕੇ ਚਮਕੌਰ ਸੀ।
ਪਾਪੀ ਵਾਜੀਦੇ ਦੁਲਾਰੇ, ਚਿਣਤੇ ਵਿਚ ਕੰਧਾਂ ਦੇ।
ਪਲ ਵਿਚ ਛਿਪੇ ਨਮੂਨੇ, ਚਿਟਿਆਂ ਜਿਆਂ ਦੰਦਾਂ ਦੇ।
ਕੱਲੇ ਰਾਅ ਪਤੇ ਮੰਗਾ ਤੇ, ਚਿਲਕਦਿਆਂ ਚੰਦਾਂ ਦੇ।
ਐਧਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਜਿਆ ਧਰ, ਦੀਨੇ ਦੀ ਰੁਖ ਜੇ ਮੈਂ।
ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਤ ਚਾਰ ਤੁਮਾਰੇ, ਲੱਖਾਂ ਪੁੱਤ ਬਖਸ਼ੇ ਮੈਂ।
ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਭਾਰਾ, ਸਾਬੋ ਦਿਆਂ ਵਲੀਆਂ ਤੇ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਇਰ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਇਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬੋਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਦੀ ਰਜ ਟਜ ਉਸਤਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਹੋ ਗੇ ਵੇਖ ਹੈਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿੰਦ ਤਲੀ ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਲੜਦਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਪੈਂਦੇ ਸੂਰਮੇ ਭੱਜ ਕੇ ਬਿੱਜ ਵਾਂਗੇ, ਲੈਂਦੇ ਦੱਬ ਹਥਿਆਰ ਹੱਥ ਫੜਦਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਬੈਠੇ ਜੁਆਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੁਸਤ ਦੀਦੇ, ਹੋਵੇ ਵੇਖਣਾ ਜੰਗ ਤੇ ਦੜਦਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਬਦੱਲ ਮੋਰ ਚੰਦ ਚਕੋਰ ਨੂੰ ਜਿਉਂ, ਚੜ੍ਹਣ ਲਾਲੀਆਂ ਸਹਮਣੇ ਖੜਦਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਕੀ ਫਰਕ ਪਤੰਗ ਤੇ ਟਿੱਡੀਆਂ ਦਾ, ਲੈਣਾ ਪਰਖ ਚਿਰਾਗ ਤੇ ਸੜਦਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਬਾਬੂ ਗੁੰਦ ਦੇ ਹਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਕਈ ਰੰਜ ਹੋ ਗੇ ਮਣਕੇ ਘੜਦਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬਰੂਦ ਦੀ ਕਨਾਤ ਤਾਣਤੀ।
 ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਪਟਮੇਲੀ ਲਿਆਣਤੀ।
 ਦਾਗੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾ ਪਲਕ ਲਗਦਾ।
 ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਮੇਘਲਾ ਵਸਾਤਾ ਅੱਗ ਦਾ।
 ਸਿੰਘਾਂ ਵੈਰੀ ਹੇਠ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਲਿਤਾੜ ਤੇ।
 ਗੋਰੇ ਗੋਰੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਬੱਬਰ ਪਾੜਤੇ।
 ਐਣਾ ਨਾ ਪਤਾ ਗਭਰੂ ਬਣੇਵੇ ਕਾਸ ਦੇ।
 ਰੁੱਗ ਰੁੱਗ ਉੱਡ ਗੇ ਪਿੰਡਿਆ ਤੋਂ ਮਾਸਦੇ।
 ਮੂੰਹ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਚਲਣ ਸਲੂਟੇ ਖੂਨ ਦੇ।
 ਅਗੇ ਵਧੇ ਜਾਣ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਦੇ।
 ਹੋਇਆਂ ਨੌਂ ਨੌਂ ਮੋਰੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਹਿੱਕ ਦੇ।
 ਮੁੜ੍ਹਣ ਪਿਛਾਂਹ ਨਾ ਵਕਤ ਅਟੈਕ ਦੇ।
 ਜਿਉਂ ਫੱਟ ਪਿੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਖੁੱਲਣ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੇ।
 ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਂਸਲੇ ਦਲੇਰਾਂ ਦੇ।
 ਕਰਾਂ ਕੀ ਤਾਰੀਫ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ।
 ਸਾਰੀ ਝੰਡ ਧੌਣ ਤੇ ਖੜੋਗੀ ਜੁੰਡਿਆਂ ਦੀ।

45 ਜੰਗ ਯੂਰਪ (1953 ਈ.)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਗਿਰਦਾਂ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ ਉੱਤੇ 'ਜੰਗ ਯੂਰਪ' ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ 3 ਜੂਨ 1953, ਦਿਨ ਵੀਰਵਾਰ, ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 7 ਜੂਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਸਾਮ ਦੇ 4 ਵਜੇ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰਜਣ-ਝਰਨੇ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨਕਲ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਝ 27 ਛੰਦ ਹਨ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ 'ਜੰਗ ਯੂਰਪ' ਨੂੰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ ਦਸਿਆ ਹੈ :

”پروردگار! میں دعا کرتا ہوں کہ تیری مقرر کردہ
 کھڑا کرو۔ کوئی تیری مقرر کردہ چیز پر سے نہ

1. تاکہ وہ نہ ہو۔ یہ نہیں ہوگا جس کی تیری مقرر کردہ چیز پر سے نہ ہو۔
 2. تاکہ وہ نہ ہو۔ یہ نہیں ہوگا جس کی تیری مقرر کردہ چیز پر سے نہ ہو۔
 3. تاکہ وہ نہ ہو۔ یہ نہیں ہوگا جس کی تیری مقرر کردہ چیز پر سے نہ ہو۔
 4. تاکہ وہ نہ ہو۔ یہ نہیں ہوگا جس کی تیری مقرر کردہ چیز پر سے نہ ہو۔
 5. تاکہ وہ نہ ہو۔ یہ نہیں ہوگا جس کی تیری مقرر کردہ چیز پر سے نہ ہو۔
 6. تاکہ وہ نہ ہو۔ یہ نہیں ہوگا جس کی تیری مقرر کردہ چیز پر سے نہ ہو۔
- ”پروردگار! میں دعا کرتا ہوں کہ تیری مقرر کردہ چیز پر سے نہ ہو۔
- چتر مہیاں سہلی اکاس نول اچیاں کلپیاں نول

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ—ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ

[ਹੱب-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਵਿਚੋਂ]

ਰਜਬ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨਵੇਂ ਜੰਗ ਦਾ ਬਨਣਾ ਹਾਲ,

ਤਾਂ ਬਨਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸਾਗਿਰਦ ਪਿੱਛੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ।

ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਲਾਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜੀਆ ਵਲੋਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲਾਮਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਹੋਦਾ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿੱਥੇ ਜਰਮਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰ ਕੇ ਦਾਹ ਚੰਨ ਲਾਏ ਹਨ । ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮਿਸ਼ਰ ਦੇ ਨਹਿਰ ਸਵੇਜ਼ ਦੇ ਕਠਨ ਸੋਤਰੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚੋਂ ਕਾਠੇ, ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਦੇ ਚੁਗਾਠੇ,

ਖਾਹ ਕੇ ਜਵਾਂ ਦੇ ਘਾਠੇ, ਕਰਨ ਯੁਵਾੜਾਂ ਨੂੰ ।

ਸੱਦ ਲੈ ਪੰਜਾਬੀ, ਭੁਖਿਆਂ ਬਘਿਆੜਾਂ ਨੂੰ ।

ਸੀਸ ਛਵੀ ਨਾਲ ਪਾੜ, ਭਾਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜੇ ਭਰਾੜ,

ਇਕ ਜੁੜੀ ਰਹਿਜੇ ਨਾੜ, ਗਲ ਅੱਡ ਕਰਦੇ ।

ਕਿਨੀ ਵੱਢੀ ਜਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਵੱਢੀ ਤੋਂ ਮਰਦੇ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਇਟਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਜੜਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ :

ਭੱਜਿਆ ਇਟਲੀ ਦਾ ਵੱਗ, ਜਾਵੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਝੱਗ,

ਥੋੜ ਦਿਲਿਆਂ ਜਿਆਂ ਨੂੰ, ਲਗ ਜੇ ਮਰੋੜੇ ਤਾੜਿਆਂ ਤੋਂ ।

ਦੂਰੋਂ ਬੁੱਢੀ ਮੂੰਹੋਂ ਜੇ ਡਰਨ ਦਾੜਿਆਂ ਤੋਂ ।

ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਵਲੋਂ ਯੁਰਪ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਵਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ।

46. ਹਿੰਦ ਚੀਨ ਜੰਗ (1962 ਈ.)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 1962 ਈ. ਵਿਚ ਲਘੂ ਆਕਾਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ । ਇਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਜਗਮੋਲ ਸਿੰਘ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾ ਹੇਠ ਪਕਾਸਿਤ ਕਰਵਾਈ³³ । ਪਰ ਹਰ ਛੰਦ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਕਰ ਕਾਤਿਬਤਵ ਦੀ ਸੰਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੰਤ, ਡਿਉਢਾ, ਦੋਤਾਰਾ, ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ, ਤੇ ਦੋਹਿਰਾ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਚੀਨ ਨਾਲ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜ੍ਹਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

ਭੀਮ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪੋਤਰਿਓ ਪਤਾਮਾ ਦਿਓ, ਮੱਲੋ ਪਿਛ੍ਹਾਂ, ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿਓ ।

ਤੁਸੀਂ ਵੀਰ ਅਭਮਨੁ ਜਿਆਂ ਵਰਿਆਮਾਂ ਦੇ, ਚੱਕਰਵਿਊ ਨੂੰ, ਤੋੜ ਦਿਓ ।

ਬੇਰੀ ਜਿਉਂ ਹਲ੍ਹਣ ਕੇ ਝਾੜਦੇ ਉਤੋਂ, ਜੀ ਗੜੋਦਿਆਂ ਬੇਰਾਂ ਨੂੰ ।

ਚੀਨ ਦੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਹਾੜ ਦੇ ਉਤੋਂ, ਜਗੋਂਦੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੂੰ।

47. ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਜੰਗ (1965 ਈ.)

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਨਾਘ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜੰਗ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਰਤਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਣਛਪੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

5. ਬਹਾਦਰਾਂ ਤੇ ਵੈਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ

(ੳ) ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ

48. ਜੈਮਲ ਫੱਤੇ (ਰਚਿਤ 1954 ਈ.)

ਰਾਜਪੂਤੀ ਸ਼ਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੱਤੇ, ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਜੈਮਲ ਤੇ ਫੱਤੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਗਾਇਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੈਮਲ ਫਾਠੌਰ ਰਾਜਪੂਤ ਫਾਠੌਰ ਅਤੇ ਫੱਤੇ ਕੱਲਵਾਰਾ ਦਾ ਜਾਗਦਿਦਾਰ ਸੀ। ਜੈਮਲ ਫੱਤੇ ਦੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਜਸ ਵਾਰਾਂ ਵਾਹੀ-ਕਈ ਵਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿੱਸਾਧਾਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਜੈਮਲ ਫੱਤੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਛਾਦਬਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

'ਜੈਮਲ ਫੱਤੇ' ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੱਕ 32, ਤਹਿਸੀਲ ਓਕਾੜਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ 1954 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਤੇ ਵਿਰ ਆਪਣੇ ਸਾਗਿਰਦਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਭੇਜੀ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਪ੍ਰ. ਰੁਸੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਜੈਮਲ ਫੱਤੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਜੈਮਲ ਫੱਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਰਿਆ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ 34 ਛੰਦ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਡੂਹਾ, ਤਰਜ, ਔੜਾ, ਬੰਤ, ਮੁਕੰਦ, ਮਨਹਰ-ਕਵਾਨੀ, ਤਰਜ ਦੋਹਰਾ ਅਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੋਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੋੜਪੂਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮਾਲ ਦੋਅ ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਚੁਗਲੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਚਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤੇਰੇ ਘਰ ਤੋੜਾ, ਘਤ ਰਾਮ ਦੀ ਸੁਰੰਧ ਲਾਂ।

ਚਿੱਟਾ ਹਾਥੀ, ਦਰਿਆਈ ਘੋੜਾ, ਹੰਸਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ, ਸੰਦਲਾਂ।

ਸੰਦਲਾਂ ਜੈਮਲ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਜੈਮਲ ਅਕਬਰ ਦਗੱਤੇ ਨੂੰ ਧੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਉਹ ਨਾਨਕੀ ਦਣਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਮੀ ਤੋਹਮਤ ਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤੀ ਤੋਂ ਕਢਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੈਮਲ ਆਪਣੇ ਰੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ ਫੱਤੇ ਕੋਲ ਮੋਟਾੜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਤੋੜ ਗੜ੍ਹ ਦਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਮਲ ਸ਼ੇਰਾ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੱਤੇ ਜੈਮਲ ਦੇ ਕੋਪ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਦਾ ਕੋਪ ਜਾਣ ਕੇ ਵਾਹੀ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਬਹਾਵੇਤ ਦੇ ਕਣਵੀਏ ਹਰੀ-ਜੀਤ ਨੂੰ ਕੇਜ਼ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਹਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਫੱਤੇ ਆਪ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਮਿਆਣੇ ਧੂਣੀ ਪੈਗੀ ਤਲਵਾਰ ਫੱਤੇ ਨੂੰ, ਜਾਨੀ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗੀ ਬਰੂਦ ਤੱਤੇ ਨੂੰ।

ਲਾਹ ਕੇ ਮਾਰੀ ਧੋਣ ਜਿਉਂ ਕਰਦ ਗੱਤੇ ਨੂੰ।

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜੋ ਫੱਤੇ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਸਦਕੁਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਧੀ ਲੜ੍ਹਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਤਪੇ ਅੰਗਿਆਰ ਮੱਥਾ, ਪਸੀਨਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਲੱਥਾ,
ਜਾਵੇ ਖੇਡਦੀ ਭਲੱਥਾ, ਤੇ ਅਣਖ ਛੋਹਰੀ।
ਤਲਵਾਰ ਫੱਬਦੀ ਹਥੇਲੀ ਗੋਰੀ 'ਚ।
ਮੈਂ ਚਲਾ ਕੇ ਮਾਰੂੰ, ਸਲੰਗ ਲਾਂਗੇ ਜਿਉਂ।
ਕਾਲਕਾ ਨੇ ਸੰਭ ਤੇ ਨਿਸੰਭ ਛਾਂਗੇ ਕਿਉਂ।

ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਜੈਮਲ ਦੇ ਡੋਲੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੈਮਲ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਜੈਮਲ ਤੇ ਫੱਤੇ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਨ ਦਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਫੁਰ ਫੁਰ ਕਰਨ ਮਛੋਹਰੇ ਭਾਰੇ ਜੀ। ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹਰਖ ਮਾਰਦਾ ਫੁੰਕਾਰੇ ਜੀ।
ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਵਾਹੀ ਜੋਰ ਦੀ ਕਪਾਲ ਤੇ। ਰੋਕ ਗਿਆ ਭਲੱਥੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਢਾਲ ਤੇ।
ਫੇਰ ਵਾਰੀ ਆਈ ਹੈ ਦਲੇਰ ਫੱਤੇ ਦੀ। ਜੋਰ ਦੀ ਉਛਾਲੀ ਭਵਾਨੀ ਤੱਤੇ ਦੀ।
ਮਾਰਦਾ ਖੰਘੂਰੇ ਜਿਉਂ ਬੱਦਲ ਬੁੱਕਦਾ। ਆਇਆ ਖੰਡਾ ਦੂਰੋਂ ਜਿਉਂ ਬਰੋਲਾ ਘੁਕਦਾ।
ਜੰਗ ਘਸਮਾਨ ਦੇ ਰਣ 'ਚ ਮੱਚ ਗਏ। ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਹੋ ਲਹੂ 'ਚ ਗੱਚ ਗਏ।
ਹੋ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਫੇਰ ਆ ਜੇ ਹੋਸ਼ ਜੀ। ਬਾਬੂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਨਾ ਘਟਿਆ ਜੋਸ਼ ਜੀ।

'ਜੈਮਲ ਫੱਤਾ' ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਇਕ ਬੀਰ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਇਕ ਅਨੂਠੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਅਧੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

49. ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ (1962 ਈ.)

ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 21, 1962 ਈ. ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ।

ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਣਖ ਤੇ ਸੁਰਮਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦਾ ਰਾਠ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਅਣਖ ਲਈ ਮਹਾਤਮ ਸਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਸ਼ਰ ਨਾਲ ਪੁਰੇ ਜਹ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਲਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਦਾ, ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਕਰ ਕੇ ਜਾਨਣ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦਾ। ਦਲੇ ਨੇ ਮੌਤ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੋਨਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸੱਚ ਵਰਗਾ ਗੁਸਤਾਖ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਵਰਗਾ ਤਿੱਖਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਲਈ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਜਲੌਅ ਨੂੰ ਕੱਖ ਨਾ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਫਨਾਹ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਦੁੱਲਾ ਮੁਜ਼ਸਜਾ ਹੈ ਗਲਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਦਾਈ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦਾ। ਦੁੱਲਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਉਹ ਸਮਾਅ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਹੈ। ਦੁੱਲਾ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਹਿਸੀਅਤ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਿਓ ਫਰੀਦ ਤੇ ਦਾਦੇ ਸਾਂਦਲ ਦੀਆਂ ਖੱਤਾਂ ਦੇ ਪੋਸ਼ ਨੁਕਾ ਕੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭੈ ਨਾਲ ਭਰਵਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਟਕਾ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਦੁੱਲਾ ਜਰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਆਪ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਮਾਰੂ ਪਰਸਿੱਧੀਆਂ ਵਿਚ

ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਮਾਰੂ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਦੁੱਲਾ ਸਾਂਦਲਵਾਰ ਦਾ ਸ਼ੇਰ ਹੈ ਜੋ ਸੌਣੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਵੜਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ, ਲੜ ਨੀਤੀਵਾਨ, ਦਾਨਾ ਤੇ ਦਾਨੀ ਪਰਖ ਹੈ ਜੋ ਅਪਣਿਆ ਪਸ਼ੁਰਿਆਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਗੜੀ ਵਿਚ ਰੰਜ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਟੇਮਕ ਵਜਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਸਾਹੀ ਸਕਤੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗਵੇਂ ਗਤੀਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਦਰਜ ਦੇ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ, ਇੱਜ਼ਤ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਗ਼ੌਰਵ ਦਾ ਜਾਮਨਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਅਜ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਦੁੱਲਾ ਵਿੱਧਰਲੇ ਤੇ ਗਵੇਂ ਪਾਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਉੱਤੇ ਘਰ ਘਰ ਦੁੱਲੇ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਏਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੀ ਸਾਹੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਜਰਨੈਲ ਦੁੱਲੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਾਨ ਬੀੜਾ ਕਈ ਦਿਨ ਰੁਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਦੁੱਲਾ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪੱਤ ਧੀ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ । ਸਗੋਂ ਸਾਂਦਲਵਾਰ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਏਨਾ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਕਿ ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਗ਼ਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਹਿਮ ਪੱਸਤੀ, ਉਸ ਦਾ 14 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਰ ਖਾ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਲੱਦੀ ਤੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਟੁਲਰਾ, ਸਭ ਮਰਲ ਸੇਨਾ ਦਾ ਡੱਟ ਪ੍ਰੋ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਦੁੱਲਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਝੁਕਾਉਂਦਾ, ਈਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ । ਉਹ ਨਾ ਤਨ ਕਰ ਕੇ ਝੁਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਮਨ ਕਰ ਕੇ । ਝੁੱਕ ਜਾਣਾ ਦੁੱਲੇ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ।

ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਅਗਿਆਤ, ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ³⁴, ਅਗਿਆਤ³⁵, ਪਾਲੀ ਸਿੰਘ³⁶, ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ³⁷ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਤੇ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਕਿੱਸਾ ਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ । ਇਹ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਤਾਰਾ ਰਜਬ-ਅਲੀ ਦੇ ਚੇਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਰਿਦਤਬਾਹਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ 24 ਦੋਹਰੇ, 4 ਛੰਦਾ ਛੰਦ, 4 ਦੋ ਭਾਗ, 6 ਤਰਜ, 1 ਗੱਡੀ, 6 ਮੁਕੰਦ, ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ ਛੰਦ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 48 ਹੈ ।

‘ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ’ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਬੀਰ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਅਜਿਹਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਥਾ ਨੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਦੇ ਸੱਜਰੇ, ਸਾਵੇਂ ਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਹੋਣ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰਖਿਆ ਹੈ । ਕਈ ਵੇਰ ਇਸ ਕਥਾ ਨੇ ਹੋਰ ਭੁੰਘੇਰੇ ਅਰਥ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਯਦ ਨਜਿਮ ਹੁਸੇਨ ਦੀ ‘ਭਾਜਤ ਤਖਤ ਲਾਹੌਰ’ ਵਿਚ । ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾਰੀਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਗਾਂਦ ਬੱਝਵੀਂ ਤੇ ਰੋਚਿਕ ਹੈ ।

ਇਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਲਾਤਮਿਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਂਜੀ ਸੁਆਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਤਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਕਮਾਲ ਦਾ ਯੁੱਧ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਾਦਾ ਜਿਸਮਾ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਭਰਨ ਦੀ ਸਕਤੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਦੁਲੇ ਦੀ ਮਾ, ਪਤਨੀ ਤੇ ਦੁਲੇ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਝਾਕੀਆਂ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਲੱਧੀ ਫੁੱਲਰਾਂ ਯੁੱਧ :

ਜਾਂਦੇ ਸਾਰ ਉਡਾਤੇ ਗਰਦੇ, ਬਾਣ ਵਾਗ ਕਾਲਕਾ ਵਰਦੇ, ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਰਾਕਸ਼ ਡਰਦੇ,
ਖੁੱਲੇ ਬੱਚ ਭੁੱਖੀਆਂ ਬਘਿਆੜਣੀਆਂ। ਮਾਸ ਖਾਣੇ ਮਮਰਾਂ ਪਾੜਣੀਆਂ।
ਨਾ ਹਟਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਕੱਬੀਆਂ, ਵੱਢੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਲਾਈਆਂ ਬੱਬੀਆਂ,
ਦੰਦ ਕਿਰਚਣ ਹੱਡੀਆਂ ਚੱਬੀਆਂ।

ਦੂਰ ਸੁਨਣ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕਿਲਕਦੀਆਂ। ਹੱਥ ਗੋਰੇ ਕਿਰਚਾਂ ਚਿਲਕਦੀਆਂ।

ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ :

ਕੇਹੜਾ ਬੰਨ ਲੈ ਜੂ ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਬਹੂ ਨੂੰ। ਮੱਢੇ ਗੱਡੇ ਵਾਣ੍ਹਾਂ 'ਚ ਝੜਾ ਦੂ ਲਹੂ ਨੂੰ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਲਿਆਦੂ ਜਾ ਕੇ ਪਟਮੇਲੀ ਐ। ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਆ ਗੀ ਗੱਭਰੂ ਦੇ ਤੇਲੀ ਐ।

'ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ' ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਸਫਲ ਰਚਨਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸਥਾਨਿਕ ਵੇਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ

50. ਜਿਉਣਾ ਮੌੜ (1940 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ)

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਡਾਕੂ ਜਿਉਣਾ ਮੌੜ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਇਸ ਦੇ 40 ਛੰਦ ਸਨ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਇਸਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸੇ ਚੋਲੇ ਪਾਸ ਉਪਲਭਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

51. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ (ਰਚਿਤ 1940 ਈ.)

'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ' ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋ ਵੇਰ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵੀ ਕਰਵਾਏ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ' ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛਪਿਆ³⁸। ਇਸ ਦੇ 26 ਪੰਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਛੰਦ 68 ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ 8 ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਹ ਹੈ : ਦੋਹਰੇ 33, ਵਿਸਾਲ ਅਤਿਰੂਪ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੁਗਤੀ ਛੰਦ 1, ਕਬਿੱਤ 7, ਅਤਿਜੁਗਤੀ ਚੌਫਿਰਨੀ ਛੰਦ 23, ਰਘਬੀਰ ਛੰਦ 1, ਕੁੰਡਲੀਆ 1, ਅਤਿਜੁਗਤੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਾ ਚੌਫਿਰਨੀ ਛੰਦ 1,। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਛੰਦ ਚੌਫਿਰਨੀ ਛੰਦ ਹੈ।

'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਮਾਨ ਸਿੰਘ³⁹ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਕਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਰਚਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲ ਹੋਰ ਕਵੀ ਹਨ : ਸੇਰ ਸਿੰਘ, ਤਖਤੂਪੁਰਾ⁴⁰ ਦੌਤਤ ਰਾਮ, (ਦੌਤਤ ਸਿੰਘ), ਭੈਣੀ ਵਿੜੇਗਾ⁴¹, ਚਾਨਣ ਰਾਮ⁴², ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ⁴³, ਸੰਤਾ

ਸਿੰਘ⁴⁴, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਮਕ⁴⁵, ਗੀਟਾ ਦੀਨ⁴⁶, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ⁴⁷, ਕਾਸੀ ਤਾਮ ਆਦਿ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਸ਼ਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਿਸਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ : ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਆਦਿ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ' ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਿੱਸਾ ਇਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰਮਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗਣਾਂ ਵਿਚ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ' ਤੋਂ ਜਿਰ-ਕਢ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਆਪਣੀ ਧੁੰਮ ਮਚਾ ਰਖੀ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਬਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਗੋਦ ਨੂੰ ਚੁਸਤ ਤੇ ਚੁੱਕਵਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸੁੱਚੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਦੀਆਂ ਛੋਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਨ ਹਨ :

ਸੁੱਚਾ ਜੰਮਿਆ ਸਮੁੱਚੇ 'ਚ ਜਵੇਂਦਾ ਗੋਤ ਦਾ।
ਚੰਦ ਵਾਂਗੂੰ ਨੂਰ ਸੀ ਮੱਥੇ ਦੀ ਜੰਤ ਦਾ
ਛੈਲ ਬਾਂਕੇ ਗਭਰੂ ਜਵਾਨ ਉੱਚੇ ਦੀ।.....
ਸੀਸੇ ਵਾਂਗੂੰ ਮੁਖ ਦਿਸ ਆਉਂਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ,
ਗੱਡੇ ਲੱਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਗੱਸੇ ਦਾ ਮਾਸਾ ਨਾ।
ਸੁੱਚਾ ਸੱਪ ਉਡਣਾ ਸਰੀ ਦਾ ਟੋਟਾ ਨੀ।.....
ਹੋ ਗਿਆ ਭੁੱਜ ਕੇ ਤੇ ਕੋਲੇ, ਸੱਪ ਵਾਂਗੂੰ ਵਿਸ ਘੋਲੇ,
ਔਣ ਅੱਗ ਦੇ ਵਿਰੋਲੇ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਬੋਲ ਤੇ।
ਤਸੀਂ ਝੁਟ ਰਹੇ ਪਾਪ ਦੇ ਚੰਡੋਲ ਤੇ।.....
ਭੱਜ ਜਾਣ ਡਰ ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਸੋਟੀ ਤੋਂ,
ਡੋਲੇ ਜਿਉਂ ਰੁੜ੍ਹਨ ਖਾਜ਼ਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ
ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗੂੰ ਗੱਜੇ ਸੂਰਮਾ ਕਚੇਹਰੀ ਮੇਂ।

52. ਸੁੱਚਾ ਘੁੱਕਰ ਵੀਰੋ (1942 ਈ.)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਲੋਂ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਦੂਜੀ ਵੇਰ 1942 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਨਾਂ 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਘੁੱਕਰ ਵੀਰੋ' ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ⁴⁹ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕਿੱਸੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸਤਾਰ ਜਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਤਾ ਪਹਿਲੇ ਸੂਧ ਵਾਂਗ ਘੁੱਕਰ ਤੇ ਬੀਰ ਦੇ ਕਤਲ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡਾਕੂ ਬਣਨ, ਗਏਆ ਛੁਹਾਉਣ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਲਗਣ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਲ 151 ਬੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਨੌਂ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਰੇ 66, ਮੁਕੰਦ ਛੰਦ 48, ਕਬਿੱਤ 25, ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੂਪ ਜੁਗਤੀ ਛੰਦ 1, ਰਘਬੀਰ 2, ਭਵਾਨੀ 3, ਦੋ ਭਾਗ 5, ਅਤਿਜੁਗਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਾ ਚੌਫਿਰਨੀ ਛੰਦ 1, ਬਾਬੂ ਜਾਲ 1 ਛੰਦ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਛੰਦ ਮੁਕੰਦ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਰਲਦਾ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਹੈ।

53. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਰਾਉਕੇ (1937 ਈ.)

ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਰਾਉਕੇ' ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ 24 ਦਸੰਬਰ 1937 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ 1937 ਈ. ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ 40 ਬੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਛੰਦ ਮੁਕੰਦ, ਦੇ ਰਾਗ, ਝੰਕ ਚਾਲ, ਝੁੰਢਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਛੰਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੇ ਖੇਡ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾ ਅੰਗੁਣਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੌਤਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰਾਉਕੇ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਦੇ ਧਾਲੀਵਾਲ ਜੱਟ ਚੌਧਰੀ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੁਆਰੀ ਭੈਣ ਸਿੱਤੋ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਬਹਿਨੰਦੀ ਬਦਨਾ ਬੱਧਣੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਜਬਰਦਸਤੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਦਾ ਹੈ 'ਸਿੱਤੋ ਨੂੰ ਵਸਾਉਣਾ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਹਿੱਕ ਦੇ':

ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਜੁਆਈ ਸਾਵਾਂ, ਜੜੋਂ ਨੱਕ ਲਾਹਤਾ ਸੋਹਰੇ ਦਾ।

ਕਿਹਾ ਮੰਨੇ ਨਾ ਮੋੜੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ, ਮਿਲੇ ਨਾ ਪਿਆਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ।

ਸਿੱਤੋ ਦੀ ਮਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਗੁਰਨਾਮ ਨੂੰ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਤਰਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅੱਧ ਲਗਦੀ ਨਾ ਮੱਧੜੀ। ਚੜੇ ਆਣ ਹਿੱਕ ਤੇ ਨਿਆਣੀ ਬੱਦੜੀ।

ਧੀ ਨੂੰ ਹਵਾ ਪਾਪਿਆ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਭੱਖਣ ਦੇ। ਅਸੀਂ ਗੁਰਨਾਮ ਪੁੱਤ ਤੇਰੇ ਰਖਣ ਦੇ।

ਦਰਸਣੀ ਜਆਨ ਗੁਰਨਾਮ ਉੱਚਾ ਟੇਰਾਅ ਲਸ ਲਸ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਮਾਰੀ :

'ਉੱਚੇ ਟੇਰੇ ਵਾਲਿਆ ਮੜਾ ਲੈ ਕਾਕੀ ਨੂੰ।'

'ਸਿੱਕੇ ਵਾਂਗੋ ਢਾਲਤਾ ਇਨਾਮੀ ਜੁਆਨ ਨੂੰ।'

ਗੁਰਨਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਬੋਲੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਇੱਕਠੇ ਕੀਤੇ। ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਮੇ ਤੇ ਪਸਤੋਲ ਮੰਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਟੀਆ ਪਾਈਆਂ, ਓਠਾ ਨੂੰ ਸਿੰਧਾਰਿਆ, ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੁਆਨ ਨੇ ਪੁਆਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਦਨੇ ਦੇ ਸਭ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲਿਆਇਆ :

ਬਦਨੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਪੰਜ ਸੱਤ ਫੱਟ ਤੇ। ਮਾਰ ਮਾਰ ਗੋਲੀਆਂ ਬਨੇਰੇ ਪੱਟ ਤੇ।

ਸਿੱਤੋ ਡਡਿਆ ਕੇ ਚੰਬੜੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ। ਪੰਜ ਸੱਤ ਲਾਸ਼ਾਂ ਜਾਣ ਜਗਰਾਵਾਂ ਨੂੰ।

'ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਰਾਉਕੇ' ਬੀਰ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ ਜੋ ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦਾ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਯਥਾਰਥਿਕ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਿੱਦਤ ਤੇ ਫੁੱਝਿਆਂ ਪੇਂ ਧਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। 'ਬੀਰ ਰਸ ਭਰਤਾ ਸਰੋਤਿਓ ਛੰਦ ਮੇਂ।'

ਲਹੂ ਵੀ ਕਢੋਣਾ ਖੰਫ ਖਾਣਾ ਪੱਛਾਂ ਤੋਂ।

ਦਰਿਆ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਾ ਡਰਨ ਮੱਛਾਂ ਤੋਂ ।

ਸੱਪ ਸ਼ੇਰ ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਘੂਰ ਮੇਂ ।

ਮਾਰ ਮਾਰ ਮੌੜਦੇ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਸੂਰਮੇ ।

ਸੂਤ ਦੇ ਘਲੋਟੇ ਵਾਂਗੂੰ ਘੂਰ ਕੱਢ ਦੂੰ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਈ-ਜਾਰਿਕ ਬਣਤਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸਥਾਨਿਕ ਵੈਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ ।

54. ਹਰਫੂਲ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ (1941 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ)

'ਹਰਫੂਲ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ' ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੇ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ । ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਉਪਲਬਧ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਰਾ, ਦੋ ਭਾਗ ਛੰਦ, ਕੌਰੜਾ, ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਹਰਫੂਲ ਸਿੰਘ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਡਾਕੂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਸਾਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਜੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਹਰਫੂਲ ਸਿੰਘ ਭੋਸ ਕਦਲ ਕੇ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਨ ਤੇ ਪੁਲਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਉੱਲੂ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸੀ :

ਸੁਣ ਫੂਲ ਜੁਗਤੀ ਚਲਾਵੇ ਜੁਗਤਾਂ ।

ਅਜ ਠਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਤਾਰੀਕ ਭੁਗਤਾਂ ।

ਮੰਡੀ ਨਰੂਆਣੇ ਦੇ ਨਜ਼ੀਕ ਰਾਸਤਾ ।

ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੇਠ ਕਿਸੇ ਦਾ ਗੁਮਾਸਤਾ ।

ਸੀਸ ਉੱਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ ਲੈਂਦਾ ਢਹੀ ਜੀ ।

ਸਾਫੇ 'ਚ ਵਲੇ ਕੱਛੇ ਮਾਰੀ ਵਹੀ ਜੀ ।

ਬੋਹੜੀ ਬੋਹੜੀ ਕਰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ।

ਹਰਫੂਲ ਸਿੰਘ ਲਗਿਆ ਲੁੱਟਣ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ।

55. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਫੋਹੜ ਵਾਲਾ (1940 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ)

ਇਸ ਡਾਕੂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਘੋਰਤੂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਵਰਵਾਰੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੋਹੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੱਤੇ ਹੁੰਦੇ । ਇਧਰਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਕੋਲ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਮਤਨ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਨਹੀਂ । ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ⁵¹ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ 35-36 ਛੰਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਗ ਤੇ ਮੁਕੰਦ ਛੰਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ ।

56 ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਝੁੰਬਾਭਾਈ (1938 ਈ.)

ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 18 ਜਨਵਰੀ 1938 ਈ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।⁵² ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਝੁੰਬਾ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੇ ਬੇਜਿਸ਼ਤ ਹੋਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਚਾਹ ਨਾਮੀ ਡਾਕੂਆ ਦਾ ਸਕਾਤਲਾ ਕਰ ਕੇ ਦੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ

ਤੇ ਦੋ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਨਰੇਰੀ ਮੈਜਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਪਦਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੁਕੰਦ, ਦੋ ਭਾਗ, ਤਰਜ, ਵਰਜ-ਦੋਤਾਰਾ, ਝਕ, ਕਬਿਤ, ਤੁੰਦਾ ਛੰਦ ਵਹਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਚਾਲੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਛੰਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਦੋਹਰਾ ਵੀ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੰਗਲ, ਲਾਲ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਹ, ਜਵਾਲਾ ਤੇ ਕਰਤਾਰ, ਨਵੇਂ ਉੱਠੇ ਡਾਕੂਆਂ, ਨੇ ਤੁਫਾਨ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਬਖਸਿਆ :

ਭਾਈ ਕੈਂਹਦਾ ਨਿਜ ਨੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਜਰਮੇ । ਕਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁਟਦੇ ਫਿਰੋ ਬਿਸਰਮੇ ।
ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲੀ ਦੁਹਾਈ ਪਿੰਡਾ ਵੇ, ਪਿਉਰੀ ਵਾਲੇ ਘਾਟ ਤੇ ।
ਮਾਰਨ ਝੰਗਿਆੜਾਂ ਠੱਲੀਆਂ ਨੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ।
ਲੁਟ ਲੀ ਜਹਾਨਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸਿਉਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ।

ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮੁੜ ਕੇ ਗੁੱਸ ਨਾਲ ਲਾਲ ਪੀੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੁਆਰਾ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿੱਦੜ ਬਾਹਾ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਧਾੜਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਏ ਹਨ :

ਮਾਰਦੀ ਸਰਮ ਸ਼ੇਰ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ।
ਫੱਟਗੇ ਗਿੱਦੜ ਮੂਨ ਤੇਰੇ ਝੱਲ ਦੀ ।
ਹੋਕੇ ਵਜ ਕੇ ਤਰਿੰਗ, ਬੋਲੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ,
ਕਦੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿੰਗ, ਦੇ ਤੜੀ ਨਾ ਜਾਣ ਜੂ ।
ਜੇੜੀ ਮੇਰੀ ਬਿਰਜ ਲੋਟ, ਵਾਲ ਬਿਧੀ ਮਾਰੇ ਚੰਦ,
ਮੈਂ ਅੜਾ ਦੇ ਕਲੀ ਕੋਟ ਨੀ ਮੈਦਾਨ ਮਲਜੂ ।

ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਸੇਠ ਹੁੰਦਾਨ ਲਾਗ ਦੇ ਭਰਾ ਦੇ ਜਵਾਹਰ ਉੱਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਧਾੜਾ ਮਾਰਿਆ। ਭਾਈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਉਰੀ ਵਾਲੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੇ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਡਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ :

ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਕਰਤਾਰ ਰਖ ਗਿਆ। ਅੱਗ ਤੇ ਬਰੂਦ ਸਰਦਾਰ ਭੱਖ ਗਿਆ ।
ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਜਿਫਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਮੋਗੇ ਤੋਂ ਬਠਿੰਡੇ ਸੈਹਣੇ ਤੀਰ ਤੱਲਕਾ । ਕੁੱਲ ਤੋਂ ਦਲੇਰ ਸ਼ੇਰ ਏਸ ਝੱਲ ਕਾ ।
ਉਡਣੇ ਸੱਪ ਹੁੰਦੇ ਏਸ ਗੁੱਠ ਦੇ । ਇੰਨੀ ਪਿੰਡੀ ਚੋਬਰ ਬੁਰਿਆਰ ਉੱਠਦੇ ।
ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਲੜਦੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦਾਣੀਆਂ । ਚੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣੀਆਂ ।
ਪਹਿਲਾਂ ਡੱਕ ਡੱਕ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਪੀਤੀਆਂ । ਪਸਤੋਲ ਰਫਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ।
ਤੇੜ ਨਿਗ੍ਹਾ ਹੁੰਦੀ ਕਾਂ ਉਕਾਬ ਵੇਲੀ ਦੀ । ਚੜਦੇ ਚੋਂ ਉਠਦੀ ਗਰਦ ਬੈਲਾਂ ਦੀ ।
ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬਾਣੀਆ ਦੇ ਹਸਾਲੇ ਦੇ ਵਿਰਤਾਤ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸ-ਰਸ

ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਅਜੇ ਅਣਛਪਿਆ ਹੀ ਹੈ।

57. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅੱਬਲ ਖੁਰਾਣਾ (1940 ਈ.)

ਇਸ ਸਾਕੇ ਨਾ 'ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਬਲ ਖੁਰਾਣਾ' ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਡਾਕੂਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਅੱਬਲ ਖੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵੈਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਲਈ ਮਰ ਮਿੱਟਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਕੇ ਦਾ ਯਾਦਾ ਪੇਟਾ ਸੰਯੁਕਤ ਜੱਟ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਲੜ੍ਹੇ ਮਰਨ ਦੀ ਇਰਾਦੀ ਯਤਨ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਜਗਜੀਤ ਤੇ ਬਲਬੀਰ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪਰ ਮੁਟਿਆਰ ਚਾਚੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਜੋ ਜੈਲਦਾਰ ਜੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ : 'ਚਾਚੀ ਨ ਮੁੜਾ ਨੀ ਬਲਬੀਰ ਦੁੱਕਨਾ।' ਇਥੇ ਜੋਰੂ ਤੇ ਹਮੀਰ ਦਾ ਰੌਲਾ ਹੈ :

ਨਾਰ ਦੱਬੀ ਭੂਏਂ ਦੱਬਣ ਦੀ, ਕਰੀ ਸਰੀਕਾਂ ਨੀਤ।

ਹੋ ਗਿਆ ਮਾਰਨ ਮਰਨ ਤੇ, ਤਿਆਰ ਜੁਆਨ ਜਗਜੀਤ।

ਜਗਜੀਤ ਨੇ ਚਿੱਟੇ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਜੈਲਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜਗਜੀਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਹਿਰ ਚੱਕ ਲਿਆ ਬਲਬੀਰ ਬੀੜਾ ਵੀਰਨ ਦੇ ਵੇਰ ਦਾ। ਮਾਛਣ ਦਾ ਮੋਹਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬਲਬੀਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਂਦਾ ਹੈ :

ਮਾਤਾ ਕੋਲ ਰੋ ਪਿਆ, ਮਾਰ ਕੂਕ ਤੇ ਕੂਕ।

ਰੱਤ ਦੀ ਭਰੀ ਕਮੀਜ ਦੇ, ਸਾਵੀਂ ਬਖਸ ਬੰਦੂਕ।

ਮਾਂ ਝਟ ਪਕੜਾ ਦੀਏ, ਰਫਲ ਰੋਂਦ ਕੁਲ ਚੀਜ਼।

ਉਹ ਪਗੜੀ ਉਹ ਚਾਦਰਾ, ਰੱਤ ਦੀ ਭਰੀ ਕਮੀਜ਼।

ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :

'ਜਾਂਦੀ ਲੋਥ ਗੱਡੇ ਤੇ ਵਿਖਾਏ ਜੇ ਕਰ ਜੰਨ ਨੂੰ। ਮਾਂ ਭੱਥਾ ਤੀਰਾਂ ਜਾ ਫੜਾਤਾ ਅਰਜਨ ਨੂੰ।' ਬਲਬੀਰ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਜਗਜੀਤ ਦੀ ਲਹੂ ਦੀ ਕਿੱਜੀ ਕਮੀਜ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਲੜ੍ਹਦਾ ਹੈ :

ਦੇਰ ਦਾ ਫਸਾਦ ਨਿਬੜਿਆ ਕਿ ਨਿਬੜਿਆ।

ਗਲ ਪਾ ਲਿਆ ਕੁਤਤਾ ਲਹੂ 'ਚ ਲਿਬੜਿਆ।

ਮਾਰ ਮਾਰ ਗੋਲੀਆਂ ਕਢਾ ਦੂ ਚੀਕਾਂ ਨੂੰ।

ਚੜ੍ਹਿਆ ਬਲਬੀਰ ਮਾਰਨ ਸਰੀਕਾਂ ਨੂੰ।

ਤੇ ਫਿਰ ਹੋਣੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ 30 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੁਕੇਦ, ਛੰਦ ਦੋ, ਭਾਗ ਕੇਸਰੀ, ਝੋੜ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਕਾ ਉਸ ਨੇ 1940 ਦੇ ਕਰੀਬ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਦ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਜੇ ਅਣਛਪੀ ਹੈ।

58. ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ (1939 ਈ.)

ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 1939 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਚਿਤਾਹਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 3-9-1959 ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੋਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੇਜ਼ਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਪਾਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।⁵³ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਕੱਢ 11 ਛੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਡ੍ਰਾਮਾ, ਕਾਵੀ, ਮੁਕੰਦ, ਝੋੜ, ਦੋ ਭਾਗ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਛੰਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇੱਕ ਇਕ ਦੰਦਿਤਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਛੰਦ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦਾ ਹੈ: 'ਰੰਗ ਲਾਤਾ ਰਚ ਕੇ ਰੰਗੀਲੀ ਦੁਨੀਆ।'

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਜਸ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾਕੂ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਮਧੋ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ, ਇਕੱਲੀ ਨੇ ਹੀ, ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਡਾਕੂ ਉਸ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਚੁੱਕਣ ਲਗੇ ਸਨ। ਸਿੰਘੂਆ ਦੀ ਕੰਵਾਰੀ ਕੁੜੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਸੀ। ਕਿ ਉਸਨੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥੀਂ ਬੰਦੂਕਦਾਰੀ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹੱਤਨਾ ਡਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਬਾਕੀ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਜੀ ਹੋਰ ਗਾਈ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਫਟਕ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਤੂਸ ਸੀ ਨਗਾਤਾ ਵੱਖੀਓਂ ।
 ਧੂੰਆਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਨਾ ਥਿਆਵੇ ਅੱਖੀਓਂ ।
 ਦੂਜੀ ਮਾਰ ਵਿਚ ਦੀ ਟਪਾਤੀ ਲੱਤ ਦੇ ।
 ਭਿੱਜ ਗੇ ਤਮਾਮ ਲੀੜੇ ਨਾਲ ਰੱਤ ਦੇ ।
 ਤਾਂਜੀ ਵਾਰੀ ਆਗੀ ਆ ਖੜੀ ਨੂੰ ਘੇਰਨੀ ।
 ਪਰ ਬੁਰੀ ਹੁੰਦੀ ਐ ਫਟਕ ਸ਼ੇਰਨੀ ।
 ਲਗਾ ਗੋਲੀ ਤੀਸਰੀ ਚਲੋਣ ਭਰ ਕੇ ।
 ਜਾ ਪੀ ਹਰਨਾਮ ਕੁਰ ਝੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ।
 ਕੈਂਠੇ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਝੜਾਤਾ ਕੇੜਾ ਸੀ ।
 ਜਾ ਪਿਆ ਜਮੀਨ ਉੱਤੇ ਖਾ ਕੇ ਗੋੜਾ ਜੀ ।
 ਦੇ ਕੇ ਗੂਠਾ ਗਲ ਉੱਤੇ ਬਹਿਗੀ ਹਿੱਕ ਦੇ,
 ਏਨੇ ਹੱਥ ਦੇਖੇ ਨੀ ਮਾਟਿਆਰ ਇੱਕ ਦੇ ।
 ਬੁਰੀਆਂ ਬਰਾੜਾਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਕੀਆਂ ।
 ਮਾਰ ਮਾਰ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਉਡਾਈਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ।
 ਬਾਬੂ ਦੀ ਦਰੜ ਦਿਤੇ ਮੋਠ ਕੋਰੜ ।
 ਲਗ ਪਿਆ ਵਜਣ ਨਾਲ ਸਿੰਹ ਦਾ ਘੋਰੜ ।

ਇਕ ਲੜਕੀ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਵੇਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਿਆਰੀ ਥਾਂ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ⁵⁴ ਸਾਧੀ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾ ਹੈ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਮੁਹੱਬੇ ਜ਼ਮੀਨ ਇਨਾਮ ਵੀ ਦਿਤੀ ਸੀ।

59. ਰਾਮਣ ਘੁਮਿਆਰ (1938 ਈ.)

‘ਰਾਮਣ ਘੁਮਿਆਰ’ ਅਜੇ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਜੇਠੇ ਚੱਲੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਠਾਣਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਪਾਇਸਤਾਨ ਜਾਣ ਤੋਂ 9 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਡਾਕੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਕੁੱਲ 40 ਕ ਸ਼ੇਰ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਕੰਦ, ਦੋ ਭਾਗ, ਝੋੜ ਆਦਿ ਛੇ ਵਰਤੋਂ ਹੋਏ ਹਨ, ਛੇਦ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਦੋਹਰਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਮਣ ਘੁਮਿਆਰ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾਕੂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਅਜੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਰਾਮਣ ਘੁਮਿਆਰ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਚਮਕਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਮਣ ਘੁਮਿਆਰ ਪਿੰਡ ਲੱਲੇ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

60. ਰਾਮ ਕੌਰ (1940 ਈ.)

‘ਰਾਮ ਕੌਰ’ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ‘ਕੋਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ’ ਵੀ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 1940 ਈ. ਤੇ ਕਰੀਬ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 27 ਛੇਦ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਛੇਦ ਮੁਕੰਦ, ਕਬਿੱਤ, ਦੋ ਭਾਗ ਛੇਦ ਵਰਤੋਂ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਅਜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦਾ ਖਰੜਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੋਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ‘ਰਾਮ ਕੌਰ’ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਈਂਦਾਸ, ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਇਕਹਿਰੀ ਗੋਂਦ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਫਲੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅੰਤਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਠਾਨੀ ਨੇ ਪੈਸਿਆ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਮੁਕਲਾਵਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੁਆਈ ਕੋਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਾਮ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਸੱਸ ਜੁਆਈ ਨੂੰ ਖੀਰ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਮ ਕੌਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਨਤ ਨਾਲ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸੱਸ ਆਪਣੇ ਜੁਆਈ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਹੱਦ ਪਾਪ ਦਾ ਕਮਾ ਤੀ ਜਗ ਤੇ।’ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਰਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਭੈਣੇ ਸੁਫਨੇ ਵਾਹੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੁਖਾਤ ਦਾ ਖਦਸਾ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਡਿੱਗ ਪੀ ਲਟੈਣ ਆਪਣੇ ਚੌਖਾਰੇ ਦੀ। ਹੇਠ ਆਗੀ ਟੋਟਣੀ ਪਰੋਹਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੀ।
ਕਿਸੇ ਬੀਆਬਾਨ ਉਜਾੜਾਂ ਨੀ। ਜੂਸਫ ਕਨਿਆਨਾ ਘੋਰ ਲਿਆ ਬਘਿਆੜਾਂ ਨੀ।
ਚਾਰ ਸੱਪ ਉਂਡਣੇ ਸੁਨੈਹਰੀ ਰੰਗ ਨੀ। ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਕੋਹਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਡੰਗ ਨੀ।
ਖੂਨ ਦੇ ਖੇਪਰ ਜੋਗਣਾਂ ਭਰਾਗੀਆਂ। ਜਾਣੋ ਮੇਰੇ ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਚੜੇਲਾਂ ਖਾਗੀਆਂ।
ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਨਾਵਟੀ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੌਕ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਲੋਕ ਕੈਂਦੇ ਲੱਖ ਕਵੀਸਰਾ ਦਾ ਮਸਲਾ । ਸੱਚ ਪੁੱਛੇ ਚੰਗਾ ਨੀ ਬੁੜੀ ਦਾ ਅਸਲਾ ।

ਕਿਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਚੁਭਵੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਸ ਨੇ ਰਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾ ਬਾਪ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹਲੂ ਵਿਚ ਪੀੜ ਦਿਤਾ । ਪੁਲਸ ਕੋਲ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੇਵਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਾਤਰ ਹੈ ।

61. ਭੂੜ ਬਹਾਦਰ (1948 ਈ.)

ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ 1947 ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਵਿਰਤਾਂਤ ਇਸ ਲਹੂ ਕਿੱਸੇ ਵਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ । 'ਭੂੜ ਬਹਾਦਰ' ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 25 ਅਕਤੂਬਰ 1948 ਈ. ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਣਾ ਕੇ ਵੇਜਿਆ । ਇਹ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਕਵੀਸਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਕੁਲ 31 ਛੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ, ਤਰਜ, ਬੈਂਤ, ਮੁਕੰਦ ਬੈਂਤ ਤੇ ਭੂੜਾ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਕਵੀਸਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਛੰਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦੋਹਰੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗ ਹਨ । ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਡੱਬਵਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦੇ ਭੂੜ ਜੇਲ 11 ਮੁਲੇਮਾਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਸਨੋਈ ਸਰਦਾਰ ਧਰਮ ਭਰਾ ਬਣ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਬੋਹਰ ਲੰਘ ਕੇ ਨਹਿਰ ਤੋੜ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਚਿੱਠੇ ਭੂੜ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਜਲਮ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਜੋ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਬੜਾ ਦਰਦਨਾਕ ਤੇ ਕੜਬਾ ਹੈ :

ਛਾਤੀਆਂ ਤੇ ਟਕੂਏ ਮਾਰੇ ਪਾੜਤੀਆਂ ਵੱਖੀਆਂ ਜੀ,
ਆ ਗਿਆ ਵੇਲਾ ਆਖਰ ਦਾ,
ਮੀਟ ਗਿਆ ਅੱਖੀਆਂ ਜੀ ।
ਬਾਬਲਾ ਕਿਉਂ ਛੱਡੀ ਜਾਂਦਾ, ਲਾਡਲੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜੀ ।
ਵਿੱਤ ਤੇ ਪਰ ਲਿਟਗੀ ਪੁੱਤਰੀ, ਲਿਬੜਗੇ ਝੱਗੇ ਜੀ ।
ਵੇਖੀ ਜਿੰਦ ਪਿਉਂ ਦੀ ਨਿਕਲਦੀ, ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜੀ ।
ਜੁਲਮਾਂ ਦੇ ਬੰਦਲ ਆ ਗੇ ਘਟਾ ਵਸ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਜੀ ।
ਥਾਂਵਾਂ ਵਿਚ ਤੜਫੀ ਜਾਂਦੇ, ਲੜਕੀਆਂ ਲੜਕੇ ਜੀ ।
ਸੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਟੰਗਣੇ ਪਾਪੀ, ਮਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਤ ਫੜਕੇ ਜੀ ।
ਪੱਥਰੋਂ ਦਿਲ ਕਰੜੇ ਹੋਗੇ, 'ਕਾਲੀ ਡੁੱਬ ਜਾਣਿਆਂ ਦੇ ।
ਲਹੂ ਦੀ ਨੈਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ, ਰੁੜਦੇ ਧੜ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ।

ਇਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਾਜਪੁਤਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਧਾੜਵੀ ਚੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਫੁਡਾਉਣ ਲਈ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਫਰਿਆਦ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸਰਦਾਰ ਕੋਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਸ਼ੋਰ ਹਜ਼ੂਰ ਸਿੰਘ ਧਾੜਵੀ ਨੂੰ ਗੱਲੀ ਨਾਲ ਜਖਮ ਕਰਕੇ, ਲੜਕੀ ਫੁਡਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਿਆਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਸੀਤੀ ਵਿਆਹੀ ਬਾਬੂ ਰਜਬ

ਅਲੀ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਭੈਣ ਬਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਨਾ ਨੀ ਕਾਕੀ ਡੋਲ ਨਾ ਭਰੇ ਵੇ ਨੈਣ ਤੂੰ । ਕੌਲ ਸਿਉਂ ਹਜ਼ੂਰੇ ਦੀ ਧਰਮ ਭੈਣ ਤੂੰ ।

ਇਕੋ 'ਵਾਜ਼ ਨਿਕਲੀ ਤਮਾਮ ਨਗਰੋਂ' । ਸਾਡੀ ਧੀ ਤੂੰ ਬਾਬੂ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਮਗਰੋਂ ।

ਤੇਰਾ ਤਾਇਆ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਭਾਈ ਆ । ਇਕੋ ਬਾਲੀ ਖਾ ਕੇ ਪਗੜੀ ਵਟਾਈ ਆ ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ।

6. ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

62. ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ)

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ (1947 ਈ.) ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਚੋਲੇ ਜਗਮੋਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗਸਤ, 1979 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ⁵⁵ ਕੀਤੀ । ਬੱਤੀ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਲਘੁ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦੋਹਰਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਬਿੱਤ, ਢਾਈਆ, ਡਿਓਂਦਾ, ਤਰਜ਼ ਦੌਤਾਰਾ, ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

'ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕਵੀਸ਼ਰਾ ਨੂੰ, ਬਹੁਤ ਟੁੰਬਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਵਾਨੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ' ਨੂੰ ਛੰਦ ਬੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕੁ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹਨ ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਗੰਢ ਇਕਹਿਰੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਦੀ ਮੌਤ, ਸਾਫਰਸ ਦਾ ਕਤਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਸੀ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਰਜ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬੰਬ ਸੁਟਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਲੋਂ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਕੇ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਕਿਲ੍ਹਾ ਨਾ ਚਤੋੜ ਜੈਸਾ, ਕੌਲ ਨਾ ਭਦੋੜ ਜੈਸਾ,

ਡਾਕੂ ਜਿਉਣ ਮੌੜ ਜੈਸਾ, ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਹੋਣਾ ਨੀ ।

ਸੂਰਮਾ ਨਾ ਸ਼ੇਰ ਜਿਹਾ, ਭੰਡਾਰੀ ਨਾ ਕੁਬੇਰ ਜਿਹਾ,

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਿਉਂ ਦਲੇਰ ਜਿਹਾ, ਦਲੇਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਨੀ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਬੁਰੀ ਨੀਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ । ਉਹ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਸਖਤ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਬਰੀ ਨੀਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ, ਪੌਂਦਾ ਗਲੇ ਜੰਜੀਰ ।

ਤਿੰਨ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਕਰਤਾ ਲੀਰੋ ਲੀਰ ।

ਗੋਰੇ ਲੁੱਟ ਕੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਲੈ ਗੇ ਹਿੰਦ ਦੇ,

ਅਸੀਂ ਜਿੱਤੇ ਸੀ ਜਰਮਨਾਂ ਤੋਂ ਜਿੰਦ ਦੇ,

ਸਹੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਜੁਲਮ ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਦੇ,

ਨੀਤ ਖੋਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਮੁਲਕ ਸਤ ਗਿਆ।

ਏਥੇ ਆਇਆ ਪਾਪੀ ਜਦੋਂ ਦਾ ਨਚੌੜੀ ਰੱਤ ਗਿਆ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਭੈ ਦਾ ਜੋ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਹੁਤ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ :

ਪੈ ਗਿਆ ਸੋਗ ਬੰਗਲਿਆਂ ਮੇਂ, ਅੜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਲੋਣ ਨਾ ਮੇਜ,

ਗੋਟ ਨੂੰ ਜੰਦਰੇ, ਹਾੜ ਨੂੰ ਅੰਦਰੇ, ਸੜਕ ਤੇ ਪੈਹਰੇ, ਕਹਿਣ ਦੜ ਵਟ ਲਓ।

ਭੇਜੇ ਤਾਰ ਵਾਇਸ਼ ਰਾਏ ਜੀ, ਨਵੇਂ ਉੱਠੇ ਛੋਹਰੇ, ਮਾਰਤੇ ਗੋਰੇ,

ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਦੇ, ਛਾਉਣੀਆਂ ਪੱਟ ਲਓ।

7. ਫੁਟਕਲ

63. ਪ੍ਰੇਮ ਦੇਵੀ

‘ਪ੍ਰੇਮ ਦੇਵੀ’ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੰਤਤ ਭਾਤੁ ਹਾਮ, ਸਰਦਾਰ ਪਤ, ਤਹਿਸੀਲ ਹਨੂਮਾਨ ਗੜ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਕੋਲ ਦਸੀਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਇਸ ਰਚਣਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

64. ਪਿੰਗਲ

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਅਣਛਪੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖਰੜਾ ਨਵੀਸ਼ਰ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਗਿੰਦੜਬਾਹਾ ਕੋਲ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਗਲ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਬਿੱਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਮਾਤਰ ਗਣ ਸਾਰੇ ਪੰਜ ਹੈਂ ਸਮਾਰ ਵਿਚ,

ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਮੱਤ ਮੈਂ ਸੁਣਾਵਾਂ ਕੁੱਲ ਚਾਤਰਾਂ।

ਟਗਣ ਠਗਣ ਔਰ ਡਗਣ ਢਗਣ ਚਾਰੇ,

ਆਖਰੀ ਠਗਣ ਦੇ ਬਤਾਓਂ ਕਰ ਕਾਤਰਾਂ।

ਟਗਣ ਦੇ ਠੀਕ ਪੰਜ ਠਗਣ ਡਗਣ ਚਾਰ,

ਢਗਣ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਠਗਣ ਦੇ ਕੁ ਮਾਤਰਾਂ।

ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਆਵੇ ਪਿੰਗਲ ਸਮਝ ਵਿਚ,

ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਰਚਤਾ ਕਬਿੱਤ ਚੇਲਿਆਂ ਖਾਤਰਾਂ।

65. ਉਜਾੜਾ (1947 ਈ.)

‘ਉਜਾੜਾ’ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ 1947 ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਦੇਸ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਤੇ ਕਤਲਿਆਮ ਦੀ ਦਰਦ ਫਰੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀਹਰਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਚਰਣ ਹਨ। ਇਸੇ ਬੰਦ ਵਿਚ 16 ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ 24 ਚਰਣ ਹਨ। ਉਜਾੜਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਾਰੰਤੀ ਨਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪਕਾਸਿਤ ਹੋਈ, ਇਸਦੇ 37 ਬੰਦ ਅਤੇ 56 ਪੰਨੇ ਹਨ।

66. ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਖਰੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਪਾਸ

ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

67. ਪੱਤਲ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ 'ਪੱਤਲ' ਵੀ ਛਪੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਜਗਮੇਲ ਜਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਪਾਸ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਜੇਵ' ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੀਤ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ, ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਮਾਲਾ ਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ 'ਪੱਤਲ' ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤਿ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ :

ਕਰ ਕੇ ਦਲੀਲ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਨਾਰਾਂ ਨੇ। ਬੰਨਤੀ ਪੱਤਲ ਬੈਠ ਕੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੇ।

ਜੰਨ ਨਾ ਛਡਾਈ ਤਾਂ ਕਰਨ ਹਾਨੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਠਾਤਾ ਜਾਨੀਆਂ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਪੱਤਲ ਵਿਚ ਅਸਲੀਲ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

68. ਨੌਕਰ ਦੀ ਨਾਰ

ਬਾਬੂ ਜੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਜੇ ਅਣਛਪੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਕਿਸੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਪਾਸ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

69. ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਬਿੱਤ

ਇਹ ਅਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਤੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਕਬਿੱਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਨਹਿਰ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਜੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਭਰਪੂਰ ਅਦਾ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਚੜ੍ਹਨਾ ਜੇ ਰੇਲ ਪੈਹਲਾਂ ਪੌਹੁੰਚੀਏ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ,

ਜੰਨ ਜਾ ਕੇ ਲੜ੍ਹਣਾ ਮਕਾਨ ਜਾ ਕੇ ਗੋਣਾ ਨਾ।

ਲਾਡ ਨਾਲ ਬੇਟੀ ਮਲਾਈ ਖੁਆਕੇ ਪਾਲੀਏ ਨਾ,

ਪੁੱਤ ਖਾਵੇ ਮੱਖਣੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਹਟੋਣਾ ਨਾ।

ਨਿਤ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਪੱਟਣ ਘਰਾਂ ਵਸਦਿਆਂ ਨੂੰ,

ਲੈਂਦੀ ਹੋਵੇ ਸ਼ਰਮ ਪਰਾਣ ਦੋਣੋਂ ਭੋਣਾਂ ਨਾ।

ਭੀੜ ਬਣੀ ਵੇਲੇ ਜੇ ਮਿੱਤਰ ਨ ਮਦੱਤ ਦੇਵੇ,

ਰਜਬ ਅਲੀ ਓਸ ਸੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਸੁੱਕਾ ਪੋਣਾ ਨਾ।

70. ਗਣਨਾ ਦੇ ਛੰਦ

ਇਹ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਛੰਦ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਘੁ ਆਯਾਤ ਦੇ ਇਹ ਛੰਦ ਅਣਛਪੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਇਕ ਬਾਣੀਆਂ ਸੂਦ ਸੁਨਿਆਰ ਤੀਜਾ, ਮਹਿੰਗੇ ਧੀ ਦੇ ਵੇਚਦੇ ਹੱਡ ਤਿੰਨੇ।

ਸਹੁਰੇ ਨਾਨਕੇ ਤੇ ਜਿਥੇ ਭੈਣ ਵਿਆਹੀ, ਹੋਰ ਕੂੜ ਤੇ ਠੀਕ ਸਰਬੰਧ ਤਿੰਨੇ।

ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਰਾਖਾ ਬਿੰਡਾ ਬਾਲ ਕੁੱਤਾ, ਤੇ ਕਾਗਲਾ ਪਾਉਣਗੇ ਡੰਡ ਛੀਏ।

ਵਾਲਦੈਨ, ਹਕੀਮ ਤੇ ਨਾਰ ਨੌਕਰ, ਮਿੱਤਰ ਪੀਰ ਲੈਂਦੇ ਦੁੱਖ ਵੰਡ ਛੀਏ।

ਸ਼ੇਰ ਸੂਰਮਾਂ ਨਾਗ ਸੰਸਾਰ ਬਿੱਛੂ, ਬਾਜ਼ ਹਰਖ ਕੇ ਕਰਨ ਨਾ ਕੇਡ ਛੀਏ।

71. ਸੇਹਰਾ

ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਤੇ ਲਘੂ ਆਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਝਲਕ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਪ੍ਰੋ. ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਨਾਈ ਧੋਈ ਹੋ ਰਹੀ ਜੀ, ਮਲਦੀਆਂ ਵੱਟਣਾ,
ਅਤਰ ਤੇਲ ਸੱਟਣਾ,
ਵਾਰਣ ਵਾਰਿਓ, ਉਤਾਰਿਓ ਖਾਰਿਓ,
ਚੱਪਣੀਆਂ ਭੰਨ ਕੇ, ਜੁਆਨ ਜੰਝ ਚੜ੍ਹਿਆ।
ਸੇਹਰਾ ਬੰਨਤਾ ਮਾਲਣ ਨੇ, ਮੱਥੇ ਪਰ ਸੋਹਦਾ, ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਦਾ,
ਸੁੱਚਾ ਲਾ ਗੋਟਾ, ਜਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ।
ਆ ਗਈ ਖਲਕਤ ਦੇਖਣ ਨੂੰ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਗਾਨਾ,
ਦਰਸ਼ਨੀ ਜੁਆਨ, ਸੋਹਣਿਆਂ ਬਾਹਲਿਆ।
ਰੁਮਾਲਾਂ ਵਾਲਿਆ, ਬੜਾ ਰੂਪ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਹੁਸਨ ਬਥੇਰਾ।
ਲੱਗੇ ਨਜ਼ਰ ਵਿਆਂਦੜ ਨੂੰ, ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ ਚਮਕੇ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਦਮਕੇ,
ਮਾਰਦੀ ਛਮਕਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਚਮਕਾਂ।

72. ਇਸ਼ਕ ਮੁਸ਼ਕ ਦੇ ਛੰਦ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਇਹ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਤੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਛੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਅਲਪ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਖਰੜੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਪਾਸ ਹਨ।

73. ਕੋਕ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਇਹ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਛੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ;

ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਮਿਰਗ ਨੈਣੀਆਂ।
ਕੱਟ ਜਾਣ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਛੈਣੀਆਂ।
ਜਿਹੜੇ ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਦਾਮ ਦੀ।
ਦੇਖ ਨੀਦ ਸੋਣ ਦਿੰਦੇ ਨਾ ਆਰਾਮ ਦੀ।

74. ਚਾਹ ਤੇ ਲੱਸੀ ਦਾ ਝਗੜਾ

ਇਹ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਤੇ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਝਗੜਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

75. ਲੰਡੇ ਤੇ ਮੀਣੇ ਦਾ ਝਗੜਾ

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਤੇ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਖਰੜਾ ਕਵੀਸਰ ਜਗਮੋਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

76. ਤਲਬਣ ਦਾ ਜੰਗ

ਇਹ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖਰੜਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਇੱਧਰਲੇ ਕਿਸੇ ਕਵੀਸਰ ਕੋਲ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

77. ਸਾਹੋਕੇ ਬਾਰੇ ਛੰਦ (1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ)

ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਕ੍ਰਮੀ ਸਾਹੋਕੇ ਬਾਰੇ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਕੇ ਕਵੀਸਰੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਕਵੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਵੱਟੇ ਛੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਛੰਦ ਅਜੇ ਤਕ ਅਣਛਪੇ ਤੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀ-ਪੂਰਬਕ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

78. ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਛੰਦ (1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ)

ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਕਈ ਖੂਬਸੂਰਤ ਛੰਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੇ ਹਨ। ਇਹ ਛੰਦ ਅੱਡ ਅੱਡ ਚੇਲਿਆਂ ਕੋਲ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

79. ਸੁੱਤਾ ਜਾਗ ਕਿਸਾਨਾ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਗਮੋਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾ ਹੇਠ ਛਾਪਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਛੰਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਬਾਬੂ ਜੀ' ਆਇਆ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਸੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ ਸਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

ਲਾਲਾਂ ਵਰਗੇ ਚੇਹਰੇ ਮਸਤਕ ਦਗਣ ਗੁਲਾਬੀ ਜੇ।
ਦਾਣਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਡ ਵਰਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਜੇ।
ਰੂਸ ਅਮਰੀਕਾ ਇਟਲੀ ਜਰਮਣ ਕਰਗੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ।
ਇਕ ਕਿੱਲੇ ਚੋਂ ਰਹਿਣ ਝਾੜਦੇ, ਕਣਕ ਪੈਂਹਠ ਮਣ ਪੱਕੀ।
ਜਿਸ ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਤੂੰ ਵੀ ਉਹ ਅਪਣਾ ਲਾ।
ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਬਲ ਪਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾ ਲਾ।

80. ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ (1965 ਈ.)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਛੰਦ ਇਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਕਵੀਸਰ ਜਗਮੋਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ

ਲੁਹਾਰਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਤੋਂ 1965 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 16 ਪੰਨੇ ਹਨ।

81. ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਵਿਵਹ ਪੱਖੀ ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ ਇਸ ਦੇ ਚੋਲਿਆ ਦੇ ਪਾਸ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿੱਧੀ ਨਾਲ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕਰ ਕੇ ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਸੁਣੋਂ ਸ਼ਕੀਨੋਂ ਸ਼ੋਕ ਸੇ, ਪੈਣਾ ਨਹੀਂ ਫਸਾਦ।
ਹਰ ਗੁਣ ਮੇਂ ਮਿਲਤਾ ਨਹੀਂ, ਸ਼ੈਰੀ ਜੇਡ ਸਵਾਦ॥
ਸ਼ਹੀਦੀ-ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ—ਰਜਬ ਅਲੀ)
2. ਰਜਬ ਅਲੀ ਖਾਨ ਐਸ ਆਦਿ ਦੇ ਕਬਿੱਤ ਸਣੇ, ਯਾਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੱਚੀਸ ਛੰਦ ਰਚ ਤੇ।
(ਹੀਰ-ਰਜਬ ਅਲੀ)
3. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, 'ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ', ਪਟਿਆਲਾ, 1968.
4. ਰਜਬ ਅਲੀ, 'ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ', ਪ੍ਰਕਾ. ਜਗਮੋਲ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਬਾਜਕ, ਬਠਿੰਡਾ, 1954 ਈ.
5. ਪੂਰਨ ਚੰਦ, 'ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ।
6. ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ।
7. ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ, 'ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ', ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਹੱਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ।
8. ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ, 'ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ।
9. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, 'ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ', (ਹੱਥ ਲਿਖਤ)।
10. ਗੋਭਰ ਭੁੰਡ ਫਰੋਲਦੇ, ਭੰਵਰ ਲੈਣ ਫੁੱਲ ਸੂਗ।
ਜੋਹਰੀ ਕਦਰ ਪਛਾਣੇ, ਹੈ ਮਾਣਕ ਕੇ ਮੂੰਗ।
(ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ-ਰਜਬ ਅਲੀ)
11. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ-ਕੋਸ਼', ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ 827.
12. ਤੇਰਵਾਂ ਬਰਸ ਕੱਟ ਲੋ ਬਰਾਟ ਦੇ, ਮਲਕ ਪੰਚ ਲ 'ਚ। (ਵਿਰਾਟ ਪਰਵ-ਰਜਬ ਅਲੀ)
13. ਰਜਬ ਅਲੀ, ਬਾਬੂ, 'ਸਾਕਾ ਜੰਗ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ', ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਜਗਮੋਲ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਬਾਜਕ, ਬਠਿੰਡਾ, 1979 ਈ.।
14. 'ਸਾਕਾ ਚਮਕੌਰ' ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਸ਼ਰ ਇਹ ਹਨ : ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਦਲ ਆਦਿ।
15. ਰਜਬ ਅਲੀ, 'ਸ਼ਹੀਦੀ-ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ', ਪ੍ਰਕਾ. ਜਗਮੋਲ ਸਿੰਘ, ਬਾਜਕ, ਬਠਿੰਡਾ, 1979 ਈ., ਪੰਨੇ 24.
16. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, 'ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ', ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ।
17. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, 'ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ', ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 162.

18. ਖਾੜੀ ਖਾਨ, 'ਮੁੰਤਖਬਲ-ਲੁਬਾਬ', ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, ਪੰਨਾ 766.
19. ਜਿਵੇਂ ਲਿਖੇ ਕਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਮੈਂ ਜੀ, ਦਸਾਂ ਹਾਲ ਮੈਂ ਆਲ ਇਮਰਾਕ ਦੇ ਜੀ।
(ਹਜਰਤ ਈਸਾ ਮਸੀਹ-ਰਜਬ ਅਲੀ)
20. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਚੋਲੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ।
21. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਲੋਂ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖਤ ਅਨੁਸਾਰ।
22. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ, 'ਕੋਲਾਂ ਸਾਹਣੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ', ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਕ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਬਾਜਕ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ, 1978 ਈ. ਪੰਨੇ 28.
23. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, 'ਬੋਲੀਆਂ ਸਾਹਣੀ ਕੋਲਾਂ ਤੇ ਸੇਠ ਬੀਜਾ', ਦੀ ਖਾਲਸਾ ਬੁੱਕ ਏਜੰਸੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1927, ਪੰਨੇ 24.
24. ਨੰਦ ਸਿੰਘ, 'ਸਾਹਣੀ ਕੋਲਾਂ ਤੇ ਸੇਠ ਬੀਜਾ', ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ, (50 ਕੁ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ), ਪੰਨੇ 88.
25. ਰਾਮ ਚੰਦ, 'ਸਾਹਣੀ ਕੋਲਾਂ ਤੇ ਸੇਠ ਬੀਜਾ', ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਬਾਲਾ-ਸ਼ਹਿਰ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ, ਪੰਨੇ 38.
26. ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ, 'ਸਾਹਣੀ ਕੋਲਾਂ ਤੇ ਸੇਠ ਬੀਜਾ', ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ, ਪੰਨੇ 38.
27. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮੁਵਾਲੀਆ, 'ਕੋਲਾਂ ਭਗਤਣੀ', ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963, ਪੰਨੇ 58.
28. ਠਾਕੁਰ ਚੰਦ ਸ਼ਰਮਾ, 'ਸਾਹਣੀ ਕੋਲਾਂ', ਮੈਸਰਜ ਕਵੀ ਰਾਮ ਕੁਲਵੰਤ ਰਾਏ, ਮੰਡੀ ਲਹਿਰਾ-ਗਾਗਾ, ਸੰਗਰੂਰ, 1958 ਈ.
29. ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ, 'ਸਤਵੰਤੀ ਕੋਲਾਂ-ਸੇਠ ਬੀਜਾ', ਭਾਈ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962, ਪੰਨੇ 36.
30. ਆਸੀ ਨਠਿਆਰੀ ਜਾਤ ਦੀ, ਤੇ ਆਸੀ ਨਾਂ ਨੈਣ।
ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ, ਪੈਂਦ ਮਹੱਲਾ ਕਹੈਣ।
(ਪੈਂਦ ਕਾ ਮਹੱਲਾ-ਰਜਬ-ਅਲੀ)
31. ਟੋਟ ਰਹੇ ਨਾ ਸੱਚੇ ਦੀ ਓਟ ਤੱਕ ਲੀ।
ਕਹੇ ਜਗਮੇਲ ਦੇ ਕਲਮ ਚੱਕ ਲੀ।
(ਪੈਂਦ ਕਾ ਮਹੱਲਾ-ਰਜਬ ਅਲੀ)
32. ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ।
33. ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, 'ਮਾਰ ਮੁਕਾਓ ਮਿੱਤਰ ਮਾਰ ਤੇ ਵਿਸਵਾਸ ਘਾਤੀ ਚੀਨ ਨੂੰ', ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ, ਪੰਨੇ 12.
34. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ, 'ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ', ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼,
35. ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ, 'ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ', ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1973.
36. ਪਾਲੀ ਸਿੰਘ, 'ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ', ਨਿਉ ਸਟੇਂਡਰਡ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ-7, ਮਿਤੀ ਹੀਨ।
37. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, 'ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ।
38. ਰਜਬ ਅਲੀ, 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ', ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ-ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ, ਪੰਨੇ 26.
39. ਮਾਨ ਸਿੰਘ, 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ', ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਇਸ ਦਾ ਖਰੜਾ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਪਿੰਡ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਚ ਹੈ।

40. ਸੇਰ ਸਿੰਘ ਤਖਤੂਪੁਰਾ, 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ', ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਮੋਗਾ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ, ਪੰਨੇ 62.
41. ਦੌਲਤ ਰਾਮ (ਸਿੰਘ), 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਸਮਾਹ ਵਾਲਾ', ਮੋਹਰ ਰਿੰਘ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ, ਪੰਨੇ 72.
42. ਚਾਨਣ ਰਾਮ, 'ਬੋਲੀਆਂ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਡਾਕੂ ਦੀਆਂ', ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ, ਪੰਨੇ 16.
43. ਛੱਤੂ ਸਿੰਘ, 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ', ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀ-ਹੀਨ, ਪੰਨੇ 16.
44. ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ', ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਲੰਮੇ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ 1978, ਪੰਨੇ 76.
45. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਚਮਕ, 'ਬੋਲੀਆਂ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ', ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ, ਪੰਨੇ 16.
46. ਹੀਟਾ ਦੀਨ, 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ', ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ, ਪੰਨੇ-16.
47. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ', (ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ) ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ, ਪੰਨੇ 16.
48. ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ, 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ, ਸੂਰਮਾ', ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ।
49. ਰਜਬ ਅਲੀ, 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ', (ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ), ਜੀ. ਐਸ. ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਚੌਕ ਸੰਤੀ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ, ਪੰਨੇ 55.
50. ਮਾਰਚ 7, 1985 ਨੂੰ ਬਠਿੰਡੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਗੱਲ ਬਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ।
51. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ।
52. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖਤ ਅਨੁਸਾਰ।
53. ਕਵੀਸ਼ਰ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੰਗ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।
54. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ, 'ਸ਼ਹੀਦੀ-ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ', ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਬਾਜਕ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ, 1979, ਪੰਨੇ 40.
55. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ, 'ਸੁੱਤਾ ਜਾਗ ਕਿਸਾਨਾਂ', ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਕਵੀਸ਼ਰ ਖੁਦ, ਸ ਹੋਕੇ, ਮੋਗਾ, ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ, ਪੰਨੇ 12.

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਅਧਿਐਨ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗਿਣਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਤੇ ਵਿਧਵਪੱਖੀ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਾ ਭਾਗਾਂ ਵੰਡਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਭਾਗ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਵਿਲੱਖਣ, ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਪੱਕਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਸਤਰੰਗੀ ਪੰਘੜੀ ਪਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਹਿਆ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਸੋਦਾਈ ਹੈ, ਨਫਰਤ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦੇਸ਼, ਧਰਮ, ਜਾਤੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਗਲਵਕਤੀ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਲਾਮ ਦੀ ਦੂਜੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਸਲੀ-ਲਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੱਤੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਇਰ ਸਭ ਦਾ ਸਾਝਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ-ਮਾਨ ਲੋਕ ਉਸੇ ਸਾਇਰ ਨੂੰ ਸਿਆਣਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਇਸਲਾਮ ਆਦਿ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇ :

ਸਿਆਣੇ ਸਿਆਣਾ ਸਮਝਣ ਉਹਨੂੰ ਜੀ,
ਜੇਹੜਾ ਸਾਇਰ ਨਜ਼ਮ ਬਣਾਵੇ ਸਾਂਝੀ, ਸੁਨਣ ਤਿੰਨ ਕੌਮਾਂ ।
(ਸੁੱਖ ਉਰੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰੋਂ)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਟੇਕ ਲੋਕ-ਸੂਝ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰੂੜੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਸੂਝ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਸਾਂਸੀਅਤ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਕਾਵੇਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਾਵਿ-ਮਨ ਪਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਦੀਵਾਨਿਆ ਵਾਂਗ ਜੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਛੇਦ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਧੀਆ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਿਤਾਰਮੰਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ

ਜੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਆਧੁਨਿਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੋਕਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਆਦਾ ਉਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ 81 ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਲਿਖੇ।

1. ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਪਰ ਅਤਿਅੰਤ ਪੱਕਾ ਰੰਗ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਤਿਰਕੂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਉੱਡਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਰਕੂ ਕਤਲਿਆਮ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਖਰਿਆ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ (1894-1979 ਈ.) ਤੇ ਰਚਨਾਕਾਲ (1914-79 ਈ.) ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਬੜਾ ਜੋਰ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਏਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਦਸ ਦੇ ਵਟਵਾਰੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਰਕੂ ਕਤਲਿਆਮ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਸਾਡੇ ਦਿੱਤ, ਲੋਥਾ ਨਾਲ ਛੱਪੜ, ਨਹਿਰਾਂ ਤੇ ਦਰਿਆ ਭਰ ਦਿੱਤੇ, ਸਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਾਸ ਖਤਮ ਨ ਹੋਇਆ। ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਆਪ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਨਹਿਰਕੂ ਉਲਾਰ ਤੇ ਮਲਾਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਕਠਨ ਅਯਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਇਸ ਕਠਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਦੀ ਹੈ। ਤੀਜਾ, ਬਾਬੂ ਜੀ ਇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਵਸਥਾਪਿਤ ਮੁਲਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਹਿਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਬੱਤੀ ਸਾਲ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਕੀ ਪੱਤੀ-ਬਧਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਮਾਨਵ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚਲਾ ਪਿਆਰ ਮਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਘੜਾ ਸਾਬਤ ਤੇ ਫਿਰ ਕਰਿਆ ਰਿਹਾ? ਜੇ ਅਸੀਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਾਰਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ, ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਬਤ ਨੂੰ ਫਿਰਕੂ ਪਸਾਰਾ ਘੱਟ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਕ ਜੀਵੰਤ ਰੂਪ

ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਤੀਜਾ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਉਸਤਾਦ ਇੱਕ ਸਿੱਖ-ਕਵੀਸ਼ਰ (ਮਾਨ ਸਿੰਘ) ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੌਥਾ, ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਨੇ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸਿਰਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਕੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸਗੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਪੰਜਵਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਨਾਲ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਸੀ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇੰਨੇ ਵਿਸਤਾਰ, ਅਪਣੱਤ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਏਨੀ ਵਧੀਆ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਹ ਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਰ ਕੱਢ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਖੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਸਾਫ਼, ਦਿਮਾਗ ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬੁੱਧ ਚੇਤਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਅਡੋਲ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਨਵ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਦਿਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਿਆਰ ਹੀ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੇਸ਼, ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਉੱਠ ਕੇ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਖਲਕ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਦਾ ਮਰਜ਼ੀ-ਵੱਡਾ ਸੀ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਮੌਮਨ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਠਾਰਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੱਤ ਅੱਠ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਛੰਦਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਵੀ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿਬੱਧ ਹੋਣਾ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਤੇ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 'ਜੰਗ ਮਰਾਝ' ਵਿਚ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਜੰਗ ਨੂੰ ਬਹੁਤਰ ਕਲਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਇਸ ਜੁਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ

ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗੁਰ-ਕੀਰਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਰਬ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੇ, ਕੋਮਲ ਚਰਨ ਵਾਲੇ,
ਗੱਲ ਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਰੇਸ਼ ਗੁਰ ।
ਛਾਟਵੇਂ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ, ਤੇ ਧਨੁਖ ਤੀਰ ਵਾਲੇ,
ਮੋਹਣੀ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲੇ, ਚੰਦ ਜੈਸੇ ਫੇਸ ਗੁਰ ।
ਗੁਰ ਪੰਜਾਂ ਕੱਕਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਤੇ ਕਰਾਰਾਂ ਪੱਕਿਆਂ ਵਾਲੇ,
ਕੰਮ ਅਣਥੱਕਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਕਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰ ।
ਬਾਬੂ ਜੀ ਸ਼ਰਮ ਵਾਲੇ, ਦੁਆਰੇ ਤੇ ਧਰਮ ਵਾਲੇ,
ਪਟਨੇ ਜਰਮ ਵਾਲੇ, ਮੇਰੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰ ।
ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਜਾਂ ਵਾਲੇ, ਜੋੜੇ ਘੋੜੇ ਸਾਜਾਂ ਵਾਲੇ,
ਚਿੱਟਿਆਂ ਬਾਜਾਂ ਵਾਲੇ, ਦਾਸ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਗੁਰ ।
ਉਰਿਆਂ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਤਾਜ ਝਲਕਾਰਿਆਂ ਵਾਲੇ,
ਸੋਹਣੇ ਦੁਲਾਰਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਸੀ ਰਖਾ ਗਏ ਕੇਸ਼ ਗੁਰ ।
ਸੱਚ ਤੇ ਅੜਨ ਵਾਲੇ, ਪਾਪ ਸੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ,
ਜੰਗ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ, ਹਿੰਦ ਰੱਖੀ ਏਸ ਗੁਰ ।
ਬਾਬੂ ਜੀ ਸ਼ਰਮ ਵਾਲੇ, ਦੁਆਰੇ ਤੇ ਧਰਮ ਵਾਲੇ,
ਪਟਨੇ ਜਰਮ ਵਾਲੇ, ਮੇਰੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰ ।
(ਮੰਗਲ)

ਸੂਰਜ ਸਮ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ, ਸੀ ਮਸਤਕ ਦੀ ਜੋਤ ।
ਸਬਰ ਸ਼ਕਰ ਸੂਰਮਗਤੀ, ਨਾ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਹੋਤ ।
(ਜੰਗ-ਚਮਕੌਰ)

ਭੋਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਜੀ, ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਪਵਿਤਰ ਸਰ ਦਾ ।
ਹਰਮੰਦਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜੀ, ਦੂਰ ਤੋਂ ਜਗ ਮਗ ਜਗ ਮਗ ਕਰਦਾ ।
ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਾਏ ਟੋਟੇ, ਬਰਛਾ ਘਬੋ ਦੇ ਘੱਪ ਦੇ ।
ਖੰਡਾ ਧੂ ਲਿਆ ਲਹੂ ਦਾ ਲਿੱਬੜਿਆ, ਹਿੱਕ 'ਚ ਬਣਾਈਆਂ ਮੋਰੀਆਂ ।
(ਸ਼ਹੀਦੀ-ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ)

ਇਕ ਮਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਸੂਰਸਤੀ ਦਾ ਮੰਗਲ ਏਡੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਅਚੰਭਾ ਲਗਦਾ ਹੈ :

ਦੇਵੇ ਛੁੱਤ ਢੁੱਕਣ ਨਾ ਨੇੜੇ, ਵੜੇ ਭੂਤ ਭਰਮ ਨਾ ਵੇਹੜੇ,
ਬਹਿ ਤਿੱਕੜੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਛੇੜੇ, ਪਰ ਨਗਮੇ ਜਿਉਂ ਬੁਲਬੁਲ ਦੇ ਐ ।
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਂਝੇ ਕੁਲ ਦੇ ਐ ।
(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੰਗਲ)

ਸੁਰਸਤੀ ਮੰਗਲ :

ਫਿਰਦੀ ਚੜ੍ਹੀ ਕੇਹਰ ਤੇ ਸੋਂਦੀ, ਨੇਬ = ਦਿਲ ਨੂੰ ਮੋਂਹਦੀ ।
 ਸੂਹਾ ਅੰਗ ਚੋਲਾ ਜਾਦਾ ਭੜਕੀ ।
 ਤੂੰ ਵਿਚ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਛਮਾਂਛਮ ਆ ਬਰਮਾ ਦੀ ਲੜਕੀ !
 ਜੇ ਤੂੰ ਆਣ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਵਸਦੀ, ਜਾਣੀ ਰਹਿਦੀ ਹਸਦੀ ਹਸੀ ।
 ਬਿਜਲੀ ਵਿਚ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕੇ ।
 ਫੁੱਲ ਕਿਰਨ ਜਬਾਨਾਂ ਤੋਂ, ਲਾਲ ਬੁੱਲ ਚਿੱਟਿਆਂ ਦੇਦਾ ਦ ਅਸ਼ਕੇ ।

(ਸੁਰਸਤੀ ਮੰਗਲ)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਨੌਂ ਨਵੀਆਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵੀ ਇਸੇ ਰੰਗ ਤੇ ਲਹਿਜ਼ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਯੂਸਫ ਸ਼ਕਲਵੰਦ, ਮੱਥਾ ਚੋਂਦਵੀ ਦਾ ਚੰਦ,
 ਗੋਲ ਅੱਖ ਚਿੱਟੇ ਦੰਦ, ਜੀਭ ਖੰਡ ਦੀ ਡਲੀ ।
 ਗੁੰਦਮੋਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਨਾ ਮਲੀ ।
 ਆਖਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸੂਬ, ਮੁੱਖ ਖਿੜਿਆ ਗੁਲਾਬ,
 ਸੱਦੇ ਅਰਸ਼ੀ ਨਵਾਬ, ਐਨਾ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ।
 ਦਸਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਘਰ ਜਾ ।
 ਹੱਥ ਕੌਸਰ ਪਿਆਲੀ, ਸਾਰੀ ਉੱਮਤ ਦਾ ਵਾਲੀ,
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਰਹਿ ਜੂ ਲਾਲੀ,
 ਬਖਸ਼ਾਲੂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ।

ਮੇਰੀ ਸੌ ਸਲਾਮ ਰਬ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡ ਘਿਉ ਖਿੱਚੜੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਮਿਸਾਲ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਵਾ ਰਜਬ ਅਲੀ ਪੰਡਤ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਮਾ ਦੀ ਅਟੁੱਟ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੈ :

ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੌਮਨ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ, ਘਿਉ ਖੰਡ ਖਿੱਚੜੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ,
 ਵੀਰਨ ਭੁੱਲ ਜਾਓ ਏਰ ਪੁਰਾਣੇ, ਵਧਣ ਪ੍ਰੇਮ-ਬਿਛ ਦੇ ਟਾਹਣੇ,
 ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਕੱਢ ਲਓ ਗੁੰਤਲੀਆਂ ।
 ਰਾਹੋਂ ਜਾਣ ਕੁਰਾਹੇ ਤਾਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਖੁੰਝ ਲਈਆਂ ।
 ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬੂ ਪੂਰਨ ਰਾਮਾ, ਮਿਤ ਕਰ ਮਿੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਕਲਾਮਾ,
 ਪਾ ਲਓ ਆਪਸ ਦੇ ਵਿਚ ਕੰਘੀਆਂ, ਖਾਤਾਂ ਕਹਿਣ ਕਵੀਸ਼ਰ ਚੰਗੀਆਂ,
 ਵੈਰ ਚੋਬਾਰਾ ਢਾਈਦਾ ।

ਖਾਲਕ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹੱਥ ਤੋਂ, ਕਟਦਾ ਕਸ਼ਟ ਗੁਨਾਹੀ ਦਾ ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਸਦ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਜਲੀ ਵਾਗ ਦਾਣ ਹਟਨ ਲਈ ਬਾਬੂ

ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਚੇਲੇ ਦੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਦਸ ਮੈਨੂੰ ਉਠਿਆ ਕਦੋਂ ਦਾ ਫਿਤਨਾ ।
ਹਿੰਦੂ ਮੋਮਨ 'ਚ ਪਿਆ ਫਰਕ ਇਤਨਾ ।
ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਵਾਂਗ ਤੱਕਦੇ ।
ਗੁਰੂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਭਰਮ ਚੱਕ ਦੇ ।
ਇਕ ਜਾਂਦਾ ਸੱਜੇ ਦੂਜਾ ਜਾਂਦਾ ਖੱਬੇ ਜੀ ।
ਇਕ ਫੂਕੇ ਦੂਸਰਾ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਦੱਬੇ ਜੀ ।
ਆਪਸ 'ਚ ਲੱਗਣ ਕੌੜੇ ਵਾਂਗ ਅੱਖ ਦੇ ।
ਗੁਰੂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਭਰਮ ਚੱਕ ਦੇ ।
ਇਹ ਜੋ ਸਰੀਰ ਬਣੇ ਇੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ।
ਕਾਹਤੋਂ ਬੰਬ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਸਿੱਟੀ ਦੇ ।
ਪੜਦਾ ਪਾ ਪਿਛਲੇ ਕਸੂਰ ਚੱਕ ਦੇ ।
ਗੁਰੂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਭਰਮ ਚੱਕ ਦੇ ।

ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਉੱਤਰ :

ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦਾ ਐਹਮਕਾ ਵਿਚਾੜੇ ਕੰਮ ਜੀ । ਰਸ ਦੀ ਰਸਮ ਆਰਿਫ਼ਾਂ ਨੇ ਸਮਝੀ,
ਅਸਮਾਨੋਂ ਉੱਤਰੀ ਖੁਰਾਕ ਸਭ ਦੀ । ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੋਮਨ ਪਦੈਸ਼ ਰਬ ਦੀ ।
ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਚਨੈਣ ਤੇ ਚਨੈਣ ਵਾਲਾ ਜੀ । ਲੱਗੇ ਧੁੱਪ ਕੁੱਲ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ
ਪਾਲਾ ਜੀ ।

ਮੌਤ ਡੈਣ ਕੁੱਲ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਨੂੰ ਚੱਬਦੀ । ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੋਮਨ ਪਦੈਸ਼ ਰਬ ਦੀ ।

2. ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ

ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਅਲੀ ਨੇ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੇ ਹੱਡਾਂ ਨਾਲ ਹੋਭਾਇਆ ਹੈ । ਉਹ ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸਹੀਦਾ ਦਾ ਆਸ਼ਿਕ ਹੈ । ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ-ਸਾਮਰਾਜ ਵਲੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਸਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ ਸਾਮਰਾਜ ਵਲੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਲੁੱਟ ਘਸ਼ਟ ਦਾ ਢਿੰਡੋਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਮੀ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦੇ ਪਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੀ, ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੰਦ-ਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਬੋਡਾ ਧਨ ਲੁੱਟ ਕੇ ਬਣਾ ਲੈ ਬੰਗਲੇ, ਵਲੈਤ ਵਾਲਿਆਂ ਗੋਰਿਆਂ ਨੇ ।

ਹਿੰਦ ਦੇ ਧਨਾਢ ਸਾਰੇ ਹੋ ਗਏ ਕੰਗਲੇ, ਸੁਕਾਤੇ ਚੰਮ ਝੋਰਿਆਂ ਨੇ ।

ਉਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਲਾਹ ਦਿਉ ਗਲਾਂ 'ਚ ਤਵਕ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ' ਅਤੇ 'ਕਰ ਲਓ ਵਤਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਗੱਭਰੂਓ' ਦੀ ਵੇਰਾਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ

ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਲਈ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਏਕਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸੋਸ਼ਿਤਪੁਣੇ ਵਲ ਵੀ ਝਾਤ ਪਵਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਤਿੰਨੇ ਕੌਮਾਂ ਬਹਿ ਨਬੇੜ ਲਉ ਪੰਚੈਤ ਮੇਂ, ਜਿਦ ਬੁਰੀ ਹਮੇਸ਼ ਦੀ ।

ਜਿੰਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਚਲਦੇ ਵਲੈਤ ਮੇਂ, ਕਪਾਸ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ।

ਹੱਸਣ ਲਾਹਮੀਂ ਛਾਹਮੀ ਦੇ । ਲਾਹ ਦਿਓ ਗਲ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਤਬਕ ਗੁਲਾਮੀ ਦ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਹੈ । ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਾਲ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੈ । ਉਹ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਗਰਮ ਧੜੇ ਵਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੱਦਣੀ ਹੈ । ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਚਸਮੇਂ ਵਾਗ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀਆਂ ਵੁੱਟੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਨਾਵਟੀ ਅੰਸ ਨਾ ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਫਿਰੰਗੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਚਿੰਦਿਆ ਕਾਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪੂਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਜਸ ਗਾਇਆ ਹੈ :

ਰਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਟੋਲੀ ਦੇ ਵਿਚ ਗਦਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ।

ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਵਾ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾਰ ਸਰਾਭੇ ਜੀ ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਣਖੀਲੇ ਕਿਸੇ ਤਿਨ ਖੌਹਣ ਵਜ਼ਾਰਤ ਨੂੰ ।

ਲਖ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕਰ ਮਿਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ।

ਛੱਡਤਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਰ ਕੇ, ਪਾਇਆ ਸ਼ੌਰ ਕਲਰਕਾਂ ਡਰ ਕੇ,

ਅੱਖੀਆਂ ਮੀਚਣ ਸਾਈਕਲ ਭਿੜ ਗਏ,

ਸਿਰ ਤੋਂ ਟੋਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਿੜ ਗਏ,

ਸੁੱਚੀਆਂ ਟਾਈਆਂ ਲਿਬੜਦੀਆਂ ।

ਫਿੱਸੀਆਂ ਗੋਰੀਆਂ ਗੋਗੜਾਂ, ਗੋਰੇ ਅੱਧ ਪੱਕ ਚਿੱਬੜ ਦੀਆਂ ।

(ਪੰਜ ਪਸਤੌਲਾਂ ਵਾਲੇ)

ਪੈ ਗਿਆ ਸੋਗ ਬੰਗਲਿਆਂ ਮੇਂ, ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਲਾਉਣ ਨਾ ਮੇਜ਼,

ਹਾੜ ਵਿਚ ਅੰਦਰੇ, ਗੇਟ ਪਰ ਜੰਦਰੇ,

ਸੜਕ ਤੇ ਪਹਿਰੇ, ਕਹਿਣ ਦੜ ਵੱਟ ਲਓ ।

ਭੇਜੇ ਤਾਰ ਵਾਇਸਰਾ ਜੀ ! ਨਵੇਂ ਉੱਠੇ ਛੋਹਰੇ,

ਮਾਰਤੇ ਗੋਰੇ, ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਦੇ, ਛਾਉਣੀਆਂ ਪੱਟ ਲਓ ।

ਬਾਗੀ ਕਰਨ ਬਗ਼ਾਵਤ ਜੀ, ਰਲਣ ਤਿੰਨ ਕੌਮਾਂ, ਪਿਆ ਵੁੱਟ ਸੋਮਾਂ,

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੁਆਨ, ਕਰੂ ਨੁਕਸਾਨ,

ਅਰਜ਼ ਕਰ ਕਿੰਗ ਨੂੰ, ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਹਟ ਲਓ ।

(ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ)

ਗੋਰੇ ਲੁੱਟ ਕੇ ਖਜਾਨੇ ਲੈ ਗੇ ਹਿੰਦ ਦੇ,
ਅਸੀਂ ਜਿੱਤ ਤੇ ਜਰਮਨਾਂ ਤੋਂ ਜਿੰਦ ਦੇ,
ਸਹੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਜੁਲਮ ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਦੇ।
ਨੀਤ ਖੋਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਮੁਲਕ ਸਤ ਗਿਆ।
ਏਥੇ ਆਇਆ ਪਾਪੀ ਜਦੋਂ ਦਾ ਨਿੱਜੜੀ ਰੱਤ ਗਿਆ।

(ਕਰੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰੂਗੋਲਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁ-
ਸਤਾਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਹੈ :

ਕਸਮੀਰ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ, ਆਉਂਦੇ ਸੁਰਗ ਹੁਲਾਰੇ,
ਸੋਹਦੇ ਡੱਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਤੇ ਚਨਾਰ ਰੇਗਲੇ।
ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਨ ਬੇਗਲੇ।
ਉੱਚੀ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਸ਼ਾਨ, ਸਾਰੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਵਾਹਣ,
ਕਿਤੇ ਚੌੜੇ ਜਿਹੇ ਮੈਦਾਨ,
ਜੋ ਗੰਗਾ ਤੇ ਸਿੰਧ ਤੋਂ।
ਰਬ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਲਕੋਈ ਹਿੰਦ ਤੋਂ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ
ਸੁੱਤੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕੇ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਸੁਣੋ ਅਰਜ਼ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੀ, ਗੱਭਰਿਓ ਲਵਿਓ, ਕਦੇ ਨਾ ਦਬਿਓ,
ਕੁੱਤੇ ਦੁੱਧ ਲੱਕ ਗਏ, ਮਾਰਦੇ ਥੱਕ ਗਏ, ਕਵੀਸ਼ਰ 'ਵਾਜ਼ਾਂ।
ਆਈਆਂ ਨੀਂਦਰਾਂ ਗੂੜ੍ਹੀਆਂ ਜੀ, ਤੁਰਤ ਪੱਟ ਅੱਖ ਲਓ,
ਸੂਰਮਿਓ ਰਖ ਲਓ, ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲਾਜ਼ਾਂ।

(ਬਾਹਠ ਕਲਾ ਛੰਦ)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਤਕਸੀਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਉਹ ਰੇਗਲੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ
ਇਕੱਠਾ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੇਮ

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ
ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸ੍ਰੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਖੱਲ ਕੇ
ਅਤੇ ਬਚਨਬੰਧਤਾ ਨਾਲ ਨਿੱਠ ਕੇ ਰਜੀਲੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਹੈ।
ਬਾਬੂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੰਦਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੂਠੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ
ਅਨੂਠੇ ਜਲਵੇ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ
ਅਜਿਹੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾਠਕ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਕਰ ਉੱਠਦਾ
ਹੈ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਹੁਸਨ ਦੀ ਸਿਫਤ, ਦੂਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਅਪਣਤ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਦੀ ਕਾਮਨਾ; ਤੀਜੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਆਸੀ-ਸਾਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਰਣ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਢਾਈ ਢਾਈ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਕਵੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੁਰ ਫਿਰ ਕੇ ਦੇਖੀ ਹੈ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਸੂਝ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਖੂਹੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਖੰਡ ਦੇ ਸਰਬਤ ਵਰਗਾ ਮਿੱਠਾ ਲਗਦਾ ਹੈ :

ਜੁਆਨ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਾਮ ਫਰਾਸ਼ੋਂ, ਗੋਲ ਗਰਦਨ ਕੰਚ ਗਲਾਸ਼ੋਂ,
ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਰਗੇ ਉੱਭਰੇ ਸੀਨੇ, ਚਿਹਰੇ ਸੱਜ ਰਹੇ ਨੈਣ ਨਗੀਨੇ,
ਐਸਾ ਗਭਰੂ ਜੱਗ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਨਾ।
ਵੇਖੋ ਦੇਸ਼ ਬਥੇਰੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ,
ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੋਂ ਸੋਹਣਾ ਨਾ।
ਢਲੇ ਬਰਫ ਹਿਮਾਲੇ ਪਰਬਤ, ਜਲ ਮਿੱਠਾ ਖੰਡ ਦਾ ਸਰਬਤ,
ਪੰਜ ਨਦੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲਹਿਰਾਂ, ਹੈਂਡ ਬੰਨ ਕੇ ਕੱਢ ਲਈਆਂ ਨਹਿਰਾਂ,
ਛੱਡ ਵਾਟਰ ਮੈਨਰ ਭਰਮੋਂ ਦੇ।
ਵੇਖਣ ਚਾਅ ਜਹੇ ਚੜ੍ਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਖੇਤ ਖਿੜ ਖਿੜ ਹੱਸਦੇ ਨਰਮੇ ਦੇ।
(ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੋਂ ਸੋਹਣਾ ਨਾ)

ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਰੰਗਲਾ ਦੇਸ਼' ਤੇ 'ਸਵਰਗ ਦੀ ਖਾਨ' ਆਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਡਾ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਝੋਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਾਨ ਆਖਦਾ ਹੈ :

ਰਹੂ ਏਹੋ ਜ਼ਬਾਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ, ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਜਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਹੈ ਜੀ।
ਸਾਨੂੰ ਰੰਗਣਾ ਚੜ੍ਹੀਵੀ ਏਸ ਦੀ ਜੀ, ਏਹੋ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ ਜੀ।
ਰਜਬ ਅਲੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾ ਬਦਲੀਏ, ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਆਨ ਹੈ ਜੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਮਤਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਜ਼ਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਜ਼ਿੱਖਾਂ ਤੇ ਕੁੱਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਝੀ ਬੋਲੀ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਠੀ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਖੰਡ ਦੇ ਪਤਾਸੇ ਘੋਲੇ ਹੋਣ :

ਏਸ਼ੀਆ 'ਚ ਇਹੋ ਜੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮਿੱਠੀ ਨਾ,
ਯੂਰਪ ਫਰੀਕਾ ਅਮਰੀਕਾ ਡਿੱਠੀ ਨਾ,
ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਖੰਡ ਦੇ ਪਤਾਸੇ ਘੋਲੀ ਦੇ।
ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਬੋਲੀਏ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ।

ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਮੁੱਦਈ ਹੈ :

ਆ ਜੋ ਜੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿੱਖਣੀ,
ਪੜਣੀ ਆਸਾਨ ਤੇ ਸੁਖਾਲੀ ਲਿਖਣੀ,
ਅੱਖਰ ਜਿਉਂ ਫਾਗ ਜੇ ਜਲੇਬੀ ਪੋਲੀ ਦੇ।
ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਬੋਲੀਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਹਿਰੀ ਇਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਦੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਦਿਲੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਫਾਰਸੀ ਨੇ ਇਸ ਘਰਬਾਰਨ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਬਣਾਇਆ। ਉਰਦੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਚਹਿਰੀ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਣ ਦਿਤਾ। ਗੋਰੇ ਰੋਗ ਤੇ ਕਹਿਰੀ ਅੱਖ ਵਾਲੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰੜੇ ਲਫੜੇ ਮਾਰੇ। ਹੁਣ ਹਿੰਦੀ ਇਸ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸੌਂਕਣ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ :

ਖੰਡ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ, ਪਿਆਰੇ ਵਤਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ।
ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਲਪਟਾਂ ਮਾਰਨ, ਜੈਸੇ ਅਤਰ ਗੁਲਾਬ ਦੀ।
ਹੋਰ ਸਤਾਉਣ ਜਬਾਨਾਂ, ਅੱਖੋਂ ਜਲ ਭਰ ਭਰ ਡੌਲੀ ਦਾ।
ਕਰਦੇ ਨਾ ਹਮਦਰਦੋ, ਦਰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ।
ਅਬ ਹਿੰਦੀ ਨਾ ਪੁਗਦੀ, ਬਾਤ ਮਜਾਜਣ ਸੌਂਕਣ ਦੀ।
ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕੀਤੀ ਫਿਰਦੀ, ਇਸ ਦੀ ਨੇਚਰ ਭੌਂਕਣ ਦੀ।
ਝੁਰੜੀ ਪਏ ਦੰਦ ਨਿਕਲੇ, ਇਹ ਵਕੜ ਘੜੋਲੀ ਦਾ।
ਕਰਦੇ ਨਾ ਹਮਦਰਦੋ, ਦਰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ।
ਤਕੜੇ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਓ, ਕਿਹੜਾ ਛੱਡਦਾ ਨਿਵਿਆਂ ਤੋਂ।
ਚਿਰ ਦੀ ਫੂਕੀ ਹੋਈ, ਮਰੀ ਉਠਾਲੀ ਸਿਵਿਆਂ ਤੋਂ।
ਅੱਠ ਨੌਂ ਸੂਬੇ ਨਿੱਗਲੇ, ਵਿੱਡ ਨਾ ਭਰੇ ਭੜੋਲੀ ਦਾ।
ਕਰਦੇ ਨਾ ਹਮਦਰਦੋ, ਦਰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਏਨੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਉਪਮਾ, ਮਹਿਮਾ, ਸਿਫਤ ਤੇ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਅਜੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ :

ਮਾਦਰੀ ਜਬਾਨ ਛੱਡ ਗੈਰਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗਾ,
ਏਦੂੰ ਵੱਧ ਬੇਵਕੂਫਾ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਪਾਪ ਦੀ।
ਬਾਬੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਰੇ ਸਿੱਖਦਾ ਜਬਾਨਾਂ ਹੋਰ,
ਵੀਰ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇਰੇ ਮਾਂ ਤੇ ਬਾਪ ਦੀ।
ਢੋਲ ਗੱਜ ਪਾਵੇ ਮਿੱਠੀ ਤੁਰਗ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ,
ਰੇਲ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਡਰਾਉਣੀ 'ਵਾਜ਼ ਭਾਫ ਦੀ।
ਹਿਣਕੇ ਵਛੇਰਾ ਸ਼ੇਰ ਬੱਬਰ ਚੰਘਿਆੜੇ,

ਮੇਮਣੀ ਦੇ ਨਾਲ 'ਵਾਜ਼ ਰਲੇ ਨਾ ਗੜਾਪ ਦੀ ।
ਕੋਇਲ ਕੂ ਕੂ ਕਰੇ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਜਬਾਨ ਵਿਚੋਂ,
ਬੁਲਬੁਲ ਆਪਣੀ ਜਬਾਨ ਕੁਰਲਾਪ ਦੀ ।
ਬਾਬੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਰੇ ਸਿੱਖਦਾ ਜਬਾਨਾ ਹਰ,
ਵੀਰ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇਰੇ ਮਾਂ ਤੇ ਬਾਪ ਦੀ ।

4. ਵਤਨ ਦੀ ਖਾਕ ਦਾ ਉਦਰੇਵਾਂ :

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕਲਾਤਮਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਤਨ ਦੀ ਖਾਕ ਦੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ । ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਤਨ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਹੂਕ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪਾਟਣ ਉੱਤੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ । ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਨੇ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਅਜਿਹੀ ਦਰਦਭਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜੀ । ਇਹ ਉਹ ਹੂਕ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵੇਖਵਿਆਂ, ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇਸ ਦੇ ਵਟਵਾਰੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਕਤਲਿਆਮ, ਲੁਟਮਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਕੀਰਨੇ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ । ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਰਜਬ ਅਲੀ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਚੀਕ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਅਫਸੋਸ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਮਰੱਬੇ ਅਲਾਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਰ ਠੀਕ ਚਲ ਪਿਆ ਸੀ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ ਉਦਰੇਵਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕਾਂ ਨੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਵਿਛੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹੋਕੇ ਦੀ ਖਾਕ ਦੀਆਂ ਡੱਲੀਆਂ ਮਿਸਰੀ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਨਿਆ ਦੀ ਕੁੱਝੀ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਖੂਹੀ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਿਕਲਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਹੈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਭੀੜੀ ਕੱਚੀ ਬੀਹੀ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰ ਇੱਧਰ ਉੱਪਰ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਏਨੀ ਗਰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਜ ਕੇ ਖਿੱਲ ਵਾਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਦੀਵਾਨਿਆ ਵਰਗੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ । ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹੋਕੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਦਫਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ । ਉਸ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੋਣ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੋਹੜਾਂ ਵਰਗੀ ਛਾਂ ਹੈ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ । ਵਤਨ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਦਰਦ ਤੇ ਉਤੇਜਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਆਸ਼ਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਾਸੂਕ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਜਲੌਅ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਮੰਨ ਲਈ ਜੋ ਕਰਦਾ ਰਬ ਪਾਕਿ ਐ, ਆਉਂਦੀ ਯਾਦ ਵਤਨ ਦੀ ਖਾਕ ਐ ।

ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਟੁੱਕੜੇ ਬਣ ਗਏ ਦਿਲ ਦੇ, ਹਾਇ ! ਮੈਂ ਫੁੱਜ ਗਿਆ ਵਾਗੂੰ ਖਿੱਲ ਦੇ,
 ਭੁੱੜਬਾ ਬਣ ਗਈ ਦੇਹੀ ਐ । ਵਿਛੜੇ ਯਾਰ ਪਿਆਰੇ ਬਣੀ ਮਸੀਬਤ ਕੇਹੀ ਐ ।
 ਜਾਂਦੇ ਲੋਕ ਨਗਰ ਦੇ ਰਸਬੂ, ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੌਣ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ,
 ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਗਰ ਫਾੜੀਓਂ ਫਾੜੀ । ਵੱਢਦੀ ਚੱਕ ਚਿੰਤਾਂ ਬਘਿਆੜੀ,
 ਹੱਡੀਆਂ ਸਿੱਟੀਆਂ ਚੱਬ ਤਾਂ ਜੀ ।
 ਆਵੇ ਵਤਨ ਪਿਆਰਾ ਚੇਤੇ,
 ਜਦ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਜੀ ।

(ਆਵੇ ਵਤਨ ਪਿਆਰਾ ਚੇਤੇ)

ਨੰਗ ਕੰਗਲਾ . . ਹਰੀਜਨ ਤੋਂ, ਭਮੇਂ . ਸਰਦਾਰ ਹੋ ਕਰ ਰੈਸੀ ।
 ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਉਜੜ ਕੇ ਤੇ, ਨਹੀਂ ਚੀਜ਼ ਪਿਆਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੈਸੀ ।
 ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸਬਰ ਦਾ ਜੀ, ਗਮਾਂ ਦੀ ਨਹਿਰ ਚੜ੍ਹਗੀਆਂ ਕਾਂਗਾਂ ।
 ਮੈਨੂੰ ਉੱਠਦੇ ਬੈਠਦੇ ਨੂੰ, ਰਹਿਣ ਹਰ ਵਕਤ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਤਾਂਘਾਂ ।
 ਢੇ ਗੇ ਕਿੰਗਰੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਜੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਰਹਿਣ ਦਲੀਲਾਂ ਡਿੱਗੀਆਂ ।
 ਮੈਂ ਵਾਂਗ ਸੁਦਾਈਆਂ ਜੀ, ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਬਹਿ ਜਾਂ ਢਾਹ ਕੇ ਢਿੱਗੀਆਂ ।
 ਰੱਤ ਸਿੰਮਦੀ ਅੱਖੀਆਂ 'ਚੋਂ, ਜਿਗਰ ਪਰ ਮਾਰੇ ਵਿਛੋੜਾ ਸਾਂਗਾਂ ।
 ਮੈਨੂੰ ਉੱਠਦੇ ਬੈਠਦੇ ਨੂੰ, ਰਹਿਣ ਹਰ ਵਕਤ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਤਾਂਘਾਂ ।
 ਮੈਨੂੰ ਰਖ ਲੋ ਨਗਰ ਮੇਂ ਜੀ, ਨਗਰ ਦੇ ਲੋਕੋ ਨਗਰ ਦੀਆਂ ਬਾਂਹੋਂ ।
 ਬਾਬੂ ਜਾਣ ਦੇਵਨਾ ਨਾ, ਦਾਸ ਦੀ ਕਖਰ ਬਣਾ ਲੋ ਸਾਹੋਂ ।
 ਲਾਸ਼ ਦੱਬ ਦਿਓ ਗਾਮ ਮੇਂ ਜੀ, ਸੱਚੇ ਕੋਲ ਭੋਰ ਪਹੁੰਚ ਜੂ 'ਗਾਹਾਂ ।
 ਮੈਨੂੰ ਉੱਠਦੇ ਬੈਠਦੇ ਨੂੰ, ਰਹਿਣ ਹਰ ਵਕਤ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਤਾਂਘਾਂ ।

(ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਤਾਂਘਾਂ)

ਮੇਰੇ ਨਗਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ, ਜੋੜ ਹੱਥ ਦੇਣ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੰਦੇਸ਼ੇ ।
 ਹੋ ਗਈ ਮੁੱਦਤ ਉਜੜਿਆਂ ਨੂੰ, ਅਜੇ ਤਕ ਰਹਿੰਦੇ ਮਿਰਗ ਹੰਦੇਸ਼ੇ ।
 ਲਗੀ ਚੋਟ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਰਮ ਠੋਕਰਾਂ ਸਹਿੰਦਾ ।
 ਰਿਹਾ ਭੇਜ ਸਲਾਮਾਂ ਨੂੰ, ਏਸ ਪਿੰਡ ਜਰਮਿਆਂ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦਾ ।

(ਏਸ ਪਿੰਡ ਜਰਮਿਆਂ)

5. ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਚਲਿਕ ਰੰਗ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਮਲਵਈ ਸਮਾਜ, ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤ-ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ ਬੋਲਦੇ, ਗਾਉਂਦੇ, ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ, ਰੰਗੀਨ, ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ, ਹੱਸਦੇ, ਖੇਡਦੇ ਤੇ ਰੋਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇੜਲਾ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ । ਉਸ ਕੋਲ ਅੱਖ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਬਾਰੀਕ ਤਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਕੋਲ ਕ ਵੀਸ਼ਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ

ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਬੇਮਿਸਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਮੁਹੱਬਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਈਰਖਾ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਬਰਕਤ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੇ ਕਈ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹੀਣਤਾ ਭਾਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਿਥਾਈ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਜਿੱਥਾ ਅਤੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਚਿਤਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਹੋਵੇ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਛੇਦਾਂ ਦੇ ਛੇਦ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹਿਤ ਸਿਰਜੇ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਨਗਰਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੇਦਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਮੁਹਾਦਰੇ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਣ ਕਿੱਸਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਝਾਕੀ ਉਲੀਕੀ ਹੈ ਉਹ ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗ-ਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਾਲਵੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਥਾਨਿਕ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਗੁਰਨਾਮ ਰਾਉਕੇ, ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ, ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਆਦਿ।

ਕਈ ਵੀ ਲੇਖਕ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਤਿੱਖੇਰੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵੱਡੀ ਕੁਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਸਮਾਜੀ ਤਾਣ-ਬਾਣ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਮੰਤਨ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਸਮਾਜ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਮਰਦ ਤੇ ਤੀਵੀਂ, ਮਾਪੇ ਤੇ ਸੰਤਾਨ, ਨੂੰਹ ਤੇ ਸੱਸ, ਦੇਵਰ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਛੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਮਲਵਈ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਤਿ ਕਲਾਤਮਿਕ ਛੇਦਾਂ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਦੇਣ ਤੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਪਹਿਨਣ ਖਾਣ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਬੰਦਣੀ ਅਨੂਰ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਪੱਖਾ ਹੈ। ਤੇਈ ਪਿੰਡ ਮੀਏਂ ਕੇ ਸਦੌਂਦੇ ਤਪਾ ਹੈ।
ਕੱਲੋਂ ਕੋਲੀ ਕੁੱਜਾ ਤੇ ਲੁਹਾਰਾ ਰਾਮਾ ਜੀ। ਜਿਥੇ ਨਾਰਾ ਪੈਣ ਘੁਟਮਾ ਪਜਾਮਾ ਜੀ।
ਸੈਦੋ ਖਾਈ ਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਮੀਨੀਆ। ਏਥੋਂ ਚਲ ਗਈਆਂ ਫੈਸਨ ਸੁਕੀਨੀਆਂ।
ਲੋਪੋ ਤੇ ਨਿਹਾਲੇ ਵਾਲ ਮਾਛੀਕੇ ਮਧੇ। ਏਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾ ਵੇਖੀਆਂ ਕਦੇ।

ਤਖਤਪੁਰੇ 'ਚ ਕਾਂਗੜ ਤੇ ਦੀਨੇ ਜੀ । ਜਿੱਥੇ ਚੋਬਰਾ ਦੇ ਗੱਜ ਗੱਜ ਸੀਨੇ ਜੀ ।
 ਥਾੜੀਰੇ ਗਰਾਮ ਛੋਟੀ ਵੱਡੀ ਬਧਣੀ । ਮੈਸੇ ਤਿਤੇ ਹੋਣੇ ਛੋਹਰੀਆਂ ਦੇ ਫੱਦੇ ਟੀ ।
 ਧੂੜ ਕੋਟ ਮੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਰਸੂਲਪੁਰ ਜੀ । ਅੰਹੋ ਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਸੁਰ ਜੀ ।
 ਹੋਰ ਰਾਮਵਾਤਾ ਰਣਸੀ ਤੇ ਰਣੀਆਂ । ਜਿੱਥੇ ਰਬ ਪਾ ਰਿਆ ਰਪ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ-ਕਿਹੜੀ ਨੱਲ ਦਾ ਜੋਰ ਹੈ ਜਾ
 ਉਹਨਾ ਨੱਲਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ
 ਜਾਂ ਔਗਣ ਹਰ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।
 ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਾਵਟ ਤੇ ਸ਼ਕਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ-
 ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ :

ਧਿਆੜੇ ਵਿਚ ਰੂਪ ਬਾਹਲੇ, ਪੁਆਧ ਵਿਚ ਕੁਪ ਬਾਹਲੇ,
 ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਅੰਗ ਚੁਪ ਬਾਹਲੇ ਕਣੀਆਂ ਨੇ ਰੋਣੀਆਂ ।
 ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਚੋਰ ਬਾਹਲੇ, ਮਾਝੇ ਮੱਠ ਜੋਰ ਬਾਹਲੇ,
 ਬਾਹੀਏ ਵਿਚ ਮੋਰ ਬਾਹਲੇ, ਅੱਖਾਂ ਰਹਿਣ ਮੈਲੀਆਂ ।
 ਬਾਰ 'ਚ ਹਨੈਟੇ ਬਾਹਲੇ, ਦੰਦੀ ਲੋਕ ਖੋਟੇ ਬਾਹਲੇ,
 ਨੈਂ 'ਚ ਵਾਹੁਣੇ ਝੋਟੇ ਬਾਹਲੇ, ਤੇ ਕਰੜ ਪੈਲੀਆਂ ।
 ਥਲੀ 'ਚ ਟੱਪ ਬਾਹਲੇ, ਲਈਏ ਰਹਿਣ ਸੱਪ ਬਾਹਲੇ,
 ਸ਼ਾਇਰ ਲਾਉਣ ਗੱਪ ਬਾਹਲੇ, ਸੁੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ ਲੀਆਂ ।
 ਜੰਘੀਰਾਣੇ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ, ਬੰਬੀਹੇ ਕਣੂਨੀ ਬਾਹਲੇ,
 ਰਾਇਕੇ ਲੁੱਦੜ ਤੇ ਕੁੱਖੜ ਲੋਕ ਮਾਨਾਂ ਦੇ ।
 ਕਾਲ ਝਗਨੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੂਏ ਦਾ ਵਣਜ ਬਾਹਲਾ,
 ਬੀਦੋਵਾਲ ਬਾਦਲ ਨਗਰ ਸ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਦੇ ।
 ਚੱਕ ਦਾਨਾ ਅੜਬ ਪੱਧਰ ਲੋਕ ਜੰਡੀਆਂ ਦੇ,
 ਲਾਲ ਲਾਲ ਬਾਰੀ ਸੀਨੇ ਗਜ ਚੌੜੇ ਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ।
 ਝੰਡੀ ਚੱਕ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਗਿੱਦੜਬਾਹੇ,
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਪਿਉਰੀ ਮਿੱਠ ਬੋਲ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ।
 ਪਿਉਆਲ ਜੈਲੇ ਸਹਿਣੇ ਖੇੜੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਖੇੜੇ,
 ਸਿੱਖ ਵਾਲ ਹੁਨਰੀ, ਸ਼ਕਾਇਤੀ ਲੋਕ ਲੰਮੀਏ ।
 ਖੰਡੀਏ ਜਨਾਨੀਆਂ ਤੜੀ ਰਖਣ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ,
 ਚੋਨੇ ਦੇ ਸਰਾਬੀ ਨਾ ਫਸਾਦੋ-ਬੰਸੇ ਬੰਸੀ ਦੇ ।
 ਮਾਰਦੇ ਪਚਾਧੇ ਵਾਧੇ ਜਿਆਸਤੀ ਪਲਾਵੇ ਵਿੱਚ,
 ਚੂੜੇ ਤੇ ਜੁਲਾਹੇ ਪੈਂਚ ਜੰਤਰੀ ਨਿਕੰਮੀ ਦੇ ।
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪਣੀਏਂ ਕਹੀਆਂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਬਾਹਲੀ,
 ਝੱਲੀਏ ਨੀ ਨੱਖਰੇ ਪੜ੍ਹੀ-ਖੇੜੇ ਜੰਮੀ ਦੇ ।

ਸੰਗਤ ਹਿਸਾਬੀ ਲੋਕ, ਜੋ ਸਿੰਘ ਵਡਿਆਈ ਖੋਰ,
 ਜੋਧਪੁਰ ਝਾਗਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਾਤੂ ਦਾਲਾਂ ਦੇ ।
 ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਬਾਹਲੇ,
 ਨੰਦ ਗਤੂ ਰੋਜਿਆ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਰੇ ਕਾਲਾਂ ਦੇ ।
 ਨਾਂਤੀਵਾਨ ਬਾਂਡੀ ਲੋਕ, ਵੁੱਲੋਂ ਦੀ ਗਿਆਨੀ ਬਾਹਲੇ,
 ਬਾਜਕ ਮੇਂ ਸ਼ੋਕ ਤੁੰਬੇ ਬੀਨ ਖੜਤਾਲਾਂ ਦੇ ।
 ਪੁੰਨੀ ਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੇਸ਼ਕਲ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਚੋਂ,
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਚੰਗੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਮੁਹਾਲਾਂ ਦੇ ।
 ਨਰੂਆਣੇ ਸਖੀ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਨਰਮ ਬਾਹਲੇ,
 ਵਹਿਮਣ ਤੇ ਸਿਵੀਏਂ ਸੋਕੀਨਣ ਜਨਾਨੀਆਂ ।
 ਚੁੱਘਿਆਂ 'ਚ ਬਲ ਬਾਹਲੇ ਚੁੱਕਦੇ ਮੁਘਦਰਾਂ ਨੂੰ,
 ਬਲੁਆਣੇ ਸੇਠ ਕੁੱਲ ਦੇਸ 'ਚ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ।
 ਘੁੰਦੇ ਵਿਚ ਗੱਪੀ ਲੋਕ ਡੁੱਬ ਦੇ ਚਹੇੜੀ ਬਾਹਲੇ,
 ਬਾਉ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਤੇ ਮੀਏਂ ਲਾਉਣ ਭਾਨੀਆਂ ।
 ਤਿਉਣੇ ਲੋਕ ਸੂਰਮੇ ਮਦਦ ਦੇਣ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ,
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਲਕੜਾਂ ਚਰਾਉਣ ਮੁਲਤਾਨੀਆਂ ।
 ਤੁੰਗ ਵਾਲੇ ਨਾਂਗੇ ਫੂਸ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕਮਾਉ ਬਾਹਲੇ,
 ਗਹਿਰੀ ਲੋਕ ਜਹਿਰੀ ਦੇ ਘਲੋਟੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੱਸੀ ਦੇ ।
 ਕੱਚੀ ਭੁੱਚੋਂ ਭਾਈ ਕਛਹਿਰਿਆਂ ਤੇ ਜੋਰ ਬਾਹਲਾ,
 ਭਾਗੂ ਦੇ ਸਰੋਤੇ ਉਹ ਭੁੱਖੇ ਜੇ ਲੋਕ ਦੱਸੀ ਦੇ ।
 ਬੀਬੀ ਵਾਲੇ ਬਾਹਲਾ ਦੁੱਧ ਵੇਚਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ,
 ਸਮੀਰ ਘਰ ਵੇਲਾਂ ਦਾ ਪਿਆਕ ਮਹਿਣੇ ਲੱਸੀ ਦੇ ।
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਸੱਤ ਲੈਣਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਬਠਿੰਡੇ ਵਿਚ,
 ਰੋਣਕਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਿਉਂ ਭੰਬੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸੱਸੀ ਦੇ ।
 ਨਿੰਗਰੇ ਦਲੇਰ ਮੱਖੀ ਚੂਸ ਨੇ ਥਤਾਜ ਵਾਲੇ,
 ਜੰਮਦੇ ਫਲਾਤੂ ਕੁਤਰਨ ਕੰਨ ਸਿਆਣੇ ਦੇ ।
 ਦਾਨੇ ਵਾਲੇ ਮੂੜ ਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਰੱਬੜੀਆਂ ਦੇ,
 ਮੜ੍ਹਕ ਵਾਲੇ ਬਾਹਲੇ ਵਿਚ ਆਬੁਲ ਖੁਰਾਣੇ ਦੇ ।
 ਦਿਉਣ ਖੇੜੇ ਖਾਣ ਦੱਬ ਵਾਲੀ ਦੇ ਚਲਾਕ ਬਾਹਲੇ,
 ਤਪੇ ਬੜੇ ਚੋਰ ਤੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਚ ਠਾਣੇ ਦੇ ।
 ਵੇਚ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਕੁੱਲ ਲਾਰੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਲਗੇ,
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਬੜੇ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਮਾਹੂਆਣੇ ਦੇ ।
 ਦਿਉਣ ਬਾਹਲੇ ਲੋਕ ਗਿੱਲਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣਸਾਰ,

ਹੱਥ ਜੋਗਾ ਨੰਦ ਮੇਂ ਖਰਚ ਵਲੋਂ ਘੁੱਟੀ ਦੇ ।
 ਛੇਖੜ ਦੇ ਵਿਚ ਬਾਹਲੀ ਪਰਖ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ,
 ਤੇ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਰਹਿ ਅਨੰਦ ਬਾਹਲੇ ਲੁੱਟੀਦੇ ।
 ਨੇਹੁਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਦਾਨਿਆਂ 'ਚ ਧਨ ਪੈਰ,
 ਕਰਦੇ ਭਜਨ ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਝੱਬ ਸੁੱਟੀਦੇ ।
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਬੜੇ ਗੋਲੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰੀਫ ਬਾਹਲੇ,
 ਛੋਟੇ ਗੋਲੇਆਣੇ ਦੇ ਹਮੇਸ਼ ਠਾਣੇ ਕੁੱਟੀਦੇ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਛੰਦ ਲਿੱਖੇ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਮਾਲਵੇ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਮੇਰਟ ਜਿਹਾ ਗੁੜ ਬਾਬੂ ਅੰਬ ਨਾ ਅੰਬਾਲੇ ਜੈਸੇ,
 ਲਹਿਰੀਏ ਪਟਿਆਲੇ ਤੇ ਜਨਾਨੀ ਜੋਗੇ ਰੱਲੇ ਦੀ ।
 ਗੱਡਾ ਹਢਿਆਏ ਸੀਰਵਾਲੀ ਦੀ ਗੰਢਾਸੀ ਚੰਗੀ,
 ਸਾਰੰਗੀ ਸੰਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਬਣਨ ਕੂੜੇ ਰਾਮਤੇ ।
 ਗੱਡੇ ਇੰਦਗੜ੍ਹ ਤੇ ਨਕੋਦਰ ਚਿਲਮ ਚੰਗੀ,
 ਬੱਸ ਹੋ ਗੀ ਨਾਸ ਦੀ ਗਿੱਦੜ ਬਾਹੇ ਰਾਮ ਤੇ ।
 ਆਧਨੀਏ ਕਹੀ ਮੂਲਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦਰਾਤੀ ਚੰਗੀ,
 ਵਿਚੋਂ ਉੱਚੀ ਰਖਦੇ ਬਣਾ ਕੇ ਖਾਨਾ ਲਾਮੁ ਤੇ ।
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਜਿਹੜੇ ਗੋਲੇਵਾਲੇ ਫਿਰਾਏ ਬੋਤੇ,
 ਹਰ ਮੇਲੇ ਜਾ ਕੇ ਲਗ ਜਾਮਦੇ ਅਨਾਮ ਤੇ ।
 ਲੋਟ ਘੁਮਿਆਰ ਨਿਉਲ ਰਾਮੇ ਦੇ ਬਨਣ ਚੰਗੇ,
 ਲਾਪਰਾਂ ਦੀ ਮੱਕੀ ਤੇ ਖਿਡੋਣੇ ਚੰਗੇ ਰੋਪੜ ਦੇ ।
 ਪਉਏ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ, ਜੋੜੀ ਬਣੇ ਨਾ ਘੜੂਏ ਜੈਸੀ,
 ਮੱਟ ਜੰਘੀਰਾਣੇ ਬਣਾ ਕੇ ਉੱਤੋਂ ਚੋਪੜ ਦੇ ।
 ਕੋਟਲੇ ਦੀ ਮੇਥੀ ਨਾ ਮਤੀਰਾ ਰਾਮੂਵਾਲ ਜੈਸਾ,
 ਮਿੱਠਾ ਲੱਗੇ ਜਾਣੀ ਚੱਬ ਜਾਂ ਸਣੇ ਖਰੋਪੜ ਦੇ ।
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਮੰਜਾ ਭਾਈ ਕੋਟ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਾਹਲਾ,
 ਸਾਰ ਪਾਰ ਲੰਘ ਕੇ ਉਚਾਲੇ ਠੱਕਿਆ ਚੋਪੜ ਦੇ ।
 ਤੰਗੀ ਰਿਖੀਕੇਸ਼ ਚਾਹ ਮਿਲੇ ਨਾ ਡੇਰਾਦੂਨ ਜੈਸੀ,
 ਭੂਰੀ ਖੇਮਕਰਨ ਦੀ ਕਸੂਰ ਚੂੜਾ ਦੰਦ ਦਾ ।
 ਸੰਗਤ ਪਿੱਪਲ ਲੰਮੀ ਜੈਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੈਨੀ,
 ਰਖਿਆ ਅਲਾਹਿਦਾ ਜਿਹਾ ਤਰੀਕਾ ਉੱਚੀ ਕੰਧ ਦਾ ।
 ਸਫਾ ਜੰਗ ਭਾਈ ਬਖਤੌਰ 'ਚ ਬਣਾਉਣ ਸੋਹਣੇ,

ਛੱਜਲੀ ਤੇ ਛੱਜ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੋਗਾ ਨੰਦ ਦਾ ।
 ਤਿਉਂ ਦਾ ਹਾਸ ਰਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇੱਕੋ,
 ਬਾਉਜੀ ਮਾਘੀ ਸਿਉਂ ਮਰਾਝ ਵਾਲੇ ਚੰਦ ਦਾ ।
 ਦੱਖਣ ਦਾ ਹੀਰਾ ਚੰਗਾ ਕਾਬਲੀ ਮਮੀਰਾ ਚੰਗਾ,
 ਬਲੀ ਦਾ ਮਤੀਰਾ ਚੰਗਾ ਕਮਾਦ ਚੰਗੇ ਪੁਆਧ ਦੇ ।
 ਬਲਦ ਨਗੋਰੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੋਹਰੀ ਚੰਗੇ,
 ਲੁੰਡੀ ਪਿਸ਼ੋਰੀ ਚੌਲ ਚੰਗੇ ਫਤਿਹਾਬਾਦ ਦੇ ।
 ਆਗਰੇ ਦੇ ਰੋਜੇ ਚੰਗੇ, ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਨਿਓਜੇ ਚੰਗੇ,
 ਗੰਗਾ ਦੇ ਨਗੋਜੇ ਚੰਗੇ ਵਧ ਕੇ ਖਰਾਦ ਦੇ ।
 ਸਾਦਕੀ ਦੇ ਕਾਣੇ ਚੰਗੇ ਰੋਹਤਕ ਮਖਾਣੇ ਚੰਗੇ,
 ਸਰਸੇ ਪਲਾਣੇ ਚੰਗੇ ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ।
 ਰੋਪੜ ਦੇ ਤਾਲੇ ਚੰਗੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਨਾਲੇ ਚੰਗੇ,
 ਦਰਿਆ ਅੰਬਾਲੇ ਤੇ ਪਿਆਲੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ।
 ਮੇਰਟ ਦਾ ਗੁੜ ਗੰਨੇ ਚੰਗੇ ਉੜਮੁੜ ਜੀ,
 ਜਗਾਧਰੀ ਦੇ ਪੁੜ, ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਪਰਾਤ ਦੇ ।
 ਦਿਲੀ ਦੇ ਹਕੀਮ, ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਮਨੀਮ,
 ਬੀਕਾਨੇਰੀ ਅਫੀਮ ਵਿਸਕੀ ਨੂੰ ਕਰ ਮਾਤ ਦੇ ।
 ਪੈਰਸ ਮਹੱਲ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੱਲ ਚੰਗੇ,
 ਰਜਬ ਅਲੀ ਫਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ।
 ਲੁਧਿਆਣੇ ਜੀਨ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਚੰਗੀ,
 ਸਿੰਧ ਦੀ ਮਦੀਨ ਜੀ ਰੁਹਾਲ ਚਾਲ ਤੁਰਦੀ ।
 ਹਾਕਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੇ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਚੰਗੇ,
 ਦਿੰਦੇ ਦੂਰ ਭੇਜ ਦੂਰ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੀ ।
 ਕੋਇਟੇ ਦੇ ਬਦਾਮ ਤੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਲਗਾਮ ਚੰਗੇ,
 ਕਾਨਪੁਰੀ ਆਮ ਬਿਲਟੀ ਮੰਗ ਲੋ ਧੁਰ ਦੀ ।
 ਬਾਉ ਵਾਰਤਾ ਕਤੇਬੀ, ਚੀਨ ਦੇਸ ਦੀ ਰਕੇਬੀ,
 ਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਦੀ ਜਲੰਬੀ ਜਾਵੇ ਸ਼ਹਿਦ ਵਾਂਗੂ ਖੁਰਦੀ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਗੋਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਜੰਗ ਮਰਾਝ ਵਿਚ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਦਦ ਸਮੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਬਠਿੰਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਇੱਕ ਛੰਦ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਰਤਨ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਸੰਨ ਟਿੱਬੀਆਂ ਜੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਜੀ ।
 ਅਲੋਹੇ ਨੇ ਚੰਬੜ ਕੇ ਪਾੜਤੀਆਂ ਤੰਬੀਆਂ ਜੀ ।

ਰੋਹੀ ਵਿਚ ਬਾਗ ਬਗੀਚੇ ਲਟਕਦੀਆਂ ਅੰਬੀਆਂ ਜੀ ।

ਉੱਚੀਆਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਅੰਬਰ ਨਾਲ ਖਹਿਣ ਜੀ ।

ਕਵੀ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਸਿਫਤ ਅਤੇ ਦੇਖੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੋਈ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਰੀਝਾਂ ਲਾ ਲਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਵੇਖੋ ਬਹੁਤ ਇਲਾਕੇ ਮੈਂ, ਕਿੱਥੇ ਠੁੱਕ ਐਸ ਇਲਾਕੇ ਵਰਗੀ, ਖਿੜੇ ਫੁੱਲ ਚਮਨ ਐ ।
ਪੱਖੇ ਘੁਕਣ ਦੁਪਹਿਰੇ ਜੀ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਰੋਸਨੀ ਕਰਦੀ, ਰੋਣ ਜੇ ਭਵਨ ਐ ।
ਕੋਠੇ ਭਰੇ ਕਣਕ ਕੇ ਜੀ, ਮੂੰਗੀ ਮਾਂਹ ਮੱਠ ਜਨੋਰਾਂ ਜੋਗੇ, ਚਣੇ ਦਲ ਪਾਵੀਂ ।
ਸੁਖ ਉਰੇ ਫੀਰੋਜਪੁਰੋਂ ਮੁਕਤਸਰ ਬੰਗਲੇ, ਬਠਿੰਡੇ ਮੋਗੇ, ਫੂਲ ਜਗਰਾਵੀਂ ।
ਰਹੇ ਗੁੰਜ ਟਰੈਕਟਰ ਜੀ, ਵੋਹਣ ਹਲ ਢੋਣ ਮੰਡਲੀਆ ਨੀਰੇ, ਗਡੀਰੇ ਫੂਕੇ ।
ਵਿਹਲੇ ਖਾਣ ਖੁਹਾਕਾ ਨੂੰ, ਲਾਲੜੀ ਵਾਗ ਸੋਹਣੇ ਪੁੱਤ ਹੀਰੇ, ਜੀ ਲਾਉ ਬਬੂਕ ।
ਪੀੜ ਪੀੜ ਕਮਾਦਾਂ ਨੂੰ ਮਣਾ ਮੂੰਹ ਗੁੜ ਤੇ ਸ਼ਕਰ ਖੰਡੇ ਚੋਗੇ, ਮੰਡੀ ਲੈ ਜਾਵੀਂ ।
ਸੁਖ ਉਰੇ ਫੀਰੋਜਪੁਰੋਂ, ਮੁਕਤਸਰ ਬੰਗਲੇ ਬਠਿੰਡੇ ਮੋਗੇ, ਫੂਲ ਜਗਰਾਵੀਂ ।
(ਸੁਖ ਉਰੇ ਫੀਰੋਜਪੁਰੋਂ)

ਜਿਥੇ ਬਰਬਰ ਉਡਦੀ ਸੀ, ਵਹਾਂ ਟਿਊਬਵੈਲ ਪਾਂਵਦੇ ਘੂਕਾਂ ।
ਪਾਏ ਕਿਆਰੇ ਆਲੂਆਂ ਦੇ, ਖਿੜੀ ਫੁੱਲ ਗੋਭੀ ਲਸਣ ਦੀਆਂ ਭੂਕਾਂ ।
ਲਾਏ ਬਾਗ ਸੰਕੀਣਾਂ ਨੇ, ਟਹਿਕਦੇ ਪੁਸ਼ਪ ਕੋਪਲਾਂ ਹਰੀਆਂ ।
ਹੋਗੀ ਮੋਹਰ ਖੁਦਾ ਜੀ, ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਰਹਿਮਤਾਂ ਵਰੂਆਂ ।

(ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਤੇ)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਮਲਵਾਇਣ ਮਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਰੱਜ ਰੱਜ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਉ ਤਾਂ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ, ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਠੰਡੀਆਂ ਛਾਵਾਂ,
ਫੜ ਸੀਰ ਚੁੰਘਾਵਣ ਪਹਿਲਾਂ, ਫੇਰ ਲੱਖ ਲੱਖ ਕਰਦੀਆਂ ਟਹਿਲਾਂ,
ਵਾਰ ਵਾਰ ਪਲੋਸਣ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ।
ਹੋ ਬਲਦ ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਸਿਉਣਾ ਜਿਵੇਂ ਸੁਨਿਆਰੇ ਨੂੰ ।
ਜਗਰਾਵਾਂ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ, ਮਾਂ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਜਾਣੇ,
ਹੋਰ ਫੂਲ ਮਰਾਝ ਬਠਿੰਡੇ, ਵੇਖ ਲਸ ਲਸ ਕਰਦ ਪਿੰਡ,
ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕਰ ਅਰਜ ਮਹੈਣਾਂ ਨੂੰ ।
ਮਾਵਾਂ ਪਾਲਣ ਅਲਕ ਵਛੇਰੇ ਜੀ, ਪਿਆਰੇ ਜਿੰਦ ਤੋਂ ਪੁੱਤ ਮਲਵੈਣਾਂ ਨੂੰ ।
ਜੀਰੇ ਬੰਗਲੇ ਮੁਕਤਸਰ ਮੋਗੇ, ਕੱਢ ਗਿਰੀਆਂ ਚੁਗਾਵਣ ਚੋਗੇ,
ਲੈ ਧਾਰਾ ਚੁੰਘਦੇ ਬੂਰੀ, ਖੰਡ ਘਿਉ ਵਿਚ ਕੁੱਟਤੀ ਚੂਰੀ,
ਮਾਵਾਂ ਵਾਰਨ ਪੁੱਤ ਤੇ ਜਾਨਾਂ ਨੂੰ ।
ਪਾ ਗਲ ਵਿਚ ਕੈਂਠੇ ਦੁੱਲੜੇ ਜੀ, ਦੇਣ ਰੂਪ ਚੜਾ ਪੁੱਤ ਖਾਨਾਂ ਨੂੰ ।
ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਮਾਂ ਘੁੰਮਦੀ, ਰਾਮੇ ਮੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਚੁੰਮਦੀ,
ਨੰਗਾਂ ਹੀਤਾਂ ਤੇ ਪੁੱਤ ਰਾਂਝੇ, ਪਿੰਡੇ ਸਾਬਨ ਮਲ ਮਲ ਮਾਂਜੇ ।

ਪਾਹੜੇ ਮਾਂਜਣ ਜਿਉਂ ਲਾਲਟੈਣਾਂ ਨੂੰ ।

ਮਾਵਾਂ ਪਾਲਣ ਅਲਕ ਵਛੇਰੇ ਜੀ, ਪਿਆਰੇ ਜਿੰਦ ਤੋਂ ਪੁੱਤ ਮਲਵੈਣਾਂ ਨੂੰ ।

(ਪਿਆਰ ਜਿੰਦ ਤੋਂ ਪੁੱਤ ਮਲਵੈਣਾਂ ਨੂੰ)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਦਿਨਿਕ ਰੰਗ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਪਰਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਿਕ, ਭਾਵਮਈ ਤੇ ਕਲਾਮਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਉੱਡਦੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਕੜਿਆ ਹੈ ।

6. ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚਲੰਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਛੰਦ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਦੋਸ਼ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਖੁੱਲ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਦੂਜੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਦੂਜੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦਾ ਕੱਦ ਨੀਤਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੱਦ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਜਹਿਲਮੀਂ ਪੇਸ਼ ਪੇਸ਼ ਹਨ । ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪੜਚੋਲ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਚ ਵੀ ਬੇਨਸੀਰ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਬੂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਮਾਨ ਸਿਉ ਤੇ ਗੰਗਾ ਸਿਉਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਾਇਰ,
ਮਿੱਤ੍ਰ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਰੋਹੀ ਪੁਆਹ ਸਾਬੋ ਤਿਹਾੜੇ ਤੇ ।
ਅਤਰੇ ਦੇ ਜੇਡ ਤਪ ਤੇਜ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਯਾਰੇ,
ਕਰ ਕਰ ਝੁੱਟੀਆਂ ਦਬਾ ਲਏ ਦਾਬਾ ਖਾੜੇ ਤੇ ।
ਸੇਰ ਸਿੰਘ ਜੈਸਾ ਨਾ ਜੁਆਨ ਸੋਹਣਾ ਮੰਡਲਾਂ ਮੂੰ,
ਗੈਂਸ ਵਾਂਗੂੰ ਵੀਰਨੋ ਚਨੈਣ ਹੋ ਜੇ ਖਾੜੇ ਤੇ ।
ਸਿਉਨਾ ਝਣ ਵਿਕਿਆ ਮੁਲੰਮਾ ਕਿਪੂ ਭਗਤੂ ਦਾ,
ਸਾਹੀ ਹੀ ਉਮਰ ਟੱਟੂ ਲੈ ਕੇ ਵਾਹਿਆ ਭਾੜੇ ਤੇ ।
ਰਾਮ ਵਾਲਾ ਪੂਰਨ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿੰਗਲਾਂ ਮੇਂ,
ਫੁੱਲੇ ਵਾਲਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਵੰਡਾਵੇ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧ ਜੀ ।
ਸੰਤੋ ਖੜਿਆਲੋਂ ਰਾਗ ਤਾਨ ਦੀ ਖਬਰ ਸਾਰੀ,
ਵੀਰ ਮੀਰ ਲੋਕ ਨੂੰ ਹਸਾਵੇ ਲਾ ਕੇ ਸੱਦ ਜੀ ।
ਹੀਰਾ ਨਾਥ ਕਵਿਤਾ ਸਿਖ ਉਂਦਾ ਸੋਹਣੇ ਮੋਹਣਿਆਂ ਨੂੰ,
ਬੋਲ ਸੋਹਣਿਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਜੀ ।
ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘੜਤ ਇੱਕੋ,

ਸਾਇਰੀ ਤਿਨਾਂ ਸਾਇਰਾਂ ਬਣਾਈ ਜਮਾਂ ਹੋਂਦ ਜੀ ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਕਵੀਸਰ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਤਰਜਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ । ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਕਵੀਸਰ ਦੇ ਰਾਉਣ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਗੁਣ ਤੇ ਕੀ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਕਵੀਸਰੀ ਬਾਰੇ ਮੁਕੰਮਲ ਬੋਧ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਵੀਸ਼ਤੀ ਸੋਂਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਧਨੀ ਵੀ ਸੀ :

ਮਿਤ ਸਿੰਘ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ।
 ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਬੱਦਲ ਵਰੁਨ ਐੜਾਂ ਦਾ ।
 ਉਹਦੇ ਜੈਸਾ ਹੋਰ ਆਂਵਦਾ ਆਨੰਦ ਨਾ ।
 ਦੋਉ ਜੋੜ ਸਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮਾਰੀ ਬੰਦਨਾ ।
 ਮਾਘੀ ਸਿਉਂ ਕਵੀਸਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਿੱਲਾਂ ਦਾ ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਫਰਕ ਗਨੇਰੀ ਛਿੱਲਾਂ ਦਾ ।
 ਉਹਦੇ ਜੈਸਾ ਬਣਦਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਛੰਦ ਨਾ ।
 ਦੋਉ ਜੋੜ ਸਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮਾਰੀ ਬੰਦਨਾ ।
 ਤਰਜਾਂ ਮਰਾਝ ਦਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਨਵੀਆਂ ।
 ਉਹਨੇ ਪਹਿਲੇ ਮਗਰੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਕਵੀਆਂ ।
 ਕਰਦੇ ਕੀ ਕੱਟਦਾ ਨਮੂਨੇ ਚੰਤ ਨਾ ।
 ਦੋਉ ਜੋੜ ਸਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮਾਰੀ ਬੰਦਨਾ ।
 ਪੂਰਨ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਜਿਲੇ 'ਚੋਂ ਲੱਭਤਾ ।
 ਪਿੰਗਲੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਬਣਾਵੇ ਕਵਿਤਾ ।
 ਸਾਇਰ ਉਹਦੇ ਜਿਤਨਾ ਅਕਲਮੰਦ ਨਾ ।
 ਦੋਉ ਜੋੜ ਸਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮਾਰੀ ਬੰਦਨਾ ।
 ਰਾਮ ਸਿਉਂ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰਾ ਜੰਗੀਰਾਣਿਓਂ ।
 ਰਸ ਭਰ ਸਾਇਰੀਆਂ ਬਣੇਦਾਂ ਸਿਆਣਿਓਂ ।
 ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਇਰੀ ਹੋਰ ਦੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ।
 ਦੋਉ ਜੋੜ ਸਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮਾਰੀ ਬੰਦਨਾ ।

ਸਮਕਾਲੀਨ ਕਵੀਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੋਲੇ ਕਵੀਸਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਛੰਦ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ; ਜਿਵੇਂ, 'ਮੈਥੋਂ ਝੱਲੇ ਨਹੀਂ ਵਿਛੜੇ ਚੋਲਿਆ ਦੇ' ਛੰਦ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਦਿਲਦਾਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿਹੂ ਲੁਹਾਰੇ ਦਾ,
 ਕਦੋਂ ਮੁੱਖ ਦੇਖਾਂ ਜਾਨ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਦਾ,
 ਕਾਲਾ ਸਿਉਂ ਰੁਪਾਣਿਉਂ ਕੀ ਪਤੇ ਝੰਮੇਲਿਆਂ ਦੇ ।

ਮੈਥੋਂ ਝੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਵਿਛੋੜੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ।
 ਜਾਨਾਂ ਤੇ ਗਿੱਲੜ ਦੋ ਸ਼ਮੀਰ ਕੋਲਾਂ ਨੇ,
 ਮੋਹਿਆ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੀਨ ਬੋਲਾਂ ਨੇ,
 ਮੋਘ ਹੋ ਗਏ ਹਿੱਕਾਂ 'ਚ ਫਰਕ ਸੇਲਿਆਂ ਦੇ ।
 ਮੈਥੋਂ ਝੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ।
 ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਅਸਲੀਮ ਤੇ ਚਿਰਾਗ ਜੀ,
 ਜਿਥੇ ਖੜੇ ਲਗ ਜੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਬਾਗ ਜੀ,
 ਨਗਰੋਂ ਉਜਾੜੇ ਵਾਂਗਰਾਂ ਸਤੋਲਿਆਂ ਦੇ ।
 ਮੈਥੋਂ ਝੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਵਿਛੋੜੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ।

7. ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਕੀਮਤਾਂ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੱਦਈ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਵੀਸਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਦਾ ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਲੋਕ-ਸਮਝ ਹੈ; ਉਹਦੀ ਚਿਤ-ਵਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਲੋਕ ਵਿਰਤੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੋਕ ਸੂਝ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਲਿਸ਼ਕਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਵਹਿਣ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਤੋੜਿਆ ਵਿਛੋੜਿਆ ਤੇ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਘੱਟ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵੇਲੇ ਪਸੰਦ ਹਨ ਜਦੋਂ ਹਰ ਇੱਕ ਦੀ ਧੀ ਕੁੱਲ ਦੀ, ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ, ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਅਦਲ ਕਰਦੇ ਸਨ :

ਪਿਛਲੇ ਜੁਗ ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਖਾਂਦੇ ਸੀ।.....

ਇੱਕ ਦੀ ਧੀ ਕੁੱਲ ਦੀ ਧੀ ਸੀ, ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਖੇ ਸੀ।.....

ਰਾਜੇ ਕੁੱਲ ਅਦਲੀ ਹੁੰਦੇ, ਅਦਲ ਪਏ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸਨ ਨਾਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤਦੇ ਹੀ ਉਹ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਉਚੇਰੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਬਹੁਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੰਤ ਦੇ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸੀ।

ਰਿਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਰਿਖੀਆਂ ਕੋਲ ਰਹੀਆਂ ਸੀ।

ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਬਾਬੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਧੂਪਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅਤਿਕਥਨੀ ਭਰਿਆ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ :

ਬਰਸ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਵਾਰੀਂ, ਵਰ੍ਹਦਾ ਘੱਟ ਜੋੜ ਕੇ ।
ਸਰਵਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਪੱਤ ਬੱਹੜ ਕੇ ।
ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਖਿੜਨ ਫਲਾਵਰ, ਸੰਘਣੇ ਫੁੱਲ ਤੋੜ ਕੇ ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਿਕ ਸੂਰ ਦੀ ਕਾਫੀ ਭਾਰੂ ਹੈ । ਉਹ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈ ਦੇ ਕੇ ਲੋੜ ਲਾਲਚ ਤੇ ਹੋਰ ਬਖੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਮਨ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈ ਵਿਚਾਰ ਬੰਦਿਆ,
ਤੂੰ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਜੱਗ ਤੇ, ਖਾਕ ਵਿਚ ਰਲ ਜੇਂਗਾ ।
ਲੋਭ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗਵਾਵੇਂ ਗੰਦਿਆ,
ਤੂੰ ਪੈਰ ਧਰੇ ਅੱਗ ਤੇ, ਓਏ ਨਲੈਕਾ ਬਲ ਜੇਂਗਾ ।
ਚਿਤ੍ਰਵੇਂ ਮਹਿਲ ਭੁਲ ਗਈਆਂ ਕਬਰਾਂ,
ਜੋ ਮਕਾਨ ਸੱਚ ਦਾ, ਜਿਥੇ ਰਹਿਣਾ ਮਿੱਤਰਾ ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ, ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਲੋਕ-ਸਮਝ ਦੇ ਮੰਥਨ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਕੁਝ ਤੱਤ ਕੱਢ ਕੇ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਬਿੱਤਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕ-ਮਨਸਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਉਘੜਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਨਾਮ ਨੂੰ ਸਵੇਰਾ ਚੰਗਾ, ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਡੇਰਾ ਚੰਗਾ,
ਚੋਰ ਨੂੰ ਹਨੇਰਾ ਚੰਗਾ, ਜਿਥੇ ਚਾਹੇ ਲੁਕ ਜੇ ।
ਜੁਆਈ ਭਾਈ ਸਾਊ ਚੰਗਾ, ਪੁੱਤਰ ਕਮਾਊ ਚੰਗਾ,
ਟੱਬਰ ਸੰਗਾਊ ਚੰਗਾ, ਝਿੜਕੇ ਤੋਂ ਹੱਟ ਜੇ ।
ਇੱਕ ਗੋਤ ਖੇੜਾ ਚੰਗਾ, ਖੇਤ ਲਾਉਣਾ ਗੇੜਾ ਚੰਗਾ,
ਜੰਗ 'ਚ ਨਬੇੜਾ ਚੰਗਾ, ਜੇ ਕਲੇਸ਼ ਮੁੱਕ ਜੇ ।
ਚੌਦਵੀਂ ਦਾ ਚੰਦ ਚੰਗਾ, ਬਾਊ ਜੀ ਦਾ ਛੰਦ ਚੰਗਾ,
ਆਉਂਦਾ ਆਨੰਦ ਚੰਗਾ, ਲਾਉਂਦਾ ਸੋਹਣੀ ਤੁਕ ਜੇ ।
ਜੱਟ ਨੇ ਵੈਰੀ ਬੁੱਧ ਦੇ, ਬੁੜੀ ਨਾ ਲਾਹੁਣ ਦੁੱਧ ਦੇ,
ਅਗਰਵਾਲ ਯੁੱਧ ਦੇ, ਕਦੇ ਨਾ ਨੇੜੇ ਢੁਕਦੇ ।
ਘੋੜਾ ਨਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦੇ, ਸੂਰਾ ਨਾ ਅਗੋਂ ਖੰਘਣ ਦੇ,
ਬਿਪਰ ਸੰਗ ਭੰਗਣ ਦੇ, ਰਹੇ ਨਾ ਨਾਲ ਰੁਕਦੇ ।
ਕਾਜੀ ਨਾ ਪਾਸ ਗੋਣ ਦੇ, ਨਾ ਖੰਘ ਵਾਲਾ ਸੋਣ ਦੇ,
ਕਵੀ ਨਾ ਸ਼ੌਰ ਪਾਉਣ ਦੇ, ਸੂਮ ਨਾ ਘਰੋਂ ਟੁੱਕ ਦੇ ।
ਸਖੀ ਨਾ ਖਾਲੀ ਜਾਣ ਦੇ, ਨਾ ਰਜਬ ਅਲੀ ਗਾਲੀ ਦੇ,
ਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਅਲੀ ਦੇ ਕਦੀ ਨੀ ਕੰਮ ਮੁੱਕਦੇ ।
ਨੀਚ ਸੇ ਪਿਆਰ ਹੋ ਜੇ, ਨਾਰ ਬਦਕਾਰ ਹੋ ਜੇ,

ਬਾਲਕਾ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਜੇ, ਉਹ ਨਾ ਰੋਣੇ ਬੰਮ ਦਾ ।
 ਗੋਂਹੁ 'ਚ ਪਿਆਜੀ ਹੋ ਜੇ, ਬਾਣੀਆ ਲਿਹਾਜੀ ਹੋ ਜੇ,
 ਭਾਈਆ 'ਚ ਨਰਾਜੀ ਹੋ ਜੇ, ਹਰਜ ਕੁਟੰਬ ਦਾ ।
 ਕਣਕ 'ਚ ਗੰਦ ਤੇ, ਗੰਥ ਵਲ ਕੰਡ ਹੋ ਜੇ,
 ਕਪਾਹ ਜੇ ਕਰੰਡ ਹੋ ਜੇ, ਨਾ ਵੜੇਵਾਂ ਜੰਮ ਦਾ ।
 ਬਾਉ ਦੀ ਬੇਰੋਅਬੀ ਹੋ ਜੇ, ਤੇ ਨਿਸਾਰੂ ਗੋਭੀ ਹੋ ਜੇ,
 ਤੇ ਫਕੀਰ ਲੋਭੀ ਹੋ ਜੇ, ਉਹਨੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕੰਮ ਦਾ ।
 ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੋ ਜੇ, ਚੂੜਾ ਜੇ ਗਿਆਨੀ ਹੋ ਜੇ,
 ਆਗੂ ਜੇ ਜਨਾਨੀ ਹੋ ਜੇ, ਉਹ ਨਾ ਝੁੱਗੀ ਵਸਦੀ ।
 ਘਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜੇ, ਪੁੱਤਰ ਲੰਡੋਰ ਹੋ ਜੇ,
 ਜੇ ਸਿਆਣੂੰ ਚੋਰ ਹੋ ਜੇ, ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਰੋਜ਼ ਧਸਦੀ ।
 ਮੰਤ ਜੇ ਵਿਆਹ 'ਚ ਹੋ ਜੇ, ਮੀਂਹ ਝੜੀ ਸਾਹੇ 'ਚ ਹੋ ਜੇ,
 ਜੇ ਜੁਆਕ ਰਾਹ 'ਚ ਹੋ ਜੇ, ਦੁਖੀ ਜਾਨ ਫਸਦੀ ।
 ਸੱਪ ਜੇ ਅਸੀਲ ਹੋ ਜੇ, ਖਾਰਜ ਅਪੀਲ ਹੋ ਜੇ,
 ਬੋਰੀਆਂ ਵਕੀਲ ਹੋ ਜੇ, ਵੇਖ ਲੋਕੀਂ ਹਸਦੀ ।
 ਲੱਤੋਂ ਲੰਡਾ ਬੈਲ ਹੋ ਜੇ, ਬਿਧ ਜੇ ਬੇਟਹਿਲ ਹੋ ਜੇ,
 ਫੀਮ ਦਾ ਜੇ ਬੈਲ ਹੋ ਜੇ, ਐਦ੍ਹ ਦੁੱਖ ਕੋਈ ਨਾ ।
 ਕੋੜ੍ਹ ਦਾ ਜੇ ਦੁੱਖ ਹੋ ਜੇ, ਵਾ 'ਚ ਟੇਡਾ ਰੁੱਖ ਹੋ ਜੇ,
 ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਜੇ, ਦੋਨੀਂ ਜਹਾਨੀ ਢਈ ਨਾ ।
 ਨੀਤ 'ਚ ਫਰਕ ਤੇ ਰਸੈਣ 'ਚ ਫਰਕ ਹੋ ਜੇ,
 ਬੇੜੀ ਜੇ ਗਰਕ ਹੋ ਜੇ ਨਿਕਲੇ ਡਬੋਈ ਨਾ ।
 ਰਾਜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੋ ਜੇ, ਜੇ ਖਰਾਬ ਜੁਆਈ ਹੋ ਜੇ,
 ਖਾੜੇ 'ਚ ਲੜਾਈ ਹੋ ਜੇ, ਬਾਉ ਚੰਗੀ ਹੋਈ ਨਾ ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ, ਤਾਹੀਉਂ ਕਹਿਣ ਪੰਜਾਬ ।
 ਰਾਵੀ, ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ ਜੀ, ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਚਨਾਬ ।
 (ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੋਂ ਸੋਹਣਾ ਨਾ—ਰਜਬ ਅਲੀ)
2. ਅੱਗੇ ਚੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤਕਸੀਮ ਕਰਤਾ, ਜੀਕੂੰ ਨਿਰੀ ਸਵਰਗ ਦੀ ਖਾਨ ਹੈ ਜੀ ।
 (ਬੈਂਤ—ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਲਾ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਕਵੀਸ਼ਰ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਿਆਰੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਯੁਗੋਲਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਸਿਥਤੀਆਂ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ, ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸਿਰ ਅਜਿਹੀ ਸਾਹਿਤ-ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਸੱਤ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋਈਆਂ ਵਿਚ ਸੁਕਦੀ ਕਾਵਿ-ਨਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਗੰਧਲਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਰਮਲ ਗੰਗ-ਧਾਰਾ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਿਚਿੱਤਰ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖੇ ਜਾਣ, ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਜਾਣ, ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੇਚੇ ਜਾਣ, ਸੈਂਕੜੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਿੱਸੇ ਜਬਾਨੀ ਕੰਠ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸੁਣੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਿੱਸਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਾਰਾ ਕਿਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਰੂੜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਰੇਤਲੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਉੱਗਿਆ ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼ ਦਾ ਸੂਹਾ ਫੁੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਿਧ-ਪੱਧਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਤੜੀ ਭਾਅ ਤਿਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੈ ਤੇ ਸੁਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ, ਸੁਰ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਛੰਦ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਛੰਦ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦ, ਪਿੰਗਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਆਪ ਘੜੇ ਛੰਦ, ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਲੋਕ ਛੰਦ, ਨਵੀਆਂ ਤਰਜਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਰਸ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ, ਰਸ ਜੋ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਖਿਨਾਂ, ਕਹਾਣੀ-ਰਸ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜਤ ਤੇ ਟੁਣਕਾਰ, ਸ਼ਬਦ-ਨਾਦ, ਸੁਰ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਰਸ ਜੋ ਕਾਵਿ ਦੇ ਚਿਤਵਣ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮਘਦਾ ਅਖਾੜਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਰਤੀ, ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਟੁਣੇਹਾਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ

ਦਿਹਾਤ-ਚੱਕਰ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧਨੀ-ਕਾਵਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਸਰੋਤਿਆ ਜਾਂ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸਜਿਆ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਛੰਦ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧਨੀ ਲਹਿਜਾ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਰਨਾਤਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਖਾੜਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੱਲਾਂ ਦੇ ਜੋਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵਸਣ ਰਸਣ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਵੰਸਵਾਂ ਦੇ ਹੋਰਾਰਸ ਤੇ ਭੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਅਖਾੜਾ ਕਰੜੀ ਭੋਇ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕਠਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਤਹਿ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਰ ਦਰ ਪੁਰ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਾਗ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਮਰਦਾਵਾਂ, ਸਪਸਟ, ਸਰਲ, ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸੁਸੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਗ ਇਕੱਲੇ ਇੱਕਹਿਰੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ। ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਸਲੀਲਤਾ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਆਯੂ, ਤੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦੀ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰੀ ਚੋਹਲ, ਲਖਨਵੀ ਸਲੀਕਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਝੁੰ-ਫਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾ ਪੇਂਡੂ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁੱਲਾ ਖਲਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਭੂਸਣ ਹਨ, ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਮਰਦਾਵੇਂ ਭੂਸਣਾਂ ਵਾਗ ਵਿਰਲੇ ਪਰ ਭਾਰੇ-ਭਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਥਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਾਂਗ ਲਚਕੀਲੀ ਪਰ ਸਖਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡੀਠ-ਵਰਨਣ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਸੁਭਾਓ ਹੈ। ਛੰਦ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਦੇ ਦੋਸ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਬੱਜ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਸੰਦਰਭ-ਬੋਧ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਹੂਬਹੂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਉਹੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ-ਬੋਧ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਸੰਦਰਭ ਸਾਸਤਰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਰਗੇ ਸਿਆਣੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਬਾਬੂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੋਹਣੀ, ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀ,
ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਘਾੜਤ ਘੜੀ, ਲੋਕ ਫੁੱਲ ਬਰਸਾਵਣ ਡਹਿਗੇ ਕਵੀ ਦੇ ਉੱਤਾਂ।

(ਸ਼ਹੀਦੀ-ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ)

ਬੁਣ ਕੇ ਵਧੀਆ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਬੁਣਤੀ, ਬਾਬੂ ਜੀ ਬਹਾਤੇ ਟੱਕ ਵਿਚ ਟੱਕਾਂ ਦੇ।

(ਅਭਿਮੰਨੂ ਦਾ ਵਿਆਹ)

ਦੋ ਚਾਰ ਸਾਲ ਮੰਡੇ ਮੇਲਿਆਂ 'ਤੇ ਗੋਣਗੇ ।
 ਫੇਰ ਬਾਬੂ ਸਾਬੂ ਕਾਪੀਆਂ ਛਪੋਣਗੇ ।
 ਵਿਦਿਆ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੁਰ ਮਿੱਠੀ, ਬਖਸ਼ ਖੁਦਾ ਗੁਣ ਤੀਨ ।
 ਬਖਸ਼ ਕੁਝ ਜ਼ਰ ਸੁਰਸਤੀ ਜੀ, ਮੂੰਹੋ ਫਿਕਰੇ ਪੁਸ਼ਪ ਬਣ ਬਰਸਣ ।
 ਮੋਰੀਆਂ ਕਵਦੇ ਪੂਰੀਆਂ ਆਸਾਂ, ਉੱਚੇ ਹੋ ਬੋਲ ਤੇ ਫੜਨ ਮਿਠਾਸਾਂ ।
 ਕਰਦੀਏ ਮਾਤ ਰਕਾਟਾਂ ਨੂੰ, ਲਗੇ ਨਾ ਵਗਧ ਅੱਖਰ ਗਣ ਹੋਲਾ ।
 ਵਿਚ ਖਾੜੇ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ, ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਜਪਣ ਕਵੀਸ਼ਰ ਮੋਲਾ ।

(ਮੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦ)

ਖੜਦੇ ਸਾਰ ਕਚਹਿਰੀ ਮਘਜੇ,
 ਦਿਲ ਤੇ ਜੋਤ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਜਗ ਜੇ ।
 ਕੋਈ ਦਗਧ ਅੱਖਰ ਨਾ ਲਗ ਜੇ,
 ਮੰਦ ਗਣ ਪਾਵਣ ਤਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ।
 ਛੰਦ ਲਾਉਣ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜੀ, ਪੈਣ ਗਰਨਾਟੇ,
 ਜੋੜੀ ਤੇ ਜੋੜੀ, ਬਾਬੂ ਸੋਹਣੀ ਬਾਹਲੀ ।

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਵਾਲੀ)

ਬਾਬੂ ਜੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਛੰਦਾਂ 'ਚੋਂ ਲਪਟਾਂ, ਮੌਮ ਵਾਂਗੂ ਜਾਂਦੇ ਢਾਲਦੇ ।

(ਰਾਮਾਇਣ)

ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜੀ, ਪੈਣ ਗਰਨਾਟੇ 'ਵਾਜ਼ ਮਨਮੋਹਣੀ ।

ਐਖੀ ਹੁੰਦੀ ਬੁਨਣੀ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ।

(ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ)

1. ਮਘਦੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ

ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਤੇ ਜਲੋਅ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸੁੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰ ਕੇ ਜਾਗਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਚੋਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਖਾੜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਜੋਣ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਅਖਾੜੇ ਲਈ 'ਕਚਹਿਰੀ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਅਖਾੜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜੰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਨਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਜੇ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਸਰੋਤੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛਿੱਦਾ-ਅਖਾੜਾ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਅਖਾੜੇ ਭਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਹੈ । ਅਖਾੜਾ ਜੰਮਣ ਤੇ ਮਘਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਰੋਅ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ, ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ, ਛੰਦ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਤੇ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਨਾਲ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਤਨ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਕਤ ਦੇ ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਦਰਬਾਰ ਮਘਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਗਨੀ ਤੇ ਸੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰ

ਪੈਣ ਲਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਹਿੱਲ ਜਾਣਾ ਤੇ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨੂੰ ਅਖਾੜਾ ਵਿਝੌੜਣਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਵਧੀਆ ਤੇ ਕਲਾਧਾਰੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕਰ ਕੇ ਕੀਲੀ ਹੋਈ ਇਕਾਈ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਜਾਦੂ ਦਾ ਚਾਨਣ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਚੁਵੇਰੇ ਖਿੱਲਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਖਾੜਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਹੈ। ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਗਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤਾਰੀ ਬੋਲ ਦੀ ਸਕਤੀ ਨਾਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਿੰਗਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗਾਇਆ ਤਾਂ ਅਖਾੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਰੋਤੇ ਅਥਰੂ ਕੇਰਨਗੇ, ਜੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਲਿਆ ਤਾਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਵੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਡਾਗ ਖੜਕੇਗੀ ਹੀ। ਸਿਆਣਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਨਸ ਨਸ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਰ ਤੇ ਇੱਕ ਮੁੱਠ ਕਰੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਰਚਮਿਚ ਕੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਥਾ ਪੂਰ ਥਾਂ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ :

ਇਸ ਥਾਂ ਲੱਗਣੀ ਘੜੀ ਦੋ ਰਚਨਾ, ਲੈਕਵੰਦ ਗੱਭਰੂ ਫਸਾਦੋਂ ਬਚਣਾ,
ਦੋਸਤੋਂ ਮੇਲ ਸਬੱਬਾਂ ਦੇ, ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਲ ਸੌਕ ਦੇ ਸੁਣ ਲੋ।
ਹੋਵੇ ਜੇ ਵਰਖਾ ਪੁਸ਼ਪਾਂ ਦੀ, ਆਏ ਜੋ ਲੈਣ ਸੁਗੰਧੀ ਚੁਣ ਲੋ।

(ਮੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦ)

ਤੂੰ ਮਿਲ ਕਵਿਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ,
ਊਰੀ ਵਾਂਗ ਜਬਾਂ ਰਹੇ ਚਲਦੀ,
ਦਾਸ ਦੇ ਮਗਣ ਪੌਰ ਵਿਚ ਗੋਣੇ।
ਸੁਰ ਸੁਹਣੀ ਲਗਦੀ ਐ,
ਆ ਕੇ ਸਭੀ ਬੈਠ ਗਏ ਲੋਣੇ।
ਸ਼ੈਰੀ ਨਿੱਖਰ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਭੁਰਦੀ,
ਆਵੇ ਜਗਾ ਜਗਾ ਤੋਂ ਫੁਰਦੀ,
ਤਰਜ ਦੇ ਸੰਨ ਵਿਚ ਪਵੇ ਮਰੋੜਾ।

ਚਾਦਰੇ ਨੀਵੇ ਧਰਤੀ ਹੁੰਝਣ,
ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰੁਮਾਲਾਂ ਪੁੰਝਣ,
ਆ ਕੇ ਫੌਰ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਗੁੰਜਣ,
ਆਸ਼ਕ ਹੋ ਗਏ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ।
ਟਹਿ ਟਹਿ ਲੜਕੇ ਬੋਲਣ,

ਪਾ ਲਿਆ ਰੋਅਬ ਕਚੈਰੀ 'ਤੇ ।
ਨੱਚਦੀ ਫਿਰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਣੀ,
ਪਿਆ ਦੇ ਆਬਿ ਹਯਾਤੀ ਪਾਣੀ,
ਪਾਣੀ ਬਣ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ ਬਾਣੀ,
ਤੁਰਤ ਮਿਟਾ ਦੇ ਦਾਹਦਾਂ ਨੂੰ ।
ਬੋਲ ਰਕਾਟਾਂ ਵਰਗੇ,
ਕਰਦੇ ਤੇਜ਼ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ।

(ਸੁਰਸੱਤੀ ਮੰਗਲ)

ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਲਾਗ ਲਗਣ ਦੇ, ਪਿੰਗਲ ਜੋਤ ਜਗਣ ਦੇ,
ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਨਹਿਰ ਵਗਣ ਦੇ, ਵਿਚਾਰ ਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੇਹ ।
ਬਾਬੂ ਜੀ ਰਾਗ ਚਲਣ ਦੇ, ਰਿਦੈ ਚਿਰਾਗ ਬਲਣ ਦੇ,
ਹੌਲੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਠਲਣ ਦੇ, ਸੁਣੋਂ ਸਰੋਤਿਓ ਧਿਆਨ ਦੇਹ ।

(ਮੰਗਲ ਦੇ ਕਬਿੱਤ)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਸਹੀ, ਸਫਲ ਤੇ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਸੌ ਦੇ ਕਤੀਬ ਚੋਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਟੇਜਾਂ ਉੱਤੇ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਂਜਿਆ, ਤਰਾਸਿਆ ਤੇ ਸਟੇਜ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਵੀ ਹੈ । ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ।

2. ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ

ਛੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੁੱਧ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਧਨੀ ਤੇ ਆਚਰਿਯ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 'ਬਾਬੂ ਚਾਲ', 'ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ', 'ਬਾਹਠ ਕਲਾ', 'ਪੰਦਰੀ', 'ਸਤਾਰੀ', 'ਤਰਜ਼' ਆਦਿ ਨਵੇਂ ਛੰਦ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕੀਤੀ । 'ਬਾਬੂ ਚਾਲ' ਤੇ 'ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ' ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਤੇ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਛੰਦ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ 'ਬਾਬੂ ਚਾਲ' 'ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ' ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਲਿਖੀ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਛੰਦ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਹੈ । ਉਹ ਲੋਹ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮੋਮ ਵਾਂਗ ਪਿਘਲਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ । ਕੇਵਲ 'ਬਾਬੂ ਚਾਲ' ਤੇ 'ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ' ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਤ ਵਿਚ ਅਮਰ ਪਦ ਦਾ

ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢਣਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਪਿੰਗਲ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ । ਇਹ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰ ਪੇਂਦੂ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਸਾਸਤਰੀਯ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਚੜਾਚੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਘੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੰਧੋਜ ਵੀ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਪਿੰਗਲ ਸਿੰਧ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਛੰਦਾਂ ਭੇਤ ਅਨੰਤ ।
ਮੂੜ ਪੜ੍ਹੇ ਜੜ੍ਹਤਾ ਹਰੇ, ਚਤਰ ਪੜ੍ਹੇ ਗੁਣਵੰਤ ।
ਪਿੰਗਲ ਦਾਤਾ ਸਰਬ ਸੁਖ, ਰਤਨ ਚਾਰ ਦਸ ਖਾਨ ।
ਕਵੀਯਨ ਕੋ ਪਿੰਗਲ ਪ੍ਰਿਯ, ਭਗਵਨ ਕੋ ਹਰਿ ਨਾਮ ।
ਛੰਦ ਵੇਦ ਕਾ ਅੰਗ ਲਧ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੇ ਰਿਖਿ ਮੱਤ ।
ਜੈਸੇ ਵੇਦ ਵਹੀਨ ਦਿਜ, ਹੀਨ ਲੋਈ ਮੇ ਸੱਤ । ੬ ॥

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਨਾ ਪਿੰਗਲ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪ ਪਿੰਗਲ ਆਚਰਿਸ਼ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ! ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀਸ਼ਰ ਸਾਨਿਤਿਯ ਦਾ ਵੀ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਛੁੱਕਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ 63 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਛੰਦ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ । ਪਿੰਗਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਅਰਜ਼ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮੀਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗਹਿਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ :

ਬਾਬੂ ਜੀ ਪਿੰਗਲ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜਿਆ ਵਿਆ ।

(ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪਣੇ 'ਪਿੰਗਲ' ਵਿਚ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਉਪਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਟਗਣ ਦੇ ਤੇਰਾਂ ਅੱਠ ਠਗਣ ਡਗਣ ਪੰਜ,
ਢਗਣ ਤਿੰਨ ਤੇ ਨਗਣ ਦੋ ਕੁ ਰੂਪ ਹੈ ।
ਕਵਿਤਾ ਘੜੋਲਾ ਲੱਜ ਪਿੰਗਲ ਸਮਝ ਲੈਣਾ,
ਵਿਦਿਆ ਤਾਂ ਜਲ ਦਾ ਭਰਿਆ ਜਾਨੋਂ ਕੂਪ ਹੈ ।
ਪਿੰਗਲ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਰਖਦਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ 'ਤੇ,
ਪਿੰਗਲ ਬਗੈਰ ਲਗੇ ਕਵਿਤਾ ਕੋ ਧੂਪ ਹੈ ।
ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜੰਗ ਚਲਦਾ ਹੈ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਤੇ,
ਰਜਬ ਅਲੀ ਰਬ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਕਵੀ ਭੂਪ ਹੈ ।

(ਪਿੰਗਲ)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਦਸਦਾ ਹੈ :

ਰੋਕੀ ਗਿਆ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਹੇਠਲਾ ।

ਖੱਡ ਤੀਕ ਪਿੰਗਲ ਸੁਣਾਤਾ ਠੇਠ ਲਾ ।

ਪੁੱਛੀ ਗਿਆ ਗਰੜ ਬਾਬੂ ਸੇਸ ਨਾਗ ਤੋਂ ।

ਜੀਵੇ ਗੁਰੂ ਹੋਸ ਬਣਾਤੇ ਕਾਗ ਤੋਂ ।

ਭਾਰਤੀ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਘਿਉ-ਪਿਚੜੀ ਦਾ ਰਿਸਤਾ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਨਵੇਂ ਨਿਯਮ ਘੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਝੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਡਿਉਢ ਤੇ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿਚ । ਇਸ ਨਾਲ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਉੱਤੇ ਅਰੂਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ । ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕ੍ਰਿਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਸਨਵੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕ੍ਰਿਸਾ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਸੀ ਪਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਛੰਦ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਜਿਸਦਾ ਪਹਿਲ ਚਿੰਨੀ ਰਿਹਾ । ਛੰਦ ਦੀ ਵਿਵਧਤਾ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਧੀਆ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਤ-ਭਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਵਿਵਧਤਾ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਅਕੋਵੇਂ ਨੂੰ ਦਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਲੀ, ਕਬਿੱਤ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਛੰਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਪਰੇ-ਪੁਰੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੇ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਤੇ ਜਨੂੰਨ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸਭ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦ :

ਦੋਹਰਾ, ਮੁਕੰਦ, ਔੜਾ, ਕਬਿੱਤ, ਬੈਂਤ, ਡਿਉਢ, ਦਵੈਯਾ, ਕੋਰੜਾ, ਸੱਦ ਆਦਿ ।

(ਅ) ਪਿੰਗਲ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤੇ ਛੰਦ :

ਡੂਢਾ, ਢਾਈਆ, ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ, ਰਘਬੀਰ, ਦੋ ਭਾਗ ਆਦਿ ।

(ੲ) ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਛੰਦ :

ਕਲੀ, ਝੰਕ ਚਾਲ, ਦੋਤਾਰਾ ਡੂਢਾ, ਬੋਲੀ, ਗੱਡੀ, ਤਰਜ ਕਮਾਨੀ, ਤਰਜ-ਅਮੋਲਿਕ, ਤਰਜ, ਸ਼ਬਦ, ਆਦਿ ।

(ਸ) ਨਵੇਂ ਈਜਾਦ ਕੀਤੇ ਛੰਦ

ਬਾਬੂ ਚਾਲ, ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ, ਬਾਹਨ ਕਲਾ, ਤਰਜ, ਪੰਦਰੀ, ਸੋਲਾਂ ਅੱਖਰਾ ਛੰਦ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਛੰਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਸੁਧ ਛੰਦ ਘੱਟ ਵਰਤੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਸੁਧ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕੰਦ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਯ ਛੰਦ ਹੈ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਛੰਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਿਸਤਾਰ

ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਮਾ,³ ਚੰਦ ਸਿੰਘ ਮਰਾਝ⁴ ਤੇ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ⁵ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ ਛੰਦ, ਝੰਕ ਤੇ ਡੂਢਾ ਛੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿਤਾ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ ਉੱਤੇ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਕਲੀ ਨੂੰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਕਲੀ ਦਾ ਮੁਖੜਾ ਵੀ ਕਲੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਲੀ ਦਾ ਮੁਖੜਾ ਵੀ ਚਾਰ ਚਰਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੌੜਾ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਚਰਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਗੀਰਾਣੇ ਦੀ ਕਲੀ ਦਾ ਤੌੜਾ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, 20-20 ਚਰਣ ਦਾ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਕਲੀ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਵਿਚ ਕਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਰਧ ਪੰਗਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਚਰਣ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਕਲੀ ਦਾ ਮੁਖੜਾ :

ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਸਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ
ਕਹਾਂ ਸਿਫਤ ਪਵਿਤਰ ਤਾਲ ਦੀ
ਵਿਚ ਮੰਦਰ ਸੋਹਣਾ ਸਵਰਨ ਦਾ
ਪਿਆ ਜਗ ਮਗ ਜਗ ਮਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਕਲੀ :

ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਸਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ,
ਛੋਟੇ ਬੜੇ ਪੈਂਦੇ ਸੀ ਬਾਰਸ਼ ਦੇ ਖਾਲੇ।.....
(ਰਜਬ ਅਲੀ)

ਮੁਖੜੇ ਵਿਚ ਕਲੀ ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੋਤਿਆ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੁਣਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਰੰਗ ਬੱਝ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲੀ ਦਾ ਤੌੜਾ ਵੀ ਕਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਜੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਲੀ ਵਿਚ ਮੁਖੜਾ ਤੇ ਤੌੜਾ ਢਾਡੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਏ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲੀ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਤੇ ਤੌੜੇ ਬਹੁਤ ਨੁੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਛੰਦ ਜਿਵੇਂ ਤਰਜ ਛੰਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭੰਗੜੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਨਿਯਮਬੱਧ ਚਾਲ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

3. ਨਵੇਂ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤੇ ਛੰਦ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ 'ਕਵੀਸ਼ਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਉਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਛੰਦ 'ਬਾਬੂ ਚਾਲ' ਕਾਢ ਉੱਤੇ ਹੀ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਿੰਗਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਪ ਕਾਰਗਾਰ ਛੰਦ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਘੜੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਪਛਾਣ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

(ੳ) ਬਾਬੂ ਚਾਲ ਛੰਦ

'ਬਾਬੂ ਚਾਲ' ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉਪਨਾਮ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਚਾਲ ਛੰਦ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਝੋਕ ਚਾਲ'। 'ਬਾਬੂ ਚਾਲ' ਇੱਕ ਵਰਣਕ ਛੰਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਚਰਣ ਵਿਚ 27 ਵਰਣ ਅਤੇ 27 ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ $13 + 7 + 7$ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਦਾ ਪਹਿਤਾ, ਦੂਜਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਵਿਸਰਾਮ ਦੂਜੇ ਚਰਣ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਾਰ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਵਿਸਰਾਮ ਨਾਲ ਅਨੁ-ਪਰਾਸ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਚਰਣ ਦੇ ਹਰ ਵਿਸਰਾਮ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਦ ਦੀ ਹਰ ਛੰਦ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਾਇਨ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਘੋੜੀ ਦੀ ਰੇਵੀਆ ਚਾਲ ਵਰਗੀ ਮਟਕ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਚਾਲ ਛੰਦ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਲਾਲ ਵਾਗੂੰ ਦਗਦਾ ਸਰੂ ਦਾ ਕੱਦ ਨੀ	=	13 ਵਰਣ
ਪਾਵਾਂ ਨਾ ਮਲਾਜੇ ਨੂੰ	=	7 ਵਰਣ
ਹੈ ਜਵਾਬ ਭੈਣੇ ਨੀ।	=	7 ਵਰਣ = ਕੁੱਲ 27 ਵਰਣ
ਤੇਰਾ ਰੂਪ ਮਹਾਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੀ	=	13 ਵਰਣ
ਪੱਟ ਦੇਗੀਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ	=	7 ਵਰਣ
ਨਖਰੇਲੋਂ ਨੈਣੇ ਨੀ।	=	7 ਵਰਣ = ਕੁੱਲ 27 ਵਰਣ

(ਅ) ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ ਛੰਦ

'ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ' ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਛੰਦ ਕਾਢ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਦ ਵਿਚ ਸਿਰਤੋੜ ਭੱਜਦੇ ਸੁੰਬਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਨਾਗ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਚੁਸਤ ਤੇ ਫੁਰਤੀਲੇ ਫਿਕਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਛੰਦ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਘੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆ ਨੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ। 'ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ' ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਇਸ ਛੰਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾ 72 ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪਿਆ। 'ਕਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਇੱਥੇ ਛੰਦ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ। 'ਬਹੱਤਰ-ਕਲਾ' ਛੰਦ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨੁੱਕ ਤੇ ਠਾਠ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਣ ਲਈ ਤੇ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਹੜੇ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਨਾਂ 'ਤਤਜ' ਤੇ 'ਕਲਕੱਤਾ ਡਾਕ ਮੇਲ' ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਛੰਦ ਦੀਆਂ 122 ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ 72 ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ 50 ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਛੰਦ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਲ 12 ਚਰਣ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੱਤ ਚਰਣ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪੰਜ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਸੱਤਾਂ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ $14 + 12 + 10 + 9 + 10 + 8 + 9 = 72$ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਅੱਠਵੇਂ ਚਰਣ ਤੋਂ ਬਾਰਵੇਂ ਚਰਣ ਤੱਕ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮਾਤਰਾਂ $12 + 10 + 9 + 10 + 9 = 50$ ਹਨ। ਇਸ

ਛੰਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਚਰਣ ਦੇ ਤੀਜੇ ਨਾਲ, ਚੌਥੇ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਨਾਲ, ਸੱਤਵੇਂ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਚਰਣ ਨਾਲ, ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ 2-3, 4-5, 7-12, 9-10, ਚਰਣਾਂ ਦੇ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਚਰਣਾਂ ਦੇ ਤੁਕਾਂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਉਹ 1, 6, 8, 11, ਹਨ। ਇਸ ਛੰਦ ਦੇ ਹਰ ਚਰਣ ਦਾ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 7 ਵੇਂ 12 ਵੇਂ ਚਰਣ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਸ ਮਿਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ ਛੰਦ

ਚਰਣ 1.	ਦਸਮੇਸ਼ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਜੀ	=	13 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 2.	ਤੇਜ ਜੇ ਘੋੜੇ	=	10 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 3.	ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਮੋੜੇ	=	10 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 4.	ਮਾਰ ਕੇ ਛਾਲਾਂ	=	9 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 5.	ਬੰਨ ਲੀਆਂ ਪਾਲਾਂ	=	11 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 6.	ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰ	=	10 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 7.	ਨਿਚੋੜੇ ਕੱਪੜੇ ।	=	9 ਮਾਤਰਾਂ = 72 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 8.	ਘੱਟ ਹੰਡਰਡ ਨਾਲੋਂ ਜੀ	=	13 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 9.	ਬੜੇ ਬਲਵਾਨ	=	8 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 10.	ਕਾਰਮੇ ਜੁਆਨ	=	9 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 11.	ਪੱਜਾਹ ਸੱਠ ਸੱਤਰ	=	11 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 12.	ਗੜੀ ਵਿਚ ਔਪੜੇ ।	=	9 ਮਾਤਰਾਂ = 50 ਮਾਤਰਾਂ
ਕੁੱਲ		=	72 + 50 = 122 ਮਾਤਰਾਂ

ਬਾਹਠ ਕਲਾ ਛੰਦ

ਚਰਣ 1.	ਸੁਣੋ ਅਰਜ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੀ	=	14 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 2.	ਗਭਰੂਓ ਲਵਿਓ	=	9 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 3.	ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦਰਿਓ	=	10 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 4.	ਕੁੱਤੇ ਦੁੱਧ ਲੱਕ ਰਏ	=	11 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 5.	ਮਾਰਦੇ ਥੱਕ ਗਏ	=	11 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 6.	ਕਵੀਸਰ ਵਾਜ਼ਾਂ ।	=	9 ਮਾਤਰਾਂ 62 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 7.	ਆਈਆਂ ਨੀਦਰਾਂ ਗੂੜੀਆਂ ਜੀ	=	19 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 8.	ਤੁਰਤ ਪੱਟ ਅੱਖ ਲਓ	=	10 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 9.	ਸੂਰਮਿਉਂ ਰੱਖ ਲਓ	=	10 ਮਾਤਰਾਂ
ਚਰਣ 10.	ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਾਂ ਲਾਜ਼ਾਂ ।	=	11 ਮਾਤਰਾਂ = 50 ਮਾਤਰਾਂ
ਕੁੱਲ		=	62 + 50 = 112 ਮਾਤਰਾਂ

ਬਾਹਨ ਕਲਾ ਛੰਦ ਦੇ ਕੁੱਲ 10 ਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ 6 ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਜੋੜ 62 ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਚਰਣ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਚਰਣ ਦੇ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ 2-3, 4-5, 6-10, 8 9, ਚਰਣਾਂ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸੱਤਵੇਂ ਚਰਣ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਹਰ ਚਰਣ ਦਾ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਪੰਦਰੀ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਇਹ ਛੰਦ ਨਵਾ ਘੜਿਆ ਜੋ ਵਰਣਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਚਰਣ ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪੰਦਰਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਕੇ 'ਪੰਦਰੀ' ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਚੌਥੇ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਬਾਬੂ ਦੇਖਿਆ ਦੁਰੇਡਿਓਂ ਪਹਾੜ ਹੋਰ ਜੀ।	= 15 ਵਰਣ
ਫੁੱਲ ਰਹੇ ਨੇ ਮਹਿਕ ਵੱਜੇ ਚਲਕੋਰ ਜੀ।	= 15 ਵਰਣ
ਸਿੱਲਾਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਬਰਫ ਨਾਲ ਢਕੀਆਂ ਪਈਆਂ।	= 15 ਵਰਣ

(ਸ) ਸੋਲਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਛੰਦ

ਬੁੱਢੇ ਗਭਰੂ ਬਾਲ, ਬੁੜੀ ਕੁੜੀਆਂ ਗਾਮ ਦੀਆਂ।	= 16 ਵਰਣ
ਕਰਨ ਉਡੀਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਯੁਧਿਆ ਰਾਮ ਦੀਆਂ।	= 16 ਵਰਣ
ਗੋਕਲ ਪਈ ਵੈਰਾਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ ਨੂੰ।	= 17 ਵਰਣ
ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇਕ ਵਾਰੀ, ਮਿਲ ਦਿਲਦਾਰਾਂ ਨੂੰ।	= 16 ਵਰਣ

ਇਹ ਵਰਣਕ ਛੰਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿਚ 16 ਵਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲ, ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਚੌਥੇ ਚਰਣ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੋਲਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੋਲਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਛੰਦ' ਪਿਆ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਸਾਂਦੇ ਹਨ। ਛੰਦ ਦੀ ਸਿਲਪਕਾਰੀ ਤੇ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਗਰਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸਕ ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਵੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਵਧੇਰੇ ਸਿਰੜ, ਸੰਜਮ, ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਛੰਦਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੂੰ ਛੰਦ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬੋਧ, ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਵਤਨ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਤਰਸੇਵਾ, ਭਾਵ ਉੱਤੇ ਵਸੀਕਰਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 32 ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿੰਟਗੁਮਰੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ), ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਜਾਨ ਮਾਰ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉਸੇ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਸੁਮਾਰ ਅੱਜ ਚੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਵੇਸੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਤਮਾਮ ਉਮਰ, ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਵ ਕੇ ਇਨਸਾਨ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਵਾਰ

ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਕੇਜੀਆ ਜੋ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਕੰਮ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਰਸੀਏ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ :

"ਜਬ ਘਰ ਪਰ ਹੋਤਾ ਹੂੰ ਤੋ ਬਾਗ਼ ਮੇਂ ਬੈਠਾ ਰਹਿਤਾ ਹੂੰ। ਉਧਰ ਕੋਇਲ ਗਾਤੀ ਹੈ। ਪਪੀਹਾ ਸਾਜ਼ ਬਜਾਤਾ ਹੈ। ਇਧਰ ਪੈਰੂ ਫਿਕਰੇ ਗੂੰਜਣੇ ਲਗਤੇ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਬਨਾਨੇ ਮੇਂ ਸੌਨੇ ਪਤ ਸੁਹਾਗੇ ਕਾ ਕਾਮ ਦੇਤੇ ਹੈਂ।...

...ਪਹਿਲੇ ਅੰਬੇਰੇ ਮੇਂ ਕੁਛ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਜ਼ਰ ਆਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮੇਂ ਫੁਟੇ ਹਰਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇਤੇ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਹਿਸਤਾ ਫਿਕਰੇ ਬਣ ਜਾਤੇ ਹੈਂ। ਫਿਰ ਪਿੰਗਲ ਔਰ ਗਰਾਮਰ ਦੀ ਮਦਦ ਸੇ ਤਰਜ਼ ਯਾ ਛੰਦ ਕੇ ਸਾਂਚੇ ਮੇਂ ਢਾਲ ਦੀਆ ਜਾਤਾ ਹੈ।"

4. ਆਂਚਲਿਕ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਕਾਵਿ ਦਾ ਕਮਾਲ ਤੇ ਜਮਾਲ ਅਛੂਤੀ ਤੇ ਜਾਨਦਾਰ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਹੋਣੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਾਂਗ ਟਹਿ ਟਹਿ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਰੰਗ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਡੂ ਉੱਡੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਜ਼ਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਰੰਗ ਪਹਿਲੀ ਫੁੱਕ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਧੇ ਉੱਡ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਵਕਤ ਦੇ ਵੁੰਕਾਰਿਆਂ ਅੱਗੇ ਵੀ, ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਾਂਗ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਤੇ ਟਹਿਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੇ ਰੰਗ ਇਟਾਲੀਅਨ ਕਲਾਕਾਰ ਵੈਨਗਾਗ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁੱਢਲੇ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਸਾਦ-ਸੁਰਾਦੇ ਪਰ ਸ਼ਕਤੀਸਾਲੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਪਰ ਰੰਗੀਨ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਪੇਂਡੂ ਹਨ ਪਰ ਉਜੱਤ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਰੂ ਭੂਮੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਹਨ-ਚੱਕਰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਤੇ ਜਮਬੇ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਦਰਸਨ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਬੋਝਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਮਈ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਉੱਤੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੀ ਪੁੱਠ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਨਾ ਹੀ ਕਿਤਾਬੀ ਮੁੰਹਾਦਰੇ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਓਪਰੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਬ੍ਰਜ-ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਉਧਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲਈ। ਉਸ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਸਹਿਜਸੁਭਾ ਲੋਕ-ਵਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਬਨਾਵਟੀ ਅੰਸ ਘੱਟ ਹੈ। ਨਾਹੀ ਇਹ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਕਵੀਸਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਚਾਘਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਬਿਆਨ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਵੁੱਟਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤੀਕਣਤਾ, ਤੀਬਰਤਾ ਤੇ ਜਲਜਲਤੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ, ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਫਾਕੜਾਂ।

ਬੰਦੇ ਦੁਆਨੀ ਦੁਆਨੀ ਦੇ ਕਰਨ ਆਕੜਾਂ।

ਸੰਤੋ ਡੱਡਿਆ ਕੇ ਚੁੰਬੜੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ।

ਪੰਜ ਸਤ ਲਾਸ਼ਾਂ ਜਾਣ ਜਗਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ।

(ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਭਾਉਕੇ)

ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸੁਜੀਵ ਤੇ ਦਿਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਪਮਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਰੂਪਕ ਜਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਉਚੇਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ, ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਨੰਗੀ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਤਲਵਾਰ ਵਾਂਗ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । 'ਸੰਤੋ ਡੱਡਿਆ ਕੇ ਚੁੰਬੜੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ' ਸਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਉਪਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਉਧਾਲੀ ਹੋਈ ਸੰਤੋ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਦੁਆਨੀ ਦੁਆਨੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲਹੂ ਧਾਰਾਂ ਤੇ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਫਾਕੜਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਉਹਨਾਂ ਘਟੀਆ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੋਸਟਮਾਰਟਮ ਲਈ ਜਗਰਾਵਾ ਸਹਿਰ ਵਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖੇ । ਉਸ ਦੇ ਡੱਡਿਆਉਣ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਦ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਰੂਪ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬੋਲ ਵਿਚੋਂ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਦਸਮਣੀ ਦਾ । ਇਹਨਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਂਚਲਿਕ ਰੂਪ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਪਾਵੇ ਨਾਲ ਕਾਲ ਬੰਨਿਆ ਵਿਆ ਲੰਕੇਸ਼ ਨੇ, ਲੰਕੇਸ਼ ਮਾਰਿਆ ਕਾਲ ਨੇ ।

ਪੌੜੀ ਲੋਣੀ ਸੁਰਗ ਨੂੰ ਇਰਾਦੇ ਏਸ ਦੇ, ਤੇ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾਲ ਨੇ ।

(ਰਾਮਾਇਣ)

ਪਕੜ ਮਸਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕਰ ਤੀ, ਤੇ ਕੀ ਬਣੋਣਾ ਚੁਰ ਦਾ ।

ਮੱਛੀ ਫੜ ਸੜਦੇ ਸਿਵੇ 'ਚ ਧਰ ਤੀ, ਗਿਆ ਨਿਗਲ ਮੁਰਦਾ ।

ਕੱਖ ਵਾਂਗੂੰ ਡੋਲਦੇ ਸਤਾਏ ਡੁੱਬ ਦੇ, ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਸੂਲ ਚੁਭ ਜੇ ।

ਇੱਕ ਨਾ ਗਰਾਸ ਪਾਇਆ ਵਿਚ ਮੁਖ ਦੇ, ਚੜ ਕੇ ਡੁੱਬ ਜੇ ।

(ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ)

ਮਾਤਾ ਕੋਲੇ ਰੋ ਪਿਆ, ਮਾਰ ਕੂਕ ਤੇ ਕੂਕ ।

ਰੱਤ ਦੀ ਭਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ, ਸਾਵੀਂ ਬਖਸ਼ ਬੰਦੂਕ ।

(ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਬੁੱਲ ਖੁਰਾਣਾ)

ਬਾਬੂ ਧਰਤੀ ਮੁਰਦਿਆਂ ਖਾਣੀ, ਮੁਕਗੀ ਲੜ੍ਹਦੀ ਲੜ੍ਹਦੀ ਡਾਣੀ,

ਚੱਕ ਵੱਢਣ ਪਰੇਤ, ਭਰੇ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤ,

ਡੂੰਘੀ ਖਾਗੇ ਰੇਤ 'ਚ ਲਹੂ ਦੇ ਖਾਲ ਜੇ ।

ਜਾਂਦੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਧੜਕ ਕਾਲਜੇ ।

(ਭੂੜ ਬਹਾਦਰ)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਬਿਬਾਵਲੀ ਦੀ ਦੁਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਚਾਹੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਕਥਾ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਜੰਗ ਦੀ, ਬਿਬਾਵਲੀ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਸਮੇਂ ਉਹਦੀ ਨੁਹਾਰ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾ ਪਾ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਤੀ-ਚਕ ਆਪਣੀ ਬਰੀਚੀ ਬੈਠਾ ਛੰਦ ਘੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤੀ ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੀ ਰਹੀ ਹੈ :

ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਿਆ ਫੇਰ ਵੀ ਬਬੇਰਾ ਤੱਤਾ ਸੀ।
ਆ ਗਿਆ ਹੱਥ ਜਾਂਦੇ ਦੇ ਸਬਰਕੱਤਾ ਸੀ।
ਚੜ੍ਹਿਆ ਵਿਆ ਹਰਖ ਨਾ ਕਰੋਧ ਮਿਟਿਆ।
ਫੌੜਾ ਮਾਰ ਚੌਂਕ 'ਚ ਨਿਸਾਲ ਸੁੱਟਿਆ।

(ਅਭਿਮੰਨੁ ਦਾ ਵਿਆਹ)

ਤੇਹ ਬੁਝਾਵਾਂ ਪਾਣੀ ਛਪੜਾਂ ਦਾ ਲੱਕ ਕੇ। ਵਿਖਾ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਖੱਡ ਗਿਆ।
(ਨਲ-ਦਮਯਤੀ)

ਭੱਜਿਆ ਇਟਲੀ ਦਾ ਵੱਗ, ਜਾਵੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਝੱਗ,
ਕੋੜ ਕ੍ਰਿਲਿਆਂ ਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗੇ, ਮਰੋੜ ਤਾੜਿਆਂ ਤੋਂ।
ਦੂਰੋਂ ਬੁੱਢੀ ਮੂੰਹੋਂ ਜੇ, ਡਰਨ ਦਾੜਿਆਂ ਤੋਂ।

(ਜੰਗ-ਯੂਰਪ)

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਬਿਬਾਵਲੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਮਲਵਈ ਜਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਫੜੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ ਲਈ ਕਿਲਕੁਲ ਅਛੂਤੀਆਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਹਨ। ਨਖ-ਨਿਖ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੀ ਲਵੋ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਉਹੀ ਪ੍ਰਦਲਤ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਬੜੀ ਛਿੱਦਤ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵਾ ਰੂਪ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਰਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਅਤੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵਾ ਰੂਪ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸਾਣੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਦਿਲਕਸ਼ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

ਬੁੱਲੀਆਂ ਸਤੂਤੀਆਂ, ਜਬਾਨ ਮਿਸਰੀ,
ਝੂਲੇ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ 'ਚ ਕਪਾਹੀ ਛਿੱਟੀਆਂ,
ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਲੱਕ ਸ਼ੇਰ ਨੀ ਬੰਗਾਲਾਂ ਦੀ।

(ਰਾਮਾਇਣ)

ਨੱਕ ਬਾਬੂ ਢੁੱਲ ਹੋਏ ਜੇਹੇ ਜਿਹਾ ਤਿਲ ਦਾ।
ਝੂਟੇ ਖਾਂਦੀ ਜਾਵੇ ਜਿਉਂ ਝਿੰਜਣ ਹਿਲਦਾ।
ਗੁੰਦਮਾ ਬਦਨ ਚੱਕਮਾ ਜਿਹਾ ਨੱਕ ਜੀ।
ਚੀਤੇ ਵਾਂਗੂ ਪਤਲਾ ਮੁੱਠੀ ਕੁ ਲੱਕ ਜੀ।

(ਵਿਰਾਟ-ਪਰਬ)

ਸਹੇ ਦਾ ਬਦਨ ਪਤਲੀ ਪਤੰਗ ਜਿਉਂ, ਪੈ ਪਰੀ ਦੇ ਉਝਕੇ ਜਿਉਂ।
ਲਾਲ-ਲਾਲ ਰੰਗ ਲਾਲੜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਜਿਉਂ, ਤੇ ਦਾਮਨੀ ਦਮਕੇ ਜਿਉਂ।

ਨਾਸਕਾ ਸੋਹਣ ਵੱਲ ਤਾਂ ਕਪਾਸ ਦਾ, ਤਿੱਖਾ ਨਮੂਨਾ ਨੱਕ ਦਾ ।

(ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ)

ਨੱਕ ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਫੱਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਕਮਾ, ਧਾਰ ਜਾਣੀ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ।

ਵਾਂਝ ਝਿੰਜਨ ਵਲਾਵੇ ਪੈਂਦੇ ਲੱਕ ਮਾ, ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਝੱਖ ਮਾਰਦੀ ।

(ਰਾਮਾਇਣ)

ਕੂੜ ਵਾਂਗੂ ਪੈਂਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਧੌਣ ਦੇ ।

ਬੜੀ ਸੋਹਲ ਸਿੱਲੜ ਜੇਹੀ ਦੇਹੀ,

ਹਿੱਕ ਲੱਕੇ ਕਬੂਤਰ ਜੇਹੀ,

ਬੋਲੀ ਤਿੱਤਰ ਜਿਵੇਂ ਸੁਹਾਨੀ ।

ਤਿੱਖਾ ਨੱਕ ਨਾਸਕਾ ਸੁਰਾਖ ਗੋਲ ਜੇ ।

(ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ)

ਤੇਰੇ ਜੜੇ ਪਤਾਸੜੇ ਅੱਡੀਆਂ ਤੇ ।.....

(ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ)

ਗੌਰਾ ਰੰਗ ਜਿਵੇਂ ਰੰਗਤ ਕਪਾਹਾਂ ਦੀ,

ਚਿੱਟੇ ਦੰਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੁਸ਼ਪ ਸਕੱਥੇ ਦਾ ।

(ਰਤਨ ਸੈਨ)

ਬਾਬੂ ਰਜਸ਼ ਅਲੀ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਬਲਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਮਲਵਈ ਗਹਿਣਿਆ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰੇ ਭਾਰੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬਹੁਤੀ ਸੋਖੀ ਤੇ ਜਮਕ ਦਮਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਜਾਂ ਰਤੀ ਕੁ ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਜਿੰਦਤ ਨਾਲ ਦਰਜਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਰੂਪਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਟੱਪਕਦਾ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਰੂਪਕ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਨ ਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਮੁਖ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਕੂੜ ਬਹਾਦਰ' ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਮੁਖ ਇਰਾਨ ਦੇ ਯੋਧਿਆ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਫਰਾਂਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀਆਂ ਰੋਚਿਕਤਾ ਵਿਚ ਜਰੂਰ ਵਾਧਾ ਕਰਨਗੀਆਂ :

ਪਾੜ ਕੇ ਬਣਾਤੇ ਪਾੜ-ਪਾੜ ਫੁੱਟ ਨੇ, ਅਜੇ ਤਿਆਗੀ ਫੁੱਟ ਨਾ ।

ਬੇ ਨਸੀਬੋ ਸ਼ੀਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿੱਦੜ ਕੁੱਟਦੇ, ਸੱਥੋਂ ਭਰੀ ਗਈ ਘੁੱਟ ਨਾ ।

(ਢਾਈਆ ਛੰਦ)

ਛਣ ਕੰਗਣ ਛਣ ਛਣ ਟਾਟਾਂ ਦੇ, ਕਰੇ ਸਰਸੋਂ ਝਰਮਲ ਜੀ,
ਫੁੱਲ ਟਹਿਕਣ ਸਬਜ਼ ਪਲਾਟਾਂ ਦੇ ।

(ਕੋਈ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬੋਂ)

ਕੋੜੀ ਅੱਖ ਝਾਕਣੀ ਬਘਿਆੜਾਂ ਵਰਗੀ ।

(ਕੁਰਸ਼ੇਤਰ ਦਾ ਜੰਗ)

ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਕਠਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਛੇੜਣੀ ਖੱਖਰ ।

(ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸੈਨ)

ਅੱਖੀਆਂ ਚੋਂ ਸਤਲੁਜ ਵਾਗੂੰ ਭਰ ਕੇ ਜਲ ਚਲਦੇ ਆ ।
ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕਰੂ ਸਰੀਕਾ ਲਕੜੀ ।
ਤੋਤੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅੱਖਾਂ ਹੋਈਆਂ ਬੱਗੀਆਂ ।
ਇੱਕ ਥਾਂ ਲਗੀਆਂ ਗੁਟਾਰੇ ਲੱਗੀਆਂ ।
ਮੱਛਲੀ ਕਮਲੀਏ ਟਿੱਬਿਆਂ ਚੋਂ ਟੋਹੇ ਨੀ ।.....

(ਰਾਮਾਇਣ)

ਸੋਹਣ ਨਿੱਕਿਆਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਨੱਤੀਆਂ, ਅੱਖ ਜਿਉਂ ਕਟੋਰੀ ਰਸ ਦੀ ।
ਉਹਦਾ ਵਜਨ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜਾ, ਜੈਸੇ ਰਾਣੀ ਰੂਪ ਕੰਦਲਾਂ ।
ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਜਿਉਂ ਮਿਰਕਣੀ ਗੋਹੜਾ, ਜੀਭ ਜਿਉਂ ਨਿਆਣੇ ਨਾਗ ਦੀ ।

(ਜੈਮਲ-ਫੱਤਾ)

ਹਾੜ ਖਰਬੂਜਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ, ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਕਿਰਦੇ ਐ ।
ਅੱਡੀਆਂ ਪਤਾਸਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ, ਰੋੜਾਂ ਨਾਲ ਉਚੱੜ ਗੀਆਂ ।

(ਜੈਮਲ-ਫੱਤਾ)

ਬਦਲ ਪੈਂਤਰਾਂ ਵੜੇ ਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਮੇਂ,
ਘੁਕੇ ਜਿਵੇਂ ਬਰੋਲੜਾ ਹਾੜ ਦਾ ਸੀ ।
ਮੈਂ ਚਲਾ ਚਲਾ ਕੇ ਮਾਰੂ,
ਸਲੰਗ ਮਾਰੇ ਲਾਂਗੇ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ।
ਕਾਲਕਾ ਨੇ ਸੁੰਭ ਤੇ ਨਿਸੁੰਭ ਛਾਂਗੇ ਜਿਉਂ ।

(ਜੈਮਲ-ਫੱਤਾ)

ਭਾਵੇਂ ਕਿਰਿਆ ਨਾ ਕਿਰਿਆ, ਪਾੜ ਦੂ ਕਾਲ ਛੁਰੀ ਖਰਬੂਜਾ ।

(ਕੋਲਾਂ)

ਉਹਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਖਾਵੇ ਲਚਕਾਰੇ ਧੋਣ ਜੀ ।
ਜਿਹੜੀ ਲੈ ਗਿਆ ਕੁਟ 'ਚੋਂ ਚੁਰਾਕੇ ਰੋਣ ਜੀ ।

(ਜੈਮਲ-ਫੱਤਾ)

ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਕਮਾਨਾਂ ਵਿੰਗੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਖਿੱਚਣ ਉਠ ਵਾਂਗ ਰਿੰਗੀਆਂ ।

(ਜੰਗ-ਮਰੂਝ)

ਘੁੱਕਰ ਖਲੋਤਾ ਸਹੇ ਵਾਂਗ ਸਹਿ ਗਿਆ ।
ਭੱਜ ਜਾਣ ਡਰ ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਸੋਟੀ ਤੋਂ ।

ਡੋਲੇ ਜਿਉਂ ਰੁੜਣ ਬਾਜਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ।

(ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਦਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀਆਂ ਬਾਰੀਕ ਛੋਹਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚਿਰ ਕਾਲ ਤੱਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਦੇ ਚਿਤਰਪੱਟ ਉੱਤੇ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਬੜੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖਾਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੰਦੀ ਕੀਤੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਜਾਣ ਬੰਦੇ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਦੀ ।
ਜਿੰਦਗੀ ਲਗਾਤਾ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਵਾੜ ਕੇ ।
ਕੁੱਖਾ ਸ਼ੇਰ ਖਾ ਜੋ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਾੜਕੇ ।
ਦੇਹੀ ਸਾਰੀ ਸੰਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ।
ਇੱਕ ਖੜਾ ਸੀਸ ਤੇ ਕਟਾਰ ਪਕੜੀ ।
ਫਾਲੇ ਵਾਂਗੂੰ ਮੱਥਾ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਦਗਦਾ ।
ਪਿੰਜਰੇ ਚੋਂ ਸੇਕ ਵੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ।

(ਚੰਡੀ-ਭੀਮ ਸਿੰਘ)

ਅਲਲ ਅਮੀਨ ਦੀ ਇਕ ਸਖਤ ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ :

ਖੁਸ਼ਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਨੰਗੀਆਂ ।
ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗੀਆਂ ।
ਕਾਲ ਜੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਉਤਾਂਹ ਨੂੰ ਘਾਟੀਆਂ ।
ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਆਣ ਕੇ ਭੁਚਾਲ ਪਾਟੀਆਂ ।
ਦੂਰੋਂ ਖੜੇ ਵੇਖ ਵੇਖ ਡਰੇ ਜਾਂ ਦਿਉ ਖੜੇ ।
ਜਾਣੀ ਘੂਰ ਦਿੰਦੇ ਚਹੂੰ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਉ ਖੜੇ ।
ਸਾਹਮਣੀ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਬਿਰਛ ਸੰਘਣੇ ।
ਉਹੋ ਨੀਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣੇ ।

(ਜੰਗ-ਯੂਰਪ)

ਗਲ ਬੁੱਕ ਬੁੱਕ ਲੀਰਾਂ ਦੇ, ਖੁੱਲੇ ਵੇ ਕੇਸ ਲਗੇ ਵੇ ਰੇਤੇ ।
ਬਹਿ ਰੁੜੀ ਉਪਰ ਜੀ, ਦਰਦ ਦੇ ਭਰੇ ਸਨੇਹੇ ਦੇ ਤੇ ।

(ਕੋਲਾਂ)

ਕਸਮੀਰ ਦੇ ਨਜਾਰੇ, ਆਉਂਦੇ ਸੁਰਗ ਦੁਲਾਰੇ, ਸੋਹਦੇ ਡੱਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ,
ਤੇ ਚਨਾਰ ਰੰਗਲੇ । ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਰਦੇ ਫਿਰਨ ਬੰਗਲੇ ।

(ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ)

ਗੁੰਦਮੀ ਜਿਹਾ ਰੰਗ ਧੋਣ ਕੱਚ ਦੀ ਸੁਰਾਹੀ ਜੇਹੀ,
ਗੁੰਦਮਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਿਆਨ ਕੱਚ ਪੱਧਰੀ ।
ਹਰ ਗੱਲ ਨਾਲ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਮਖੌਲ ਕਰੇ,

ਮੇਲੂ ਮੇਲੂ ਚਲਦੀ ਹੋਸ ਵਾਂਗ ਪੱਧਰੀ ।
ਘੁਟਮਾ ਪਜਾਮਾ ਜੋੜਾ ਪਹਿਣਦੀ ਮੜਕਦਾਰ,
ਪਤਲੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਉੱਤੇ ਦੀ ਸਜੇ ਸੁੰਦਰੀ ।
ਖੁਮਰੇ ਵਾਂਗ ਰੰਨ ਗੁਟਕੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ,
ਰਜਬ ਅਲੀ 'ਕੋਲ ਤੋਂ ਜਬਾਨ ਮਿੱਠੀ ਵੱਧਰੀ ।

(ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ)

ਕਵੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਪੈਰਲੀਆਂ ਧੁੰਦਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ
ਲੋਕ-ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਕਣੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ
ਹੈ । ਇਹ ਕਣੀ ਏਨੀ ਹੰਫ਼ਸਾਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਸੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਬੋਲ
ਦਾ ਸੱਚ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਸਰਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ
ਸੱਤਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਕਿੱਤੂ ਜਾਂ ਸ਼ੰਕਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ
ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਛਪੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਕਥਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਬਾਨ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ
ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਹਿਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ
ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਚਮਕ ਹੈ :

ਰਜਬ ਅਲੀ ਜੋ ਕੌਮ ਨਾ ਮਰਨ ਜਾਣੇ,
ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਜੀ ।

(ਬਹੀਦੀ-ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ)

ਮਰੇ ਬਿਨਾਂ ਮਣੀ ਨਾ ਗੁਅਓਂਦਾ ਸੱਪ ਨੀ ।
ਪੋਲੇ ਪੈਰੀਂ ਦਿੰਦੇ ਨਾ ਜਨਾਨੀ ਆਪਣੀ ।

(ਰਾਮਾਇਣ)

ਬੰਦਾ ਉਖੜੇ ਉਖੜਿਆ ਕੇਰਾਂ ਦਾ ।
ਭਾਵੇਂ ਸੂਰਜ ਛਿਪਦਿਓਂ ਚੜ੍ਹ ਜੇ,
ਮਰਦ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੁੜੇ ।

(ਦਹੂਦ)

ਖੰਘ ਮਾੜੀ ਤਾਪ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣਾ ਹੱਥ ਸਾਂਪ ਨੂੰ,
ਕੁੱਟਣ ਮਾੜਾ ਟਾਪ ਨੂੰ, ਟੁੱਟਣ ਮਾੜਾ ਨਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ।
ਲਾਗੀ ਨੂੰ ਮੜਕ ਮਾੜੀ, ਜੁੱਤੀ ਨੂੰ ਸੜਕ ਮਾੜੀ,
ਅੱਖ ਨੂੰ ਰੜਕ ਤੇ ਬੜਕ ਮਾਰੀ ਵੈਰਾਂ ਨੂੰ ।

(ਕਬਿੱਤ)

ਰਜਬ ਅਲੀ ਖਾਂ ਹੋਵੇਂਦੇ ਕੰਮ ਉਹੀ, ਜਿਹੜੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕੰਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੁੰਦੇ ।

(ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ)

ਰਸ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਨ-ਪੰਖੋਰੂ ਹੈ । ਰਸ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਕਵਿਤਤ੍ਵ ਨੂੰ
ਉੱਚਾ ਤੇ ਨੁੱਕਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਰਸ ਦਾ ਮੰਤਰ ਹੀ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ

ਕੀਲਦਾ ਹੈ। ਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਤੇਜ ਪਾਠਕ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਚਕਾਚੌਂਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੇਘਲੇ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਨ ਉਡਾਰੀਆ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਰਸ ਵਹੀਨ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਹੈ, ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ। ਰਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਜੋਤ ਵਿਹੂਣੇ ਦੀਵੇ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਵੀ ਅਣਹਾਂਦ ਨਾਲ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਚੰਗੀ ਜਾ ਮਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਸ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਾਇਕੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰਸ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨੂੰ ਰਸ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਭੀ ਰਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਿਯ ਰਸ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਬੀਰ ਰਸ ਤੇ ਕਰਣਾ ਰਸ ਹਨ। ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸ-ਰਸ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਝੰਬਾ ਭਾਈ' ਅਤੇ 'ਰਾਮ ਕੌਰ' ਵਿਚ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦੀਪਣ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋਰ ਨਾਲ ਰਖਵਾਇਆ ਹੈ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਰਚਨਾਵਤੀ ਦੇ ਅੰਬਰ ਉਂਤੇ ਨੌਂ ਰਸਾਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨੀ ਪੀਂਘ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ :

(ੳ) ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ

ਕੇਸਾਂ ਤੇ ਰੀਝਾਂ ਲਾ ਦੂੰ, ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਡੋਰੀ ਪਾ ਦੂੰ,
ਪੱਟੀਆਂ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਸੋਮਾਂ, ਜੁਲਫਾਂ ਤੇ ਅਤਰ ਚੋਮਾਂ।
ਟੇਡੀ ਕੱਢ ਕੇ ਚੀਰਨੀ ਤੇਰੀ, ਬਣਾ ਦੂੰ ਰੋਹਣੀ।
ਜੇੜੀ ਗੁੱਤ ਮੇਰੀ ਗੁੰਦੀ, ਨਾਗਨ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ,
ਲਗਣ ਗੇ ਤੇਰੇ ਪੈਸੇ, ਮੋਤੀ ਪਰੇਂ ਦੂੰ ਐਸੇ,
ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕੋਰਾਂ ਪੈਣ ਐ, ਬਣਾ ਲੈ ਬਾਂਦੀ।
ਜਦੋਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਂ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਘੰਟਾ ਲਾਉਂ,
ਸਾਬਣ ਤੇ ਨਾਲ ਮਲ ਕੇ, ਅਤਰ ਫਲੇਲ ਰਲ ਕੇ,
ਹੋ ਜੂ ਕੂਲਾ ਪਿੰਡਾ ਜਲ ਗਰਮ ਐਂ, ਲੋਗੜੀ ਤੋਂ।
ਕਰਦੂੰ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਨਰਮ ਐਂ, ਲੋਗੜੀ ਤੋਂ।

(ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ)

ਰਾਣੀ ਵੇਖ ਕੇ ਰੂਪ ਹੈਰਾਨ ਹੋਗੀ, ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਜਿਉਂ ਗੋਰਲੋਂ ਗੋਪੀਆਂ ਜੀ।
ਤੇਰੀ ਅੱਖ ਭਟਨੇਰ ਦੇ ਹਰਨ ਵਰਗੀ, ਸਿੱਧੇ-ਭਿੰਨੇ ਸੋਹਦੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਜੀ।
ਮੱਥਾ ਚੌਦਮੀ ਰਾਤ ਦਾ ਚੰਦ ਜਾਨੀ, ਰੁਖਸਾਰ ਮਦਰਾਸ ਦੀਆਂ ਬੋਪੀਆਂ ਜੀ।
ਲੰਮੀ ਧੋਣ ਗਲਾਸ ਬਲੋਰ ਦਾ ਹੈ, ਨਾਖਾਂ ਹੀਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੜੋਪੀਆਂ ਜੀ।
ਤੇਰੇ ਜੜੇ ਪਤਾਸੜੇ ਅੱਡੀਆਂ ਤੇ, ਸੋਹਣੇ ਪੈਰ ਪਰ ਜੰਗ ਗਈਆਂ ਨੋਪੀਆਂ ਜੀ।

(ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ)

(ਅ) ਬੀਰ ਰਸ

ਸਾਰੇ ਰੋਮ ਘਿੱਚੀ 'ਤੇ ਖੜੋ ਗੇ ਝੰਡ ਦੇ ।
 ਮਾਰ ਕੇ ਭੱਬਕ ਲਲਕਾਰਾ ਛੰਡ ਦੇ ।
 ਫੁਰਕਣ ਅੰਗ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹੇ ਵੇ ਜੰਗ ਦੇ ।
 ਹੋਗੇ ਵਿਚੋਂ ਨੇਤਰ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੇ ।
 ਫੁਰ ਫੁਰ ਕਰਦੇ ਮਛੈਹਰੇ ਭਾਰੇ ਜੀ ।
 ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹਰਖ ਮਾਰਦਾ ਫੰਕਾਰੇ ਜੀ ।
 ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਵਾਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਕਪਾਲ ਤੇ ।
 ਰੋਕ ਲਿਆ ਭਲੱਥੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਢਾਲ ਤੇ ।
 ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਉਭਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਵਿਆਚਾ ਜਿਆ ।
 ਫੱਤਾ ਕੱਢ ਪੈਂਤਰਾ ਬਚਾ ਗਿਆ ਦਾ ਜਿਆ ।
 ਮਾਰਦਾ ਘੁੰਗੂੜੇ ਜਿਉਂ ਬਦਲ ਬੁੱਕਦਾ ।
 ਆਗਿਆ ਖੰਡਾ ਦੂਰੋਂ ਜਿਉਂ ਵਿਰੋਲਾ ਘੁਕਦਾ ।

(ਜੈਮਲ-ਫੱਤਾ)

ਭਰੋ ਰੱਤ ਨਾਲ ਛੱਪੜ ਜੀ,
 ਸੁਣਨ ਪਏ ਗੜ੍ਹਕੇ,
 ਸੁੱਟ ਦਿਓ ਫੜਕੇ,
 ਡੇਗ ਦਿਓ ਬੰਮ ਜਿਉਂ,
 ਲਾਹ ਦਿਓ ਜੰਗ ਜਿਉਂ,
 ਗੰਨਿਆਂ ਦੀ ਛਿੱਲ ਜੀ ।
 ਰਹਿਣ ਤੇਗਾਂ ਚਿਲਕਦੀਆਂ,
 ਕਰ ਦਿਓ ਡੱਕਰੇ,
 ਕਿਤੇ ਜੇ ਟੱਕਰੇ,
 ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖਿਲਜੀ ।

(ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸੈਨ)

ਮਾਰੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਹਨੂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਜਿਉਂ ।
 ਟੁੱਟਦਾ ਤਲੋਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਬਾਜ਼ ਜਿਉਂ ।
 ਪਰਸੇ ਦੇ ਵਾਂਗ ਚੱਕ ਕੇ ਕੁਹਾੜਾ ਗਿਆ ।
 ਪਲੇ ਦੁੱਬੇ ਫੜ ਕੇ ਬਘਿਆੜ ਪਾੜੀ ਗਿਆ ।
 ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਬਿੰਦ ਸ਼ੇਰਨੀ ਨੇ ਜੰਮਿਆ ।
 ਪੱਚੀ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਕੱਲੇ ਨੇ ਥੰਮਿਆ ।

(ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਸੈਨ)

(ੲ) ਕਰੁਣਾ ਰਸ

ਕਦੇ ਕਦੇ ਬੀਬੀ ਛੋਰੀ, ਕਦੇ ਲਵੇ ਹਟਕੋਰੇ, ਹੋ ਗੇ ਕਾਲਜੇ 'ਚ ਮੋਰੇ,
ਵੱਜੀ ਕੂਕ ਬਾਂਦੀ ਦੀ। ਸੁਣਗੀ ਝੰਗਿਆੜ ਚਿਚਲਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਦੀ।
ਕੂੰਜ ਕੁਰਲਾਵੇ, ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਵੈਣ ਪਾਵੇ, ਡੋਲੇ ਨਾਲ ਛਣਕਾਵੇ,
ਚੂੜੀ ਮਾਰ ਚਾਂਦੀ ਦੀ। ਸੁਣਗੀ ਝੰਗਿਆੜ ਚਿਚਲਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਦੀ।

(ਚੰਡੀ-ਭੀਮ ਸਿੰਘ)

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਛੋੜੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਜੀ।

ਨੈਣੋਂ ਜਾਵੇ ਤਰਪ ਤਰਪ ਜਲ ਜੀ।

ਭਰੇ ਫੋੜੇ ਵਾਂਗ ਫਿਸ ਪੈਂਦੀ।

ਤੇਰੀ ਧੀ ਨਿਆਣੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਬਾਬਲਾ।

(ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ)

(ਸ) ਹਾਸ ਰਸ :

ਕਹੋ ਪੰਜਮੀ ਬਹੁ ਮੂੰਹ ਕਾਲੀ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਸਾਂ ਵਿਆਹਲੀ, ਆਈ ਖੁਰਾ ਧੋਤਿਆ ਵਾਲੀ,
ਇਕ ਪੈਰੀ, ਬਲਦ ਮਝੇਟਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਿ ਮਰਗੀ ਮੋਘਾ ਪੱਟਿਆ ਗਿਆ।
ਗਿਆ ਮਾਰਿਆ ਇਕ ਬਣ ਗਾ ਦਾ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਦਾ ਡੋਲਾ ਲਿਆਦਾ, ਪੈਰ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਜਾਦਾ,
ਅੱਡ ਕਰਦੁੰ ਨੂੰਹ ਪੁੱਤ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ। ਬਹਿ ਸੱਸਾਂ ਨਿੰਦਦੀਆਂ ਨੋਹਾਂ ਨੂੰ।

(ਤਰਜ ਅਮਲਕ)

(ਹ) ਰੋਦਰ ਰਸ

ਪਾਏ ਖੋਰੂ ਸਾਨੁ ਵਾਂਗੂ ਖੜੁਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਚੇਤ ਦੀ ਕੜਕੇ, ਪੂਰਾ ਅਰਸ ਜਮੀਨ ਦਾ ਧੜਕੇ,
ਤੜਾ ਸੁਨਣ ਦੂਰ ਤੋਂ ਬੱਬਰ ਦੀਆਂ। ਸਨ ਭੁਜਾ ਸਹਿਸਰ ਬੱਜਰ ਦੀਆਂ।

(ਉਖਾ-ਅਨੁਰੂਪ)

(ਕ) ਭੀਬਤਸ ਰਸ

ਕੰਨ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਕਿੱਲੀ, ਤੋਰ ਰਿੱਛਣੀ ਤੋਂ ਢਿੱਲੀ,

ਲਤ ਚੁਕਣੇ ਤੋਂ ਹਿੱਲੀ ਤੇ ਕਲਰ ਸੋਲਾ ਹੈ।

ਕੱਛੀਂ ਕੱਛ ਲੱਗੀ ਨਿਕਲੀ ਦਾ ਰੋਲਾ ਹੈ।

ਧੌਣ ਛੋਟੀ ਸੀਸ ਸੱਗੀ, ਲਾਈ ਪੇਟ ਦੀ ਥਾਂ ਡੱਗੀ,

ਮੋਰਾਂ ਤੇ ਰਸੋਲੀ ਲੱਗੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਕਰੜ ਐ।

ਮਾਰੇ ਬਗਲ ਗੰਦ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕ ਮੁਖ 'ਚੋਂ.....

(ਪੈਂਦ ਕਾ ਮਹੱਲਾ)

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਰਚਨਾਵਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 63 ਸਾਲ ਵਿਚ
80 ਤੋਂ ਉਪਰ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਜੋ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ
ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪਿਜ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਬੋਹਰ ਤੱਕ ਘੁੰਮਦਾ

ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਸਰੇ ਵੀ ਗਿਆ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਸਾਰੀ ਆਯੂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ, ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਅੰਤਾ ਦਾ ਅਮੀਰ ਤੇ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਲ ਖੋਲ ਕੇ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਮਲਵਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਮਰਥਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਰੰਗ ਏਨ੍ਹਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਜਾਂ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵੀ ਉਹੋ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਬੰਨਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਗਾੜ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਹਨ ਬੜੇ ਥੋੜੇ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਮਲਵਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਲਹਿਜੇ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਮਲਵਈ ਦਾ ਉਹ ਜੱਟਕਾ ਤੇ ਕਰਾਰਾ ਲਹਿਜਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਵੀਸ਼ਰ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਲੀਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਲੀਕਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਚਾਣ ਬਾਬੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਕਲਾ ਦੇ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭਾਰੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਬਾਬੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਾਬੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਰਦੂ ਨੁਮਾ ਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਕਾ, ਕੇ, ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਮਿਜਾਜ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਰੜਕਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਗੂੜ੍ਹੀ ਮਲਵਈ ਵਰਤੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਰੰਗਤ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਬਨਾਵਟੀਪਣ ਘਟਿਆ ਹੈ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਉਰਦੂ ਕ੍ਰਿਆ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗਿਰਨਾ ਆਦਿ। ਉਰਦੂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਜਿੱਥੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਸੈਲੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵੀ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਮਲਵਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਮਲਵਈ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਬ੍ਰਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗੰਡਜੋੜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੂਚੀ ਆਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਵੰਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਣਤੀ ਬੁਣਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਉਹ ਤਤਸਮ

ਤੇ ਤਦਭਵ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਤਦਭਵ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ ।
ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਕਿਤਾਬੀ ਘੱਟ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ
ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ।

ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜੋ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਟੂਕਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ
ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਟੂਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗਤਿ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਦਿਲਚਸਪ ਸਿੱਟੇ
ਨਿੱਕਲਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਟੂਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਮਲਵਈ, ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਤੇ
ਬ੍ਰਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ :

(ੳ) ਮਲਵਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਇੰਝ, ਉੱਝਕੇ, ਘੁਕਾਟ, ਝੰਮਣੀ, ਫਰਨ ਦੇ, ਖਿੱਲੀਆਂ, ਚਕਮਾ, ਝਿੰਜਣ,
ਲਚਕਾਰੇ, ਘਰਾਲੇ, ਸਿੰਜਤਾ, ਭਲਾਮੇ, ਝੰਝਣ, ਕਸੂਤੇ, ਗੁੰਦਮਾ, ਚੱਕਮਾਂ, ਐਮੇਂ,
ਉਨੂੰ, ਝਾਕੇ, ਸਿੱਲੜ, ਲੱਕੇ, ਬਿਆਗੀ, ਤੜਾਂ, ਪੱਤੀ, ਖੁੰਦਰ, ਝਈਆਂ, ਨੇਰਾ,
ਤਾੜੇ, ਢਾਬ, ਝੰਫਲਾਂ, ਠੱਫਲਾਂ, ਹੱਭਕੇ, ਬਾਗੜਾ, ਲੋਣੇ, ਹਰਖੀ, ਮੈਲਾ, ਕਰੀਹਾ,
ਜੇਰਾ, ਜੰਨ, ਥਰਥਲੇ, ਜਰਮੇਂ, ਝੰਗਿਆੜਾਂ ਚੰਦਲਾਂਦੀ, ਉਲਾਮੇ, ਹੰਭਿਆ,
ਚੁੰਡਿਆ, ਬੁੜੀ, ਅੱਟ, ਨਮੇਂ ਭਾਅ ਦੀ, ਬਿਆੜ, ਨੁਣ, ਬੰਬੇ, ਬਿਆਵੇ, ਕੜਬ,
ਝਮਕ, ਸਲੂਟੇ, ਜੁੰਡਿਆਂ, ਘਾਠੇ, ਯੁਵਾੜਾਂ, ਕੱਬੀਆਂ, ਸਾਵਾਂ, ਭੱਖਣ, ਘੂਰ,
ਸਾਫੇ, ਜਰਮੇਂ, ਬੁਰਿਆਰ, ਚੌਧਰ, ਘੋਰਨੀ, ਝੁੱਟ ਕਰ ਕੇ, ਕੇੜਾ, ਘੋਰਤੂ,
ਲਟੈਣ, ਅਸਲਾ, ਝੱਗੇ, ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਦੇ, ਘਬੰਦੇ, ਅਸਕੇ, ਖੋਰ, ਖੁੰਝ, ਕੜਮਾਂ,
ਬੋਡਾ, ਲਾਹਮੀ ਛਾਹਮੀ, ਫਾਗ, ਭੜੋਲੀ, ਬੀਹੀ, ਖਿੱਲ, ਭਾਮੇ, ਜਰਮਿਆਂ, ਘੁਟਮਾਂ,
ਬਾਹਲੇ, ਅੜੜ, ਜੈਲੇ, ਤੜੀ, ਜਿਆਸਤੀ, ਚਹੜੀ, ਘਲੋਟੇ, ਲਾਮ ਤੇ, ਖਰੋਪੜ,
ਅਲੋਹੇ, ਗਡੀਰੇ, ਮਹੈਣਾਂ, ਪਾੜੇ, ਦੁਲੱਤੇ, ਸਤੋਲਿਆਂ, ਜਮਾਂ, ਖੇੜਾ, ਲੰਡੇਰ,
ਸਾਹੇ, ਜੁਆਕ, ਬੈਲ, ਕਾਰਮੇ, ਲਵਿਓ, ਚਲਕੋਰ, ਸਰਬਕੱਤਾ, ਤੇਹ, ਬਰੋਲੜਾ,
ਮੂਰੇ, ਲਵੇ, ਚੋਮਾਂ, ਤਰਪ ਤਰਪ, ਮਝੇਟਿਆ ਆਦਿ ।

(ਅ) ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਮੁਬਾਰਕ, ਰੁਖਸਾਰ, ਜੋਹਰ, ਨਜਮਾਂ, ਕਮਜੋਰ, ਅਹਿਸਤਾ, ਫਿਕਰੇ, ਸ਼ਾਇਰ,
ਤਾਰੀਫ, ਅਦਲੀ, ਖਾਰਜ, ਗਰਕ, ਖਾਕ, ਪਲੀਤੀ, ਫਿਤਨਾ, ਰਮਜ਼, ਮੁਸੀਬਤ,
ਅਬਰੂ, ਆਰਿਫਾਂ, ਵਜਾਰਤ, ਆਬਿਹਯਾਤ, ਦਾਹਦਾਂ, ਖੁਸ਼ਬੂ, ਹਜ਼ੂਰ, ਖੁਦਾਵੰਦ,
ਪਾਕ, ਕਬਰ, ਨੂਰ, ਲੋਲਾਕ, ਤਬਕ, ਅੱਲਾ, ਰਬ, ਕੁਦਰਤ, ਪੈਗੰਬਰ, ਜਲਵਾ,
ਜ਼ੋਰ, ਮਸ਼ਹੂਰ, ਸਫਾ, ਕਮਾਲ, ਅੰਜੀਲ, ਬੇਲਿਹਾਜ਼, ਕਰਾਮਾਤੀ, ਅਲਾਹਿਦਾ,
ਦਮਨ, ਤਕਦੀਰ, ਅਰਜ਼, ਕਤੇਬੀ, ਗੁਮਾਸਤਾ, ਜ਼ਿੰਮੀ, ਖੁਦਾ, ਬੀਆਬਾਨ, ਸ਼ੀਰ,
ਵਾਲਦੈਨ, ਨਗਮੇਂ, ਅਕਲਮੰਦ, ਸ਼ਕਲਵੰਦ, ਅਰਸ਼ੀ, ਬਦਕਾਰ, ਫਰਿਸ਼ਤੇ,
ਕੁਤਾਨ, ਕੋਸਰ ਪਿਆਲਾ, ਉੱਮਤ, ਹਰਜ, ਖਾਲਕ, ਮਾਦਰੀ ਜਬਾਨ, ਆਦਿ ।

(ੲ) ਬ੍ਰਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਸਿੰਧੂ, ਅਨੰਤ, ਮਸਤਕ, ਰਣਭੂਮਕਾ, ਹਰੇ, ਕਵੀਯਨ, ਪ੍ਰਿਯੈ, ਦਿੱਜ, ਬਿਪਰ,

ਬੀਚ, ਗਿਰਗੇ, ਕੰਚ, ਜਲ, ਰਿਦੈ, ਭੂਮ, ਮੰਡਲਾਂ ਮੇਂ, ਕੇਹਰ, ਕੂਟ 'ਚੋਂ, ਤੁਮਾਰੇ, ਗਾਮ, ਖਿਲ ਮੇਂ, ਕੂਪ, ਕੂਟ, ਸੰਦੇਸ਼, ਪੁਸ਼ਪ, ਕੋਪਲਾਂ, ਮੇਘਲਾ, ਮੂਨ, ਸੁਧਾਸਰ, ਤਰਲੋਕੀ, ਨੇਤਰ, ਅੰਮੀ, ਨਾਸਕ, ਦਾਮਨੀ, ਭੱਛ, ਕਮਲ, ਯਖ, ਪਾਤ, ਲੰਕੇਸ਼, ਪਰਸੇ ਆਦਿ ।

(ਸ) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਕਲਰ, ਬਿਲਟੀ, ਮੈਟਿਜ, ਜੀਨ, ਫਾਇਰ, ਹੇਡਰਡ, ਅਪੀਲ, ਹੈਡ, ਰਫਲ, ਨੇਚਰ, ਗਰਾਮਰ, ਵਾਟਰ ਮੈਨਰ, ਗੇਟ, ਫੈਸ਼ਨ, ਫੇਸ, ਕਿੰਗ, ਟਰੈਕਟਰ, ਫਲਾਵਰ, ਵਾਇਸਰਾਇ ਇੰਡੀਆ, ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ, ਟਿਊਬਵੇਲ, ਲੈਣਾਂ, ਆਦਿ ।

5. ਬਿਆਨੀਆ ਸੈਲੀ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਸੈਲੀ ਬਿਆਨੀਆ ਸੈਲੀ ਹੈ । ਉਹ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕਥਾ ਦੀ ਡੋਰ ਨੂੰ ਕਦੀ ਢਿੱਲਾ ਛੱਡਦਾ ਕਦੀ ਖਿੱਚਦਾ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਪਤੰਗ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਖਿੱਚ ਚੜਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਇਕਸਾਰ ਠੱਕਵਾਲੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕਿਤੇ ਲੰਡ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਅਣ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੰਜਮ ਹੈ । ਉਸਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋ ਪਰ ਕਹਿਰਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਕਥਾ ਦੇ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਚਾਸਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਿਠਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸਾਸਤਰੀਯ ਰੰਗ ਦੀ ਸੈਲੀ ਦਾ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟਤਮ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਗੁਣ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀਸ਼ਰ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ । ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਾਂਗ ਪੱਕੀ, ਪਰੋਢ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਵਾਰਿਸ ਸਾਹ ਤੇ ਹਾਸਮ ਸਾਹ ਦੀ ਸੈਲੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੈਲੀ ਦੀ ਸਾਸਤਰੀਯ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਆਖਾੜੇ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਕਾਹਲ ਦਾ ਔਗੁਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਰੰਗ ਵੱਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੇਤਲਾਪਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹੀ ਪੇਤਲਾਪਣ ਦੀ ਲੇਸ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਛੇਤੀ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋਣ ਦੀ ਪਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਿਕ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਏਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੋਤਾ ਉਸ ਨਾਲ ਇਨ ਬਿਨ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਲਾ ਭੇਦ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕੀ ਸੰਬੋਧਨੀ-ਕਾਵਿ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ-ਕਾਵਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਜੇ

ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਹੀਨ ਹੈ। ਬਾਬ ਸਤਿਨਾਮ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਆਏ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਹੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀਪਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰੁਚੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਵੀ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪਣੀ ਸਲੀ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਲਈ ਘਟਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਤਸਵੀਹਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਸਵੀਹਾਂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਤਸਵੀਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ, ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤੀ ਧਰਤ-ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਫੋਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਜੇ-ਮਰਾਭ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਉਹ ਕਾਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸੁੰਭ ਤੇ ਨਿਸੁੰਭ ਮਾਰਨ ਦਾ, ਰੁਘਬੀਰ ਵਲੋਂ ਮੇਘ ਮਾਰਨ, ਕੁਰਸੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਛਵਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਅਨੁਰਾਧ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਸਹੇਸਰ ਬਾਹੂ ਦੇਵਤਾ ਦਾ, ਹਲਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਰਾਣੇ ਪ੍ਰਤਾਪ, 'ਤਰਾਵੜੀ' ਵਿਚ ਗੋਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਿਥੀ ਰਾਜ ਚੋਹਾਨ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਦੀ ਵਰਿਆਸਤਾ, ਫੇਰੂ ਸਹਿਰ ਤੇ ਹੋਰ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ-ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬੰਨਦਾ ਹੈ :

ਕਲ ਮਤਿਉਂ ਪਾਤਕਾ ਜੀ, ਕਹੇ ਮਾਤ ਬਾਪੀ, ਮਾਰ ਦਿਆ ਪਾਪੀ,
ਹਰਖ ਨਾਲ ਭਰ ਜੇ, ਬਦਲ ਵਾਂਗ ਗਰਜੇ। ਕਹੇ ਜੰਗ ਜੋ ਸ਼ੇਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਕੇ।
ਭਜ ਵਤਗੀ ਦਲਾ ਮੇਂ ਜੀ, ਨਮੁੰਤ ਤੇ ਸੁੰਤ ਤੇ, ਪਏ ਸੱਟ ਦੰਬ ਤੇ,
ਗੁਰਜ ਮਾਰ ਸੀਸ ਪਾੜਤੇ ਫੜਕੇ।

ਜਿਵੇਂ ਲੰਕਾ ਜੰਜੀਰੇ ਮੇਂ, ਗਿਆ ਰੁਘਬੀਰ, ਕਲਾ ਨੂੰ ਚੀਰ,
ਮੇਘ ਤੇ ਵਤਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੁੰਭ ਕਰਨ। ਡੇਗ ਲਿਆ ਜੁਆਨ, ਬੀਚ ਰਣ ਛੇਤ ਐ।
ਜੇਠੇ ਸੀਹੇ ਭੱਲਣ ਨੇ ਜੀ, ਬਿਪੀ ਚੰਦ ਜੋਧੇ, ਐਦਰ ਸਤ ਕੋਹ ਦੇ,
ਲੋਥ ਤੇ ਲੋਥ ਭਰੇ ਪਏ ਖੇਤ ਐ।

ਜਿਉਂ ਰਣਜੀਤ ਦੀਆਂ, ਧੁੰਮਾਂ ਜੀਆਂ ਪਈਆਂ, ਜੰਗਾਂ ਜਿੱਤ ਲਈਆਂ,
ਨਹੀਂ ਸਿੰਘ ਸੰਭਦੇ, ਪਸਰੇਂ ਲੰਘਦੇ। ਔਹ ਗਿਆ ਵਧਦਾ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ।
ਦਿੱਤੀ ਫੇਰ ਦੁਹਾਈ ਨੀ, ਚੜੇ ਤਰਬੋਲੇ, ਖਾਨ ਨਾ ਬੋਲੇ,
ਪਾ ਲਿਆ ਰੋਅਬ, ਦਿਖਾਤਾ ਜਲਵਾ।

ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਤਸਵੀਹਾਂ ਦੇ ਤੇ ਲੱਗਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਲੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਤਸਵੀਹਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦਾ ਹੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਸਲੀ ਵਿਚ ਰਵਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭੇਤ ਉਹਦੀ ਅਜਿਹੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਅਤੇ 'ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ' ਛੰਦ ਵਰਗੇ ਅਜਿਹੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਰਾਰੀ ਵਾਗ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਸ਼ਬਦ-ਚਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਪਰਾਸ ਜੁੜਦਾ

ਦਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਤਰਤੀਬ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਖਦਮਾਂ, ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਜੁਗਲ-ਬੰਦੀ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਜੁੱਟ ਵਿਚ ਵੇਡਿਆ ਤੇ ਟਿਰ ਮੇਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਵਾਨੀ ਭਰੇ ਅਨੁਪਾਸ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਗਤੀ, ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਟਣਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਗਤੀ, ਨਵੀਨਤਾ, ਰਸ ਤੇ ਲੋਹੜਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਲੀ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਟਿੱਲ ਛੰਦ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ, ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਪੱਧਰ ਕਵੀਸ਼ਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਇਕਸਾਰ ਇਕਸੁਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਹਿਦਕੋਲੇ ਖਾਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਰੁੱਖਾ ਕਦੇ ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਕਦੇ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ। ਬਿਆਨ ਦੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਪਾਟ ਵਰਨਣ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋਤਦਾ ਸੈਲੀ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਮੁਕੰਦ ਛੰਦ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਅਸਲੀਲਤਾ ਤੇ ਉਜੱਤਪੁਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪੇਂਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਸਜੀਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੰਜਮ ਤੇ ਬੜ ਹੀ ਸਰਲ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਲਾਂ ਆਖਦੀ ਹੈ :

'ਕੋਲਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਕੰਤ ਵਜ਼ੀਰ ਭਰਮੀਂ। ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਮੜੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬਿਜ਼ਤ-ਰੀ'। ਰਜਬ ਅਲੀ ਸਲੀਕੇ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਕਤ-ਕਾਵਿ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਵੀ ਗਈ ਪਰ ਅਸਲੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਸਬਦ-ਚੋਣ ਖਿੱਡੀ ਉਸਤਾਦੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਕਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸਬਦ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤੋਂ ਬੇਹਤਰ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਰੂਪਕਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਦੁਭੁਤਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਧਾ, ਬੇਮਿਸਾਲ ਤੇ ਦਿਲਾ ਨੂੰ ਟੁੰਕਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੈਲੀ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਜਿਉ ਖੇਸਵਾ ਕੇ ਪਰੈ ਅਖਾਰਾ। ਲਾਪੁਰ ਪਹਿਰਿ ਕਰਹਿ ਸੀਗਾਰਾ।
(ਨਾਮਵੇਵ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1165)
2. ਵਿਚ ਖੜੇ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਜਪਣ ਕਵੀਸ਼ਰ ਮੋਲਾ।
ਖੜਦੇ ਸਾਰ ਕਚਹਿਰੀ ਮਘ ਜੇ। ਦਿਲ ਤੇ ਜੋਤ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਜਗ ਜੇ।
(ਰਜਬ ਅ. 1)
(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਵਾਲੀ-ਰਜਬ ਅਲੀ)
3. ਪੂਰਨ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਜਿਲੇ 'ਚੋਂ ਲਭਤਾ, ਪਿੰਡਲੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਬਣਾਵ ਕਵਿਤਾ। (ਰਜਬ ਅਲੀ)
4. ਤਰਜਾਂ ਮਰਾਝ ਦਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਨਵੀਆਂ। ਉਹਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਣਾਇਆ ਕਵੀਆਂ। (ਰਜਬ ਅਲੀ)
5. ਡੂਢਾ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਪੂਰਨ ਚੁਤਾਝੀਏ। (ਰਜਬ ਅਲੀ)
6. ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਲੋਂ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਬਮੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 26 ਨਵੰਬਰ, 1961 ਦੇ ਲਿਖੇ ਖਤ ਵਿਚੋਂ।

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸਿਰਜਣ-ਕਾਲ 63 ਵਰ੍ਹਿਆਂ (1916-1979) ਈ.) ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ 81 ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜੀਆਂ, ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 56 ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਅਖਾੜੇ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ 25 ਲਘੁ-ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਹੀਰ 1916 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਅੰਤਤੀ ਕਵਿਤਾ 'ਰਜਬ ਅਲੀ ਤੂੰ ਰੋਜ ਉਡੀਕ ਰਖੀ', ਤੈਨੂੰ ਆਵਣੀ ਮੌਤ ਦੀ ਤਾਰ ਬੀਬਾ, ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਹਿਰ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਓਵਰਸੀਅਰ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਛਲੇ 35 ਸਾਲ ਉਸ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੇਦ ਬਦਲ ਕੇ ਦੋ, ਤਿੰਨ, ਚਾਰ, ਪੰਜ ਵਾਰ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ 'ਸੀਤਾ ਦੀ ਭਾਲ' ਪੰਜ ਵੇਰ; 'ਵਿਰਾਟ-ਪਰਤ', 'ਜਾਨੀ ਚੋਰ' ਚਾਰ ਵੇਰ; 'ਸਾਕਾ-ਸਰਹੰਦ', 'ਕੱਲਾ' ਤਿੰਨ ਵੇਰ, 'ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ', 'ਸੰਮਣ ਮੂਸਣ', 'ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘੋੜੇ', 'ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਦੁਸਾਲੇ', 'ਸਹੀਦੀ-ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ', 'ਦੌਰਾ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ', 'ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ' ਤੇ 'ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ' ਦੋ ਵੇਰ ਲਿਖਿਆ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ ਅਰੁਕ, ਅਤੌਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਆ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸਿਰਜਣਕਾਲ ਵੀ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੁਸੈਨੀ ਵਾਲਾ ਉੱਤੇ ਵੰਡਿਆ ਹੈ : 31 ਵਰ੍ਹੇ (1916-1947 ਈ.) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ 32 ਵਰ੍ਹੇ (1947-1979 ਈ.) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪੰਜ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਦੌਰਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' (ਕਲੀਆਂ ਵਿਚ), 'ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ', 'ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਰਾਉ-ਕੇ' 'ਸਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ' ਤੇ 'ਭੂੜ ਬਹਾਦਰ' ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਰਚ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾ ਦੀ ਝੋਲ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾ-ਖੇਤਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਸਕਾਂ, ਸੂਰਬੀਰਾ ਯੋਧਿਆ, ਵੇਲੀ-ਡਾਕੂਆ, ਹਿੰਦੂ ਸਿਥਿਹਾਸ, ਜੋਗ ਮੱਤ, ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ, ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਸਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਚਨਾ, ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਕਿਸੇ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯੁੱਧ ਵਰਨਣ, ਦੋਸ ਭਗਤੀ, ਵਤਨ-ਪ੍ਰਸਤੀ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਰਾਜਾਇਣ

ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੋਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੱਕ ਅਤੇ ਹੀਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੂੜ ਬਹਾਦਰ ਤੱਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਮਾਇਸ਼ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਵਿਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ।

ਆਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਮਿਆਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਚੇਰੀ ਹੈ। 63 ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਕਣਨ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 2 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਬਦਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਇਕੱਤਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਮਾਪ ਦੰਡ ਤੋਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਹੁਲ ਤੇ ਚੰਗੇ ਦੀ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸੈਂਕੜੇ ਵਾਰ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ 'ਬਾਬੂ-ਚਾਲ' ਤੇ 'ਬਹੱਤਰ-ਕਲਾ' ਵਰਗੇ ਛੰਦ ਇਜਾਦ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਧਨੀ ਤੇ ਛੰਦ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿੰਗਲ ਰਚਿਆ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ-ਵਾਰ ਲੋਹੇ ਵਰਗੇ ਸਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਸੌਮ ਵਾਂਗ ਢਾਲ ਕੇ ਛੰਦ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਤਰਜਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੱਤਰ-ਕਲਾ ਛੰਦ ਬਹੁਤ ਸ਼ਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਰਸੀਲਾ ਛੰਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਤੇ ਵੇਗ ਹੈ ਜੋ ਅਸਰੇ ਘੋੜੇ ਵਾਂਗ ਸਿਰਪਟ ਭੱਜਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ।

ਇੱਕ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਨ ਆਪਣਾ ਉਸਤਾਦ ਧਾਰਿਆ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਕੁਹਾਨ ਦੀ ਆਇਤ' ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਭ ਹੱਦਾਂ ਤੇ ਵਿੱਥਾਂ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਇੱਕ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀਸ਼ਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦਿਲੋਂ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਚੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹਾ ਆਦਰ-ਮਾਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਭਾਗਾ ਵਾਲੇ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਜੀ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਤੇ ਇਜ਼ਤ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲੋਕ ਆਪ ਚਲ ਕੇ, ਇਕ ਮੇਲੇ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠਾ, ਦਿਲੋਂ ਜਾਨ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹੇ ਯਾਰਾ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਆਪਸੀ ਸਾੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਾਬੂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚੇਰਾ ਸੀ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਬੰਸਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਇਕ ਖਤ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

"ਮੈਂ ਨੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਆਖੋਂ ਸੇ ਇਨ ਕਵੀਸਰ ਕੋ ਦੇਖਾ ਹੈ ਅਰ
ਆਪਣੇ ਕਾਨੋਂ ਸੇ ਇਨ ਕੀ ਦਿਲਕਸ਼ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੁਣੀ ਹੈ ।
ਦਰਅਸਲ ਇਨ ਕੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੁਣ ਕਰ ਹੀ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣ ਗਿਆ ।
ਇਨ ਕਵੀਸਰੋਂ ਕਾ ਮੇਰੇ ਸ਼ੇਅਰ ਬਣਾਨੇ ਮੈਂ ਬੜਾ ਦਖਲ ਹੈ ।"

ਚਾਹੇ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੂੰ 'ਕਵੀਸ਼ਰ-ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵੀ ਮਿਲੀ ਸੀ ਪਰ
ਬਾਬੂ ਜੀ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ
ਸਗੋਂ ਬੜੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਤ ਤੋਂ ਅਕਲਹੀਣ ਸ਼ਾਇਰ ਆਖਦਾ ਹੈ :

ਰਜਬ ਅਲੀ ਜੈਸਾ ਅਕਲਹੀਣ ਨਾ ਸ਼ਾਇਰ ਕੋਈ,
ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕੋਈ ਚਿੱਠਾ ਨਾ ।

'ਰਜਬ ਅਲੀ ਖਾਂ ਸ਼ੇਰੀਆ ਕਰਨ ਲਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਈੜੀਆ, ਉੜੀਆਂ, ਆੜੀਆਂ
ਨੂੰ ।' ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਉਟਨ ਆਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ-ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਘੋਰੇ
ਚਣ ਤਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਬੋਧ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਬਰ-ਬੋਧ
ਤੋਂ ਹੀ ਸੀਮਤ ਦਸਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਚ ਮੁੱਢ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡਾਣੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ
ਗਹਿਰ-ਗੰਧੀਰ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਹਉਮੈ ਦੀ ਭਰੀ
ਦੁਨੀਆਂ ਤਿਹ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਨੂੰ ਭਰਨ
ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੈ ।

ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ
ਜਜਬੇ ਗੱਧੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰਕ
ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵੱਧੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ
ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਵੰਡਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ
ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਮਿਲਣੀ ਕਠਨ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ 1916 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ
ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜੋਰ ਸੀ । ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ
ਕੇ ਬਾਬੂ ਉਰਦੂ ਵਲ ਨਹੀਂ ਝੁਕਿਆ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਸਾਨੋ-
ਸੋਕਤ ਚਮਕ ਦਮਕ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਲੁਭਾ ਨਾ ਸਕੀ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬਾਬੂ
ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਲਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ
ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਉਚੇਰਾ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਸਾਇਰ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਆਰਿਫ
ਹੈ । ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਤੇ ਆਰਿਫਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ
ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਬਾਬੂ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਜੁਦਾ ਕੌਮਾਂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮੀਨ ਜੀ ।

ਪਰ ਆਰਿਫਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਹੁੰਦਾ ਦੀਨ ਜੀ । (ਸ਼ਹੀਦੀ-ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ)

ਬਾਬੂ ਤਿੰਨ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸਾਇਰ ਹੈ । 'ਸਿਆਣੇ ਸਮਝਣ ਉਹਨੂੰ ਅੱਛਾ, ਜਿਹੜਾ

ਸ਼ਾਇਰ ਨਜ਼ਮ ਬਣਾਏ ਸਾਂਝੀ, ਸੁਨਣ ਤਿੰਨ ਕੌਮਾਂ' । ਜੇ ਲੋਕ ਭੱਟਕ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦਾ ਇਹ ਵਰਜ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਮੋੜੇ, 'ਫਿਰ ਵਰਜ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦਾ, ਭੁੱਲੇ ਜਾਣ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਮੋੜੇ' । ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਈਸਾਈ ਸਨ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਸਿੱਖ-ਕਵੀਸ਼ਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਸੀ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰਵੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ । ਵੱਡੀ ਹਨੇਰੀ ਸ਼ਾਮਣੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣਾ ਕੋਈ ਅਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਿਗਰ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਜੱਗਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਦਾਰ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਸੁਰਸਤੀ ਦੇ ਮੰਗਲ ਗਾਏ ਹਨ । ਬਾਬੂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕਲਾਤਮਿਕ ਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਰਸੀਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ । ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਵੰਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੀ ਚਾਲ ਆਖਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਪਾਟਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸਹੀ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ; ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਤਲਿਆਮ ਹੋਇਆ ਤੇ ਧੀਆ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਬੇਦਿਜ਼ਤੀ ਹੋਈ । ਬਾਬੂ ਜੀ 'ਕੁੜ ਬਹਾਦਰ' ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ (ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਆਦਿ) ਦੀ ਨਾਇਕ ਤੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਤਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਇਕ ਲਟੇਰੇ ਤੋਂ ਫੁਟਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਣ ਬਣਾ ਕੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ।

1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਜਿਸ ਕਵੀ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਗਹਿਰਾ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਉਹ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ ਪੀੜ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਾਹ ਤੱਕ ਤੜਪਦਾ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਦੇ ਟੱਟਿਆ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਦਾ ਜਿਸਮ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੀ । ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਸਾਹੋ ਕੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਹੀ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੀ ਰਹੀ । ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਵਟਾਦਰ ਨੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਰਦ ਦਾ ਚਸਮਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਦੀ ਸਾਇਰੀ ਵਿਚ ਵਲਵਲਾ ਤੇ ਦਰਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਪਤਨ ਘੱਟ ਹੈ । ਵੰਡ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦਰਦ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਰਸਨ ਦੀ ਚਾਟ ਲਾਈ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲਾਲੜੀ ਦੀ ਭਾਵੀ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸੌਦਾਈ ਹੈ । ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸਗੋਂ ਮਹਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਜਿਹ ਨਾਇਕ ਦੁੱਤਾ ਕੁੰਟੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਚਾਹੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਤੇ ਚਾਹੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿ ਕੇ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ-ਸਹਿਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਖਾਲਸਾ ਵੰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵੰਜਾਂ' ਹੀ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਲੜ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਝਾ ਕਵੀਸਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਣਵੰਡੀ ਰੂਹ ਹੈ। ਉਹ ਉਮਰ ਭਰ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਤਾਅਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਖਣਾ ਸੀ 'ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਮਾਤਰ ਸਾਡਾ ਜਿਹਾ'। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਂਟੀ ਸਾਝੀ ਹੁਕ ਦਾ ਨਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦਿਲ, ਵਲਵਲੇ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਦਤ ਤੇ ਬਾਗੀਚੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਆਚਲਿਕ ਰੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਆਖ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪ ਕਾਵੇਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਦਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਲਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਲੁੱਕਣ-ਮੀਟੀ ਖੇਡਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਗੁਣ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਯਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇਤ੍ਰਿਓਂ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਛਾਲਾ ਮਾਰਦਾ ਆਪ ਲਹਿਰ ਬਣ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਝਲਕ ਦੇਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾਲਾ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਬੂਤ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਬਿੰਬ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਕਵੀਸਰੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਣਗੇ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਮੌਤੀਆਂ ਦਾ ਤੋਸ਼ਾਖਾਨਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਗੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਦੀ ਆਪਣਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸਿਫਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਜਰੂਰ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਇਕ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਜ਼ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਸੁਰਮੇ ਲੰਕਾ ਦਾ ਸਾਹਿਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਆਮ ਬਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੇ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਚੇਤਨ ਹੋ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਨੂੰ ਦੁਰ ਹਰਨ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੁੱਟ ਖਸ਼ੂਟ ਵਾਲੇ ਨਿਜਾਮ ਦਾ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਪੂਰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ

ਦੇਣ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਉਚੇਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਹਰਨਾਮ ਕੰਰ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਲੜ ਕੇ ਨਾਮੀ ਡਾਕੂਆਂ ਉੱਤੇ ਫਤਹਿ ਪਾਉਂਦੀ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਦਾ ਦੀਵਾਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ-ਰਾਜ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਾਨਤਾਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਝਬਕ ਨੂੰ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਾ-ਦਿਲ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਬਾਬੂ ਜੀ ਤੇ ਨਾਖ਼ਸ ਹੋ ਗਈ। ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਕਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਸਹਾਇ ਸੁਰਮਿਆ ਦੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ।

ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਸ਼ਮੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸਹੀ ਸੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਮਾਇਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁਟ ਘਸ਼ਟ ਦੀ ਵੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਕੱਲ ਇੱਕ ਪਾਰਖੂ ਦੀ ਨਿਗਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੋਦਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਨਿਰੀਖਣਾ ਭੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂਲੇ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਵਿਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਪੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਵਧੀਆ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਜਾਤਾ-ਪਾਤਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀਆਂ ਦਿਲਾਸਪ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੇਰ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਈਰਖਾ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਨਿਤਸੰਦੇਹ ਇੱਕ ਕਠਨ ਪਰ ਰੋਹਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸਟਰ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨਾ ਅਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਅਧਿਐਨ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਉਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਬਾਬੂ ਜੀ ਇੱਕ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ 100 ਤੋਂ

ਵੱਧ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਸਤਾਦ ਧਾਰਿਆ।

- (ਅ) ਉਸ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ 81 ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਕਾਫੀ ਉਚੇਰਾ ਹੈ।
- (ੲ) ਬਾਬੂ ਛੰਦ ਦਾ ਧਨੀ ਹੈ ਉਸਨੇ 'ਬਾਬੂ ਚਾਲ', 'ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ' ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਛੰਦ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤੇ।
- (ਸ) ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੈਂਕੜੇ ਵਾਰ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ।
- (ਹ) ਬਾਬੂ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਉਚੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਤਨ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ, 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਵੀਸ਼ਰ' ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।
- (ਕ) ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਦੌਰ ਹੈ ਅਤੇ
- (ਖ) ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀਆਂ 81 ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ 71 ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀ-ਪੂਰਵਿਕ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪਣੇ ਦੌਰ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਨਿਸਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵ-ਪੂਰਨਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ, ਕਿਸੇ ਮਜਬੂਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮਿੱਤਰਤਾ, ਅਪਣਤ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਅਟੁੱਟ ਕੜੀ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖਾਲੀ ਖਿਲਾਅ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਹਜਮਈ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਹੀਰਾ ਹੈ।

ਅੰਤਿਕਾ-1

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ

(ਵਰਣਮਾਲਾ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ)

ਹੱਥ-ਲਿਖਤ :

ਉਖਾ-ਅਨਰੁੱਧ, ਅਭਿਮਨੂੰ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਇਸਕ ਮੁਸਕ ਦੇ ਛੰਦ, ਸਹੀਦੀ-ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਸਲੋਚਨਾ, ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ, ਸਾਕਾ-ਸਰਹੰਦ, ਸਾਗਿਰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਛੰਦ, ਸਿਫਤ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ, ਸਿਫਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸਿਫਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸੀਤਾ ਦੀ ਭਾਲ, ਸੋਹਰਾ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਸੰਮਣ ਮੂਸਣ, ਹਸਨ-ਹੁਸੈਨ, ਹਜਰਤ ਈਸਾ ਮਸੀਹ, ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ, ਹਰਫੂਲ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ, ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਜੰਗ, ਹੀਰ, ਹੀਰ (ਕਲੀਆ), ਹੀਰ (ਛੰਦਾਬੰਦੀ), ਕੋਕ-ਸਾਸਤਰ, ਕੋਲਾਂ, ਗਣਨਾ ਦੇ ਛੰਦ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਰਾਉਕੇ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮੰਗਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੰਗਲ, ਚਾਹ ਤੇ ਲੱਸੀ ਦਾ ਝਗੜਾ, ਚੰਡੀ-ਭੀਮ ਸਿੰਘ, ਜਾਨੀ ਚੋਰ, ਜਿਉਣਾ ਮੌਤ, ਜੇਮਲ-ਫੱਤਾ, ਜੰਗ-ਕੋਰੋਂ ਪਾਂਡੋਂ, ਜੰਗ-ਪੌਂਟਾ ਸਾਹਿਬ, ਜੰਗ-ਮਰਾਝ, ਜੰਗ ਮੂਸਣ, ਜੰਗ-ਯੂਰਪ, ਤਲਬਣ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਦਹੂਦ ਬਾਦਸਾਹ, ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ, ਦੋਰਾ-ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ (ਕਲੀਆਂ), ਦੋਰਾ-ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ (ਛੰਦਾਬੰਦੀ) ਨੌਕਰ ਦੀ ਨਾਰ, ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਬਿੱਤ, ਪੱਤਲ, ਪਾਂਚਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਕੀ ਸਹੀਦੀ, ਪਿੰਗਲ, ਪੀਰਾਨਿ ਪੀਰ (ਗਿਆਰੀ-ਵਾਲਾ ਪੀਰ), ਪ੍ਰੇਮ ਦੇਵੀ, ਪੈਂਦ ਕਾ ਮੁਹੱਲਾ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਫੇਰੂ ਸਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਬੱਲ ਖਰਾਣਾ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘੋੜੇ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਦੁਸ਼ਾਲੇ, ਬੇਦਾਵਾ ਅਥਵਾ ਜੰਗ-ਮੁਕਤਸਰ, ਕੂੜ ਬਹਾਦਰ, ਮਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ, ਮਿਰਜਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਸਕਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ, ਰਤਨ ਸੈਨ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਝੰਭਾ-ਭਾਈ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਡਹੌਕ ਵਾਲਾ, ਰਾਮ ਕੌਰ, ਰਾਮਣ ਘੁਮਿਆਰ, ਰਾਮਾਇਣ, ਲੰਡੇ ਤੇ ਮੀਣੇ ਦਾ ਝਗੜਾ, ਵਿਰਾਟ ਪਰਬ ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ :

- ‘ਉਜਾੜਾ’, ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ, ਚੱਕ ਨੰਬਰ 32, ਤਹਿਸੀਲ ਉਕਾੜਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਮਿੰਟ-ਗੁਮਰੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਪੰਨੇ 56.
‘ਸਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ’, ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਬਾਜਕ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ, 1979 ਈ.
‘ਸਾਕਾ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ,’ ਉਹੀ, 1979 ਈ. ।
‘ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ’, ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ ।

‘ਸੁੱਚਾ ਘੁੱਕਰ ਵੀਰੋ’, (ਫਾਰਸੀ-ਲਿੱਪੀ), ਜੇ. ਐਸ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਚੌਂਕ ਮੱਤੀ,
ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ ।

‘ਸੁੱਤਾ ਜਾਗ ਕਿਸਾਨਾ’, ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ, ਸਾਹੋ ਕੇ, ਮੱਗਾ, ਪਹਿਲੀ-
ਵੇਰ ।

‘ਹਿੰਦ-ਚੀਨ ਜੰਗ’, ਉਹੀ ।

‘ਕੋਲਾਂ ਸ਼ਾਹਣੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ’, ਉਹੀ, 1978 ਈ.

‘ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ’, ਉਹੀ, 1954 ਈ. ।

‘ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ’, ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਬਾਜਕ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ,
1962 ਈ. ।

ਅੰਤਿਕਾ-2

ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਚੋਲੇ

(ਵਰਣਮਾਲਾ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ)

1. ਅਸਮਾਈਲ ਪਿੰਡ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
(ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ)
2. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਰਾਅ ਖਾਨਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
3. ਅਜੀਜ਼ ਖਾਂ (ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਭਾਣਜਾ), ਬਠਿੰਡਾ-ਸ਼ਹਿਰ ।
4. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਹਿਸੀਲ ਮੋਗਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
5. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਪਿੰਡ ਲੰਮੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
6. ਅਲੀ ਨਿਆਜ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ।
7. ਸ਼ਮੀਰ ਪਿੰਡ ਜਾਨਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ । (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ)
8. ਸ਼ਰਾਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ।
9. ਸ਼ਰੀਫ ਖਾਨ ਪਿੰਡ ਕੋਟ ਵੱਤਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ । (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ)
10. ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਪਿੰਡ ਝੁੰਬਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
11. ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ।
12. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਲੂਕਾ ਪਿੰਡ ਮਲੂਕਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
13. ਹੰਸਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਸੂਬੇਦਾਰ ਪਿੰਡ ਮਾਹਣੀ ਖੇੜਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
14. ਹਜ਼ੂਰਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਆਲਮਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
15. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
16. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬਠਿੰਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ।
17. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਮੋੜ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
18. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੁਘੇਲੇ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
19. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਭਾਰੂ ਪਿੰਡ ਭਾਰੂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
20. ਕਾਕਾ ਤਖਤ ਮੱਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਰਸਾ, ਹਰਿਆਣਾ ।
21. ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਪਿਉਰੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
22. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਰੁਪਾਣਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਮੁਕਤਸਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।

23. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕਿੰਗਰੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
24. ਕੀੜਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਤਿਉਣ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
25. ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਨਾ ਮਾਲੁਮ ।
26. ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
27. ਕੋਲਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕਿੰਗਰੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
28. ਗਹਿਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਰਣ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
29. ਗਮਦੂਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕੋਟ ਫੱਤਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
30. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਨਰੂਆਣਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
31. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
32. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਰਿੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਚੱਕ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ।
33. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
34. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਲਾਲ ਬਾਈ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
35. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਝੁਮੇਲ ਵਾਲਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਮੁਕਤਸਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
36. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (ਰੁਲਦੂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
37. ਘੁੰਗਰੂ ਪਿੰਡ ਲੰਮੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ । (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਲਾ ਗਿਆ)
38. ਚੁੱਘਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਾਕਾ ਖਾਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
39. ਚੰਦ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਤਖਤ ਮੱਲ, ਸਰਸਾ, ਹਰਿਆਣਾ ।
40. ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦਿੱਬਾਂ ਵਾਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ।
41. ਚਾਨਣ ਪਿੰਡ ਬੁੱਘੇਲੇ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
42. ਚਿਰਾਗ ਪਿੰਡ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
43. ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਬਾਜਕ, ਤਹਿਸੀਲ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
44. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਫੂਸ ਮੰਡੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
45. ਜੀਤ ਪਿੰਡ ਤਿਉਣ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
46. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਰਣ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
47. ਜੋਤ ਰਾਮ ਪਿੰਡ ਜੋਗੇਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਰਸਾ, ਹਰਿਆਣਾ ।
48. ਝਾਂਜਰ ਪਿੰਡ ਲੰਮੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਲਾ ਗਿਆ)
49. ਠਾਣਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਤਹਿਸੀਲ ਮੋਗਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
50. ਤਖਤ ਮੱਲ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
51. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।

52. ਨਰੋਤਮ ਦਾਸ ਪਿੰਡ ਮੱਲਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
53. ਨਾਜ਼ਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਗਿੱਦੜ ਬਾਹਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ । (ਹੈਡ-
ਕਲਰਕ, ਮਾਰਕਿਟਿੰਗ ਕਮੇਟੀ, ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ)
54. ਪਠਾਣਾ ਨਾ ਮਾਲੂਮ, (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ) ।
55. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਵੰਗੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
56. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਰਿਐਂਦ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
57. ਫਤਹਿ ਖਾਂ (ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਭਾਣਜਾ) ਬਠਿੰਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ।
(ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ)
58. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
59. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ (ਪਟਵਾਰੀ) ਪਿੰਡ ਜੰਡ ਵਾਲਾ, ਮਲੋਟ, ਫਰੀਦਕੋਟ ।
60. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
61. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਹਰਦਾਵਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
62. ਬੰਤ ਸਿੰਘ ਮੈੜ ਮੰਡੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
63. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਾ ਮਾਲੂਮ ।
64. ਬੀਰਬਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਮਸੀਤਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਰਸਾ, ਹਰਿਆਣਾ ।
65. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਤਖਤ ਮੱਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਰਸਾ, ਹਰਿਆਣਾ ।
66. ਭਗਤ ਕਰਮ ਚੰਦ ਰਾਮਾ ਮੰਡੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
67. ਭਗਤ ਰਾਮ ਬਠਿੰਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ।
68. ਭਗਤ ਰਾਮ ਰਾਮਪੁਰੀਆ ਰਾਵਤਸਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ ।
69. ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਵੰਗੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
70. ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦੇਸ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
71. ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਮਲੂਕ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
72. ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਮੱਲਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
73. ਮਿੱਠੂ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
74. ਮੁਣਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਮੱਲਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
75. ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਨਾ ਮਾਲੂਮ ।
76. ਯੂਸਫ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ।
77. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਮਲੂਕਾਂ ਪਿੰਡ ਮਲੂਕਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।
78. ਰਾਮ ਚੰਦ ਪਿੰਡ ਲੁਹਾਰਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
79. ਰਾਮਣ ਲੁਹਾਰ ਪਿੰਡ ਲੁਹਾਰਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
80. ਰੁਲਦੂ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਾਹੋਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ।
81. ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਮੈੜ ਮੰਡੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ।

(ੲ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

Mohan Singh, Diwana, (Dr.), 'A History of Punjabi Literature',
Sudeshva Parkashan, Jullundur, 1974.

'An Introduction of Punjabi Literature', Nanak Singh Pustak
Mala, Amritsar, 1956.

Punjab Govt. 'Gazetteer of Ferozepur District', 1883-84.

Russell R. V. & Hira Lal, 'Tribes and Castes of Central Pro-
vinced of India', (Vol. IV), Cosme Publication, Delhi, 1975.

(ਸ) ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ, (ਡਾ.), 'ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ
ਦੇਣ', ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1974.

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, (ਡਾ.), 'ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1973.

ਰੁੱਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, (ਪ੍ਰਿੰ.) 'ਲੋਕ-ਕਵੀ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਕਿੱਸਿਆ ਦਾ
ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ', (ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ,
1975.

ਸਹਾਇਕ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ

(ੳ) ਪੰਜਾਬੀ

ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ, (ਸੰਪ.), 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ', ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ।

ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ, (ਡਾ.), 'ਮਹਾਂ-ਕਵੀ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ', ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਸਾਹੋਕੇ, ਤਹਿਸੀਲ ਮੋਗਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ, 1974.

ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ-ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦', ਪਟਿਆਲਾ, 1973.

ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, (ਡਾ.), 'ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ', ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ।

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਗੁਰਸਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ ਮਹਾਨ-ਕੋਸ਼', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960.

ਕਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪ.), 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ', ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962.

ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ, 'ਵਾਰਾ-ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ', ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ।

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.), 'ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ', ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964.

ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ, 'ਪਿੰਗਲ ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼', ਸਰਦਾਰ ਹੱਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, (ਡਾ.), 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ', (ਭਾਗ ਤੀਜਾ), ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976.

ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ਼', ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1960.

ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, (ਡਾ.), 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ', ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970.

ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, (ਸੰਤ), 'ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ', (ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ), ਪਿੰਡ ਕਿਸ਼ਨ ਪੁਰਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਜ਼ੀਰਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, 1954.

(ਅ) ਹਿੰਦੀ

ਵੁਲਸੀ ਦਾਸ, 'ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚਰਿਤ ਮਾਨਸ', ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੌਰਖ ਪੁਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ।

ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ

ਉਖਾ ਅਨੁਰੂਪ 29, 42, 133, 142

ਅਸਮਾਈਲ, ਕਵੀਸ਼ਰ 106, 144

ਅਹਿਮਦਯਾਰ 35, 104

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 144

ਅਜੀਜ਼ ਖਾਂ, ਕਵੀਸ਼ਰ 9, 10, 144

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 144

ਅਤਰ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.) 14

ਅਤਰਾ, ਕਵੀਸ਼ਰ 104

ਅਦਾਲਤ ਖਾਂ 8

ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜਿਲਾਨੀ 57

ਅਭਿਮੰਨੂੰ 29, 41, 142

ਅਮੀਰ ਖਾਂ 9

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਡੋਰਾ ਵਾਲਾ 6

ਅਰਜਨ, ਦੇਵ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ 29, 44, 142

ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ 6

ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ 61

ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ 8

ਅਲੀ ਨਿਵਾਜ, ਕਵੀਸ਼ਰ 14, 144

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ 70

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ 144

ਆਕਲ ਖਾਂ 8

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ 2

ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੁੱਤੀਆ 6

ਈਸਾ ਮਸੀਹ 29, 57, 142

ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ 28, 35, 142

ਸਹਿਮਰ ਬਾਹੂ 133

ਸਮਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ 8

ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ 14

ਸਮਸ਼ੇਰ ਖਾਂ 8, 12, 20

ਸਮੀਰ 105, 144

ਸਯਾਦੀ, ਬੀਬੀ 2, 9

ਸਰਾਰਾ, ਕਵੀਸ਼ਰ 144

ਸਰੀਫਖਾਨ, ਕਵੀਸ਼ਰ 144

ਸਲੋਚਨਾ 28, 38, 142

ਸਾਂਈਦਾਸ, ਕਵੀਸ਼ਰ 76

ਸਾਹਣੀ ਕੌਲਾਂ-ਸੇਠ ਬੀਜਾ 30, 59, 142

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ 63

ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ 6

ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ, ਕਵੀਸ਼ਰ 106

ਸਾਹੋ 2

ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜ 2

ਸਿਬਤੁਲ ਹਸਨ ਜੇਗਮ 14

ਸੀਤਾ 28, 38, 142

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ 6, 30, 69, 76, 98, 142

ਸੁੰਭ 13

ਸੁਰਸਤੀ 89, 90, 138

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਲੂਕਾ 144

ਸੋਸ਼ ਨਾਗ 114

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਦਲ 13, 36, 69, 104

ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ, ਕਵੀਸ਼ਰ 144

ਸ਼ੇਵਲ 2

ਸ਼ੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ 28, 35, 142

ਸੰਘਰ ਚੋਧਰੀ 1

ਸੋਤਾ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 70

ਸਤੋ, ਕਵੀਸ਼ਰ 70

ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਮਾ 13, 90, 104, 105, 116

ਸ਼ਮਸ਼ ਤਬਰੇਜ਼ 17

ਸ਼ਮਣ ਮੂਸਣ 29, 45, 142

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ, ਕਵੀਸ਼ਰ 144

ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ 29, 56, 142

ਹਜ਼ੂਰਾ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 33

ਹਜ਼ੂਰਾ ਸਿੰਘ, (ਦੂਜਾ) 144

ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 144

ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ 30, 75, 76, 98,
135, 140, 142

ਹਰਵੁਲ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ 30, 72, 142

ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 144

ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ 102, 133

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ 133

ਹਾਸਮ ਸ਼ਾਹ 132

ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ 28, 31-34, 142

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ 6

ਹੀਰਾ ਨਾਥ, ਕਵੀਸ਼ਰ 104

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ 2

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 144

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੁਘੇਲੇ ਵਾਲਾ 144

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਭਾਰੂ, 144

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ 58, 59

ਕਾਸੀ ਰਾਮ 36, 70

ਕਾਕਾ, ਕਵੀਸ਼ਰ 144

ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 144

ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਰੁਪਾਣਾ 105

ਕਾਲੀਦਾਸ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆ 36

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ 33

ਕਿਸ਼ੋਰ ਚੰਦ, ਕਵੀਸ਼ਰ 16

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ 133

ਕੀੜਾ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਕੇਸਵਾ ਨੰਦ ਬਰਗਾੜੀ 13

ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਕੈਰੋਂ ਪਾਂਡੇ 24, 41, 142

ਕੌਰ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਕੌਲਾ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਕੌਲਾ 30, 60, 134, 143

ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਬੇਗਮ 8

ਗਹਿਲ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਤਪਾ 6

ਗਮਦੂਰ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ 13

ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 59

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਰਮਦਾਸੀਆ 2

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 18, 145

ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਰਾਉਕੇ 30, 71, 98, 135,
142

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਚਮਕ 70

ਗੁਲਜਾਰ ਬੇਗਮ 8

ਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਪੁਰੀ 13

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ 2, 29, 47, 48-52,
135, 142

ਗੋਰਖ, ਗੁਰੂ 59

ਗੋਰੀ, ਮੁਹੰਮਦ 133

ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਭੁੰਦੜ 21, 3, 70, 104

ਘੰਗਰੂ 59

ਚਾਨਣ ਰਾਮ, ਕਵੀਸ਼ਰ 69, 145

ਚਿਰਾਗ, ਕਵੀਸ਼ਰ 106, 145

ਚੰਦ ਸਿੰਘ ਮਰਾਝ 13, 34, 105, 116

ਚੰਦੀ-ਭੀਮ ਸਿੰਘ 29, 53, 142

ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ 33, 59, 145

ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 36, 42, 69, 114

ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ 5

ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 18, 32, 34, 37,
41, 49, 57, 59, 62, 65, 72,

74, 75, 77, 80-82, 105, 145

ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

ਜਾਨਾ, ਕਵੀਸ਼ਰ 106

ਜਾਨੀ ਚੌਰ 30, 63, 142

ਜਿਉਣਾ ਮੌੜ 30, 69, 142

ਜਿਉਣੀ 3, 9

- ਜਿਉਣ ਕੌਰ 5
 ਜੀਤ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145
 ਜੈਸਲ ਰਾਜਾ 2
 ਜੈਮਲ-ਫੱਤਾ 30, 66, 67, 142
 ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145
 ਜੋਤ ਰਾਮ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145

 ਝਾਂਜਰ 145

 ਠਾਕਰ ਚੰਦ ਸ਼ਰਮਾ 59, 145
 ਠਾਣਾ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 17, 18, 145

 ਤਖਤ ਮੱਲ 145
 ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ 37

 ਦਯਾ ਸਿੰਘ 5
 ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 145
 ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ 29, 52, 139, 142
 ਦਹੂਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ 30, 57, 58, 142
 ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ 30, 67-69, 139, 142
 ਦੋਲਤ ਰਾਮ (ਭੈਣੀ ਵਿੰਡਗਾਂ) 69
 ਦੋਲਤਾਂ, ਬੀਬੀ 8

 ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ 20, 36, 93, 137
 ਧਮਾਲੀ ਖਾਂ 2, 3, 7, 9, 15, 10
 ਧੂਮ ਸਿੰਘ 2

 ਨਜ਼ਿਮ ਹੁਸੈਨ ਸਯਦ 68
 ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ 21
 ਨਰੋਤਮ ਦਾਸ 146
 ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ 28, 36, 38, 142
 ਨਵਾਬ ਖਾਂ 6
 ਨਾਜ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 51, 73, 79, 146
 ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ 29, 43, 89, 142
 ਨਿਸ਼ੰਭ 13
 ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 59, 68

 ਪਠਾਣਾ 146
 ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 64
 ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.) 14

 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ 33
 ਪੀਲੂ 34
 ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 146
 ਪੂਰਨ ਚੰਦ, ਕਵੀਸ਼ਰ 13, 16, 42, 90
 ਪੂਰਨ ਭਗਤ 29, 43, 142
 ਪ੍ਰਤਾਪ, ਰਾਣਾ 133
 ਪ੍ਰਿਥੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ 133
 ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ 146
 ਪ੍ਰੇਮ ਦੇਵੀ 31, 79, 142

 ਫਕੀਰ ਵਹੀਦ ਉ ਦੀਨ 14
 ਫਖਰ ਜਮਾਨ 14
 ਫਤਿਹ ਖਾਂ, ਕਵੀਸ਼ਰ 9, 146
 ਫਰਖਸ਼ੀਅਰ 54
 ਫਾਤਮਾ 7, 8

 ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ 146
 ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 9, 14, 17, 18, 56, 57, 60, 63, 65, 82, 136, 146
 ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ 146
 ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਬੁੱਲ ਖੁਰਾਣਾ 30, 74, 142
 ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਭਲਾਈਆਣਾ 13
 ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 146
 ਬਿਧੀ ਚੰਦ 29, 45-47, 142
 ਬੀਰਪਾਲ ਸਿੰਘ 146
 ਬੈਰਮ ਖਾਂ 8
 ਬੂਟੇ ਖਾਂ 2
 ਬੰਤ ਸਿੰਘ 146
 ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ 54, 125

 ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 146
 ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦ 30, 78-79, 92, 135, 139, 140, 142
 ਭਗਤ ਕਰਮ ਚੰਦ 17, 146
 ਭਗਤ ਰਾਮ, ਕਵੀਸ਼ਰ 13, 41, 79, 104, 146
 ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 16
 ਭੱਲਣ 1, 2
 ਭਾਗੀ, ਬੀਬੀ 2, 5, 9

ਭਾਗੋ 52

ਕ੍ਰਿਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ 21

ਕੂੜ ਬਹਾਦਰ 30, 77, 123, 142

ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ 146

ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਮਲੂਕ 146

ਮਰੀਅਮ 22

ਮੱਲ ਸਿੰਘ 5

ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 16, 34, 58, 70,
75, 76, 88, 104, 105, 116,
130

ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 5, 6, 69, 70, 88,
104, 114

ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 105

ਮਿੱਤੂ, ਕਵੀਸ਼ਰ 104

ਮਿੰਨੂ ਸਿੰਘ 146

ਮਿਰਜਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ 28, 34, 142

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ, ਹਜ਼ਰਤ 29, 55, 142

ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ, ਹਜ਼ਰਤ 2

ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਜਹਿਲਮੀ 104

ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ 146

ਮੁਣਸ਼ਾ ਸਿੰਘ 146

ਮੁਨਸ਼ੀ ਫੁੱਲੋਵਾਲ 104

ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ 146

ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ 13

ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ 14

ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 59

ਮੰਗਲ ਦਾਸ, ਕਵੀਸ਼ਰ 6, 21

ਯੂਸਫ 22

ਯੂਸਫ, ਕਵੀਸ਼ਰ 146

ਰਸਾਲੂ, ਰਾਜਾ 139

ਰਸੀਦ ਖਾਂ 8

ਰਹਿਮਤ, ਬੀਬੀ 7, 8

ਰਜਬ ਅਲੀ, ਬਾਬੂ 1-22, 27-28, 31-83,
86-107, 109-117, 119-123,
125-127, 129-142, 144

ਰਜਾਦੀ, ਬੀਬੀ 2, 9

ਰਣ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ 33

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਮਲੂਕਾ 146

ਰਤਨ ਸੈਨ, ਰਾਜਾ 30, 41, 142

ਰਤਨ ਖਾਂ, ਹਾਜੀ 2

ਰਾਜ ਬੀਬੀ 8

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਗੀਰਾਣਾ 13, 18, 104, 105,
116

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਝੁੰਬਾ ਭਾਈ 30, 72-74, 127,
142

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਡੋਹਕ ਵਾਲਾ 30, 72, 142

ਰਾਮ ਕੌਰ 30, 76, 142

ਰਾਮ ਚੰਦ, ਕਵੀਸ਼ਰ 59, 146

ਰਾਮਣ ਘੁਮਿਆਰ 30, 76, 142

ਰਾਮਣ ਲੁਹਾਰ 146

ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ 4, 5

ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ, ਸਰ 59

ਰੀਟਾ ਦੀਨ 70

ਰੁਲਦੂ ਸਿੰਘ 146

ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ: (ਪ੍ਰ.) 14, 42, 45,
49, 53, 57, 62-64, 66, 81

ਰੂਪ ਲਾਲ, ਸਾਥੀ 13

ਰੂਮ, ਮੌਲਾਨਾ 17

ਰੈਣ ਦਾਸ, ਸਾਧੂ 6

ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ 146

ਲਾਲ, ਬੀਬੀ 2, 10

ਲਾਲਾ 2

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ 8, 132, 137

ਵਿਸ਼ਵਾ ਮਿੱਤਰ 17

ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ 36

ਵੀਰੂ, ਜੁਲਾਹਾ 2

ਵੈਨ ਗਾਗ 120

4, 105,

4, 127,

42

45,

B- 3657

